

LUND UNIVERSITY

1973

En träff med tidsandan

Cronqvist, Marie; Sturfelt, Lina; Wiklund, Martin

2008

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Cronqvist, M., Sturfelt, L., & Wiklund, M. (Red.) (2008). 1973: *En träff med tidsandan*. Nordic Academic Press.

Total number of authors:

3

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

NORDIC
ACADEMIC
PRESS

1973

En träff med tidsandan

Marie Cronqvist,
Lina Sturfelt & Martin Wiklund
(red.)

1973

1973

En träff med tidsandan

Marie Cronqvist, Lina Sturfelt
& Martin Wiklund (red.)

Nordic
Academic
Press

NORDIC ACADEMIC PRESS

Nordic Academic Press
Box 1206
221 05 Lund
info@nordicacademicpress.com
www.nordicacademicpress.com

© Nordic Academic Press och författarna 2008
Sättning: Stilbildarna i Mölle, Frederic Täckström
Omslag: Anette Rasmusson
Omslagsbild: Claes Barkman/Scanpix
Tryck: ScandBook, Falun 2008
ISBN 978-91-89116-97-9

Innehåll

En forskare i takt med tiden	9
En träff med tidsandan <i>Marie Cronqvist & Lina Sturfelt</i>	11
Ett besök på Mars? 1973 tur och retur <i>Orvar Löfgren</i>	22
Oro i lyckolandet. Mellan Sofiero och Norrmalmstorg <i>Marie Cronqvist, Sara Kärrholm & Lina Sturfelt</i>	37
Moralisk chock och solidaritet. 1973 och det svenska engagemanget för Chile <i>Charlotte Tornbjær</i>	56
Konsten att inte sopa problemen under mattan. Ingmar Bergmans <i>Scener ur ett äktenskap</i> <i>Erik Hedling</i>	71
Långt ner i 1973. Kvinnlig njutning enligt kvinnorörelsen och porrfilmen <i>Mariah Larsson</i>	85
Massor av män. Fascismen som fantasi i 1970-talets politiska kultur <i>Johan Östling</i>	101
På tvärs mot tidsandan? Solzjenitsyn och <i>Gulagarkipelagen</i> i den svenska 1970-talsdebatten <i>Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson</i>	114

Uppgårelsen som aldrig blev av. De intellektuella och vänsterns besvikelse <i>Jens Ljunggren</i>	134
Två möten med tidens anda <i>Håkan Arvidsson</i>	149
1973 som prisma. 1970-talets tidsanda och dess innebörder <i>Martin Wiklund</i>	160
Om Kim Salomon	179
Författarpresentation	181

I köket i den lundensiska doktorandlyan, tidigt 1970-tal. Foto i privat ägo.

En forskare i takt med tiden

1973 var vi redaktörer nykomlingar i världen. Då hade emellertid den 25-åriga Kim Salomon just påbörjat sin akademiska bana och antagits som doktorand vid Historiska institutionen i Lund. Så småningom blev han professor i internationell historia. I samband med Kims 60-årsdag 2008 vill vi med denna antologi lyfta fram hans vetenskapliga gärning genom att låta ett antal forskare reflektera över några av de ämnen som engagerat och intresserat Kim under det senaste decenniet och som fortsätter att fångla honom: samtidshistoria, tidsanda, spänningsfältet mellan politik och kultur, berättelser, populärkultur, "1968" med dess upptakt och kölvatten.

Antologin är alltså inspirerad av och dedicerad till Kim som god vän, forskare och kollega, men som läsaren kommer att bli varse är det ingen traditionell akademisk festskrift av summerande och bakåtblickande karaktär. I stället hoppas vi att boken ska peka framåt och bryta ny mark genom att belysa delar av en tidigare oskriven kulturhistoria om 1970-talet, en kulturhistoria som vi tror att även Kim kommer att bidra till framledes.

Boken har kunnat förverkligas genom ett generöst bidrag från Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse, för vilket vi är mycket tack-samma. Vi vill också rikta ett varmt tack till alla författare som bidragit till antologin med sina essäer.

Lund 2008

Marie Cronqvist, Lina Sturfelt & Martin Wiklund

Marie Cronqvist & Lina Sturfelt

En träff med tidsandan

”Är Sverige ett bra land att leva i?” frågade tidningen *Aftonbladet* i sin dagliga enkätspalt ”Vi 5” den fjärde september 1973. Ja, absolut, svarade mentalsköterskan Ingrid Olofsson, 55, och kioskiträdet Eva Lundin, 21. Båda nämnde de höga skatterna, men kontrade med att de gav ”en förnämlig sjuk- och socialvård”. Ja, svarade också ingenjör Karl-Olov Eriksson, 27, även om han hoppades det skulle bli ännu bättre efter valet den 16 september. Redaktör Lars Orup, 54, prisade hur väl landet fungerade, främst tack vare alla svenskers i grunden gemensamma värderingar, oavsett vad som nu sades i valrörelsen. Han var endast missnöjd med klimatet som fick hans pumpor att frysa. Den enda avvikande rösten kom från den 20-årige receptionisten Miguel Acosta: ”För en utlänning är det inte bra. Ingen är intresserad av våra problem. Vi är inte värda ett skit.”¹

Enkäten visar hur några slumpvis utvalda människor uppfattade Sverige där och då, i september 1973. Även om vissa politiska meningsskiljaktigheter kan anas, är det övergripande intrycket det av ett tryggt framåttuffande Välfärdssverige, ett folkhem med gemensamma värderingar över blockgränserna, ett bra land att leva i för (nästan) alla. Den ende som inte känner sig hemma är symptomatiskt nog den som med tidens språkbruk karakteriseras som ”utlänning”. Hans uttalande visar samtidigt att allt kanske inte var så säkert, bra och färdigt som det verkade tidigt om hösten 1973, att det fanns begynnande sprickor i den självupptagna undantagsidyllen Sverige.

Kanske är just detta också en bild av det tidiga 1970-talet som har befästs under den tid som sedan dess har förflutit: samhälleliga sprickor som kom att synliggöras och fördjupas på samma gång som den efterkrigstida välfärds- och folkhemsberättelsen ännu var stark. Och ändå, om man ställer frågan om vad som verkligen kännetecknade 1970-talets tidsanda kan svaret bli hängande i luften. Andra decennier tycks

betydligt enklare att sätta ord på. När vi talar om det nära förflutna använder vi gärna just uppdelningar i decennier – ”det röda 1960-talet” eller ”1980-talets individualistiska yuppieera”. Beteckningarna är schablonartade och ibland direkt missvisande, men de söker ändå fånga en viss tidsanda och markera någorlunda sammanhängande perioder i tidens gång. Tidsandans perioder sammanfaller sällan exakt med decennierna, men av praktiska skäl knyts de ändå ofta just till dem. I vårt historiska medvetande tycks 1970-talet fortfarande vara ett tomrum, ett gränsland som inte tagits i anspråk av någon. Perioden framställs ofta som en historisk parentes inklämd mellan två högljudda och färgsprakande extremer, ett slags transportsträcka mellan 1960-talet och 1980-talet som två tydliga poler. 1970-talet är årtiondet mellan vänster och höger, hippies och yuppies, kollektivism och individualism.²

I till exempel amerikansk historiografi har 1970-talet – betecknande nog – ännu inget eget namn, utan kan falla under benämningar som ”Post-Sixties”, vilket illustrerar den långa skugga 1960-talet fortfarande kastar över senare decennier.³ I Sverige importerar vi ofta okritiskt sådana periodiseringar från de stora ländernas historia och låter dessa vara bestämmande även för tolkningen av den svenska historien. Men vilket var egentligen 1960-talets arv och ur vad uppstod 1980-talet? Ska 1970-talet främst ses som en fortsättning på ”1968”, som den tid då 1980-talet börjar skönjas, som övergången till ett postmodernt samhälle eller kanske som något helt annat? Eller är det rentav möjligt att spåra en epok med en egen historisk identitet, ett decennium vars tankegods, influenser och tidsanda på ett tydligt sätt särskiljer sig från andra?

I dagens populärkultur märks ett växande intresse för 1970-talet som epok – kanske just för att decenniets kulturhistoria fortfarande till stora delar är ett oskrivet kapitel. Fascinationen återspeglas i tv-serier, alltifrån amerikanska sitcoms som *That 70s Show* till brittiska kriminalserier som *Life on Mars*. Det svenska 1970-talet har aktualiserats i filmer som *Tillsammans* (Lukas Moodysson 2000) och *Svarta nejlikan* (Ulf Hultberg 2007), i romaner som Torbjörn Flygts *Underdog* (2001), Johanna Alakoskis *Svinalängorna* (2006), Åsa Linderborgs *Mig äger ingen* (2007) och i tv-dramat *Upp till kamp* (Peter Birro/Mikael Marcimain 2007).

Under senare år har det också kommit en lång rad amerikanska filmer om 1970-talet där årtiondets miljöer, rekvisita och stämningar nära nog innehaft en av huvudrollerna, filmer som *American Gangster*

(Ridley Scott 2007), *Zodiac* (David Fincher 2007), *The Last King of Scotland* (Kevin Macdonald 2006) och *The Assassination of Richard Nixon* (Niels Mueller 2004). Kännetecknande för nämnda filmer är också att de baserar sig på verkliga händelser, personer eller skeenden – gangstervärlden i New Yorks Harlem, det än idag olösta fallet med en massmördare i Kalifornien, Idi Amins maktövertagande i Uganda 1971 och mordförsöket på Richard Nixon 1974. Det tycks sålunda finnas en fascination inte bara för 1970-talets mode, inredning, stämningar och miljöer, utan också för historiska händelser genom vilka en för 2000-talets biobesökare avlägsen tidsanda framskymtar.

Det finns goda skäl att belysa denna tidsanda även ur ett vetenskapligt perspektiv, för att vidga, reflektera över och problematisera vår förståelse av decenniets föreställningsvärld. I den här boken utforskar ett antal forskare från olika discipliner denna spännande, okända terräng utifrån en svensk kompass.

Året var 1973

Dagens historiker förkastar ofta ämnets tidigare fixering vid årtal. Samtidigt är det ofrånkomligt att vi tänker på och periodiserar vår tillvaro, våra liv och våra föreställningar om det förflutna utifrån årtal där vissa sifferkombinationer har en särskild symbolmättad, betydelsefull "historisk" klang: "1789", "1914", "1968". Fokus på ett enskilt år kan också fungera som en utgångspunkt för att gestalta och diskutera en viss eras föreställningsvärld och erfarenhetsrum, en samlingslins där tidsandans föränderliga formationer i några ögonblick kan glimma till och frysas. I den här boken är det prismet året 1973.

Det finns exempel på forskare som prövat liknande grepp tidigare.⁴ I *In 1926. Living at the Edge of Time* gör den tysk-amerikanske litteraturvetaren Hans Ulrich Gumbrecht ett postmodernistiskt försök att isolera året 1926 simultant och encyklopediskt snarare än historiskt-narrativt och kronologiskt. Gumbrechts syfte är att hos läsaren skapa en känsla och illusion av att leva år 1926, att förflytta honom i tid och rum på det sätt som fiktionen ibland förmår göra.⁵

Gumbrecht väljer just 1926 för att det är ett av de få år på 1900-talet som enligt honom inte tillskrivits någon speciell mening eller symbolvärde som ett "historiskt" år. Motsatt motiv driver den amerikanske historikern Andreas Killen, som i 1973. *Nervous Breakdown* argumenterar för att 1960-talet tog slut just 1973 med nederlaget i Vietnam, oljekri-

sen och Watergate. Men för USA var 1973 enligt Killen även året för en genomgripande nationell identitetskris, ett *annus horribilis* då den stora berättelsen om den amerikanska segerkulturen och världsherravälde genom överlägsen teknik förlorades och en ny och betydligt mer osäker tid inleddes. Vid slutet av den mest omfattande boomen i kapitalismens historia tog en ny samtidskänsla vid. Vid 1970-talets början var "the American Way" plötsligt inte särskilt gångbar ens i USA.⁶

Valet av 1973 motiveras i vårt fall varken med att det skulle vara ett oviktigt, "okänt" år eller ett avgörande "ödesår". I stället ser vi det som en passande ingång till 1970-talets kultur, en gemensam replipunkt från vilken man kan ställa frågor om hela decenniets identitet och tidsanda i ett vidare perspektiv. 1973 innebar förvisso förändring och omprövning i vissa avseenden – men vilka? I de svenska morgontidningarnas vänsterkryss samsades turerna kring Watergateskandalen, oljekrisen, Yom Kippur-kriget, militärkuppen i Chile och USA:s trupptillbakadraganden från Indokina med svenska inrikespolitiska och för samhällsklimatet avgörande händelser som IB-affären, Norrmalmstorgsdragmat och Gustav VI Adolfs död. 1973 är också året då Tage Erlander lämnade riksdagsarbetet för sista gången, då *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* lades ned, då McDonald's öppnade sin första hamburgerrestaurang i Sverige, då datortekniken identifierades som en framtidsbransch med fickkalkylatorns eller räknedosans kommersiella genombrutt och då avtal skrevs om att bygga en bro över Öresund. Bland årets bortgångna fanns, förutom kung Gustav VI Adolf, en lång rad centralgestalter i det svenska 1900-talets kultur- och samhällsliv: Herbert Tingsten, Vilhelm Moberg, Elise Ottesen-Jensen, Ivar Harrie och Torsten Kreuger.

1973 är också året för betydelsefulla kulturproduktioner, innefattande allt från Ingmar Bergmans *Scener ur ett äktenskap* och *Viskningar och rop* till internationella filmer som *Exorcisten* (William Friedkin), *Sista tangon i Paris* (Bernardo Bertolucci) och *Sista natten med gänget* (George Lucas), liksom uppseendeväckande litterära verk som Erica Jongs *Rädd att flyga* och Alexandr Solzjenitsyns *Gulagarkipelagen*. Årets Oscarstatyetter plockades hem i första hand av *Gudfadern* (Francis Ford Coppola) och *Cabaret* (Bob Fosse). Antingen de bekräftade eller ifrågasatte rådande paradigm och diskurser kan dessa kulturella uttryck alla på sitt sätt fungera som facetter för tolkningar av 1970-talets tidsanda.

Den här bokens essäer anlägger visserligen alla olika perspektiv på

året 1973, men det övergripande syftet är att öppna ett eller snarare flera fönster mot hela decenniet. Flera av essäerna rör sig därför bitvis bortom detta års kronologiska gränser. Vi har också valt bort konkret händelsehistoria för att i stället fokusera på tidens kulturella och politiska tendenser, eftersom den senare historien är oskriven och förtjänar en mer djupgående analys. Det övergripande innehållsliga temat för essäerna är spänningsfältet mellan 1970-talets politik och kultur i vid bemärkelse. Det som följer är alltså ingen årsbok över år 1973, där vissa välkända händelser eller viktiga personer kan slås upp. Sådana finns redan flera. Som historiker och kulturanalytiker vill antologins författare däremot både artikulera viktiga tendenser i 1970-talet och ge perspektiv på dagens relation till detta spännande decennium.

Landet Annorlunda

I olika historiska översikter över det svenska 1900-talet har 1970-talet beskrivits i termer av omprövning eller förvandling.⁷ Men vari bestod i så fall denna omprövning och vad höll Sverige på att förvandlas till? Var det en lika omvälvande och genomgripande förändring som Andreas Killen argumenterar för i fallet USA? Översikterna tar ofta sin utgångspunkt i det förhållandet att sedan krigsslutet 1945 hade den svenska samhällsomvandlingen gått som på räls. Under de så kallade "rekordåren" hade det mesta blivit successivt bättre. Men kring 1970 började allt fler märka sviterna av inflationen och till detta kom den lågkonjunktur som nu drabbat hela Västeuropa. Sverige präglades av en oro på arbetsmarknaden och i Saltsjöbadsandans och arbetsfredens förlovade land bröt det ut konflikter och vilda strejker, med början i statliga LKAB:s gruvor i Norrbotten 1969. Både oroligheterna på arbetsmarknaden och den svaga konjunkturen, vilken fördjupades i samband med energikrisen som tog fart hösten 1973, varade årtiondet ut. Traditionellt sett starka och för Sverige betydande branscher som varvsindustrin och stålindustrin drabbades svårt av de stigande oljepriserna.

Men även på andra områden anades ett slags baksmälla. Tankarna bakom efterkrigstidens storskaliga bostadsbyggande började till exempel ifrågasättas. I analyser av boendesituationen i storstadsförorter som Tensta, Bergsjön och Rosengård talades det om "statarlängor på höjden" och en "nyslum" som kännetecknades av arbetslöshet, alkoholism och ungdomsproblem.⁸ En annan aspekt av "dagen efter"-tillstån-

det lyfts fram i litteraturvetaren Sara Kärrholm och historikerna Marie Cronqvist och Lina Sturfelts essä, där författarna diskuterar hur den svenska tryggheten ruskades om sensommaren 1973 speglad genom de mediala och litterära berättelserna kring Norrmalmstorgsdramat och kung Gustav VI Adolfs död. Varför och på vilka sätt orsakade dessa två händelser och deras efterverkningar turbulens i Sverige? Vilken är deras plats i våra kollektiva föreställningar om 1970-talet?

En spänning som blir extra uppenbar då man som här skriver historia om det nära förflutna ligger i själva spelet med våra kollektiva minnen och tolkningar av efterkrigstidens historia i allmänhet och vår förförståelse av det relativt anonyma 1970-talets i synnerhet. Var, hur och av vem skapas våra bilder av 1973? Vi är idag omgivna av en ständigt växande minnesfolklore i form av tv-serier, nostalgiböcker och annan memorabilia som det är svårt att inte påverkas av. "Är det våra liv vi minns eller alla de klichéer som i efterhand skapats om 1970-talet?" frågar sig etnologen Orvar Löfgren i sin essä, där han undersöker hur samtidshistorien formas i föreställningar och konflikter kring konsumtion. Med utgångspunkt i den framgångsrika BBC-serien *Life on Mars* (2006–2007), som utspelar sig växelvis 2006 och 1973, analyserar Löfgren "1970-talet" som nostalgisk genre, framtidsutopi och ideologiskt slagfält. Hur väl överensstämmer dåtidens samtidsuppfattning och framtidsutopier egentligen med dagens kollektiva minnen av 1970-talet? Är 1970-talets historia idag något mer än en nostalgiskt igenkännande tidsresa för dem som var med eller ett exotiskt besök i ett främmande, underligt och medaljongtapetserat land för dem som inte var det?

Frågan om vad som egentligen karakteriserade 1970-talets svenska tidsanda kan relateras även till periodens musik, litteratur och film. Inom musiken försökte den alternativa musikälskaren, proggen och senare punken, utmana den kommersiella musiken – ofta representerad av popgruppen ABBA. 1970-talet var också de många fria teatergruppernas tid och inom litteraturen uppstod en "kvinnolitteratur" som var mer självbiografisk och intim än den tidiga kvinnorörelsens feminism. Sexualitet och sexuell frigörelse var ett tema i tiden, synligt inom den nya kvinnorörelsen men också inom den porrindustri som i början av 1970-talet var på frammarsch. Representerar sexfixeringen en fortsättning på 1960-talets sexliberalism eller något annat, något nytt? I sin essä undersöker filmvetaren Maria Larsson vad som skedde i mötet mellan Grupp 8:s och porrfilmens föreställningar om njutning-

Tidstypisk mjukisfamilj? Foto: Scanpix (Weine Lexius 1971).

ens anatomi anno 1973. Vem skulle få tolkningsföreträde när det gällde den kvinnliga sexualiteten?

En idag vanligt förekommande bild av 1970-talets kultur lägger fokus på familj, barn och ungdom. "1970-talspedagogik" är ett begrepp som blivit föredöme i vissa sammanhang, skällsord i andra. Staffan Westerbergs tv-serie *Vilse i pannkakan* (1975) har både kultförklarats och beskyllts för att ha förstört en hel generation. 1973 var premiäråret för andra svenska barnklassiker som tv-programmet *Fem myror är fler än fyra elefanter* och Rune Andréassons serietidning *Bamse*. Bamse representerade en ny sorts seriehjärte som också illustrerar den upplösning av tidigare starka dikotomier mellan gott och ont som samma år synliggjordes vid Norrmalmstorg. Stark men snäll utnyttjar Bamse sin övermakt endast för att hjälpa de små och svaga, och han förmedlar en orubblig tro på att de onda kan omvändas med vänlighet, tilltro och ansvar. Ondskan hos Vargen – eller till och med seriens ärkekapitalist Krösus Sork – är inte medfödd utan ett resultat av en taskig uppväxt och omgivningens fördomar. Ett annat särdrag inom barn- och ungdomslitteraturen var att även svåra och tabubelagda ämnen skulle fram

i ljuset. Hans-Eric Hellbergs *Kram* från 1973 tog till exempel upp temat sexualitet på ett mycket explicit sätt och en av årets litterära debatter gällde huruvida det var barns självmord som beskrevs i Astrid Lindgrens *Bröderna Lejonhjärta*.

1970-talet var också en tid då själva familjen som idé sattes under debatt – både relationen mellan föräldrar och barn och relationen mellan äkta makar. Kärnfamiljen utmanades av kollektiv och storfamiljer. På tittartoppen i Sverige under våren 1973 låg Ingmar Bergmans tv-produktion *Scener ur ett äktenskap* med Liv Ullman och Erland Josephson i huvudrollerna som det äkta paret Marianne och Johan. I sin essä lyfter filmvetaren Erik Hedling fram denna populära tv-serie och hur den kan relateras till tidsandan. Vilka olika samhälleliga positioner eller spänningar typiska för samtiden kan utläsas ur Mariannes och Johans gestalter?

Omprovningens tid?

1970-talets tidsanda är idag för många mer en fråga om populärkultur, mode, musik och inredning än något annat, men det finns anledning att också aktivt söka länken mellan tidens kultur och politik. Några viktiga frågor i 1970-talets offentliga politiska debatt i Sverige handlade om arbetsmiljö, demokrati i arbetslivet, löntagarfonder, byråkrati och centralism, internationell solidaritet, energikrisen och kärnkraften, den ekonomiska krisen och utflyttningen av stål- och textilindustrin. Andra fenomen som brukar associeras med 1970-talets politiska klimat är ”gröna vågen” och en strävan efter naturlighet och äkthet.

Ett centralt stråk är naturligtvis hur den kamp för ett alternativt samhälle som hade påbörjats av 1960-talets radikala rörelser levde vidare in i 1970-talet, men med allt fler frågetecken. Den tonstarka svenska FNL-rörelsen miste till exempel styrfart då det med fredsavtalet i januari 1973 blev tydligt att Vietnamkriget gick mot sitt slut. Flera av denna boks essäer tar på olika sätt upp denna förändring som 1968 års vänsterorienterade erfarenhetsvärld genomgick under 1970-talet. Det blev nu tid för omvärderingar och omprovningar. Historikern Jens Ljunggren diskuterar i sin essä två tongivande röster i den vänsterintellektuella debatten i Sverige: Jan Myrdal och Göran Palm. Hur formulerade och definierade de sig själva som intellektuella under denna period och vilka ideal representerade de? Med vilka strategier bemötte de utmaningen och vänsterns kris?

Historikern Håkan Arvidsson, som under 1960- och 1970-talet själv var en framträdande gestalt i den svenska vänstern, bidrar därefter med ett personligt vittnesmål om sin egen omprövningstid, vilket i författarens fall sammanfaller med en geografisk flytt från Sverige till Danmark. Mötet med Danmark blev för Arvidsson inte bara en politisk utan också en existentiell och en vetenskaplig kris.

Även historikerna Kristian Gerner och Klas-Göran Karlsson belyser denna omprövningstid utifrån den svenska mediala debatten kring den ryske Nobelpristagaren Alexandr Solzjenitsyns bok *Gulagarkipelagen*, som gavs ut i Paris 1973. Boken har i efterhand setts som ett banbrytande verk, som avslöjade och visade vidden av den sovjetiska terrorn. I Frankrike blev den avgörande för de så kallade nya filosoferna, som med sina utmaningar mot marxismen och utopismen innebar ett steg mot postmodernismen. Men hur rätt låg *Gulagarkipelagen* i den svenska samtiden 1973? Innebar den ytterligare en revidering för den alltmer desorienterade vänstern?

Historikerna Charlotte Tornbjer och Johan Östling följer i sina bidrag en annan fåra i 1970-talet: fascismens återkomst som hot och fantasi och reaktionerna på detta "högerspöke". Tornbjer analyserar den "moraliska chock" som militärkuppen i Chile 1973 innebar för den svenska vänstern, men också hur dessa känslor av vrede och indignation kanaliserades i ett utökat politiskt och kulturellt engagemang för Latinamerika. Var Chileengagemanget en logisk fortsättning på 1960-talets rörelsekultur eller innebar det något nytt och i så fall hur? Utifrån receptionen av fascismen skildrar Östling förändringarna i 1970-talets intellektuella liv och betonar några av de frön till förnyelse av diskussionen om höger och vänster som såddes 1973 och som skördades senare under 1980- och 1990-talen. Liksom i flera av de andra bidragen finns i Östlings essä en öppen, pockande fråga: Vad kom egentligen efter "1968"? Hur formades det samhälleliga samtalet under 1970-talet och om vad kom det att handla?

En undflyende tidsanda

Håkan Arvidsson reflekterar i sin essä över själva begreppet tidsanda och vad det egentligen innebär. Går tidsandan någonsin att stämma träff med eller är den i själva verket något som ständigt flyr, ständigt gäckar? I denna bok har vi ingen ambition att erbjuda en helhetstolkning av 1970-talet utifrån de enskilda essäerna, utan varje författare står

för sitt perspektiv och sin tolkning. Begreppet tidsanda är, som Kim Salomon påpekar i sin bok *Rebeller i takt med tiden*, besvärligt att använda analytiskt eftersom man ofta hamnar i ett cirkelresonemang: det som kan förklara tidsandan är också det som kan förklaras av den.⁹ I föreliggande boks avslutning, ”1973 som prisma”, gör dock historikern Martin Wiklund, delvis utifrån bidragen och delvis utifrån egna analyser och reflexioner, ett försök till uppsummering av de mer övergripande, generella strömningarna i 1970-talets kultur. Hur ska vi tolka 1970-talets betydelse och vilka berättelser om decenniet är det då egentligen vi utgår från?

Den sista frågan att bära med sig in i läsningen handlar om vad vi egentligen ser idag och hur våra föreställningar om 1970-talet förhåller sig till dem som gavs röst i till exempel *Aftonbladets* enkätspalt 1973. Det finns förstås en risk, kanske i synnerhet i en bok som denna, att överbetona brotten, vägskaLEN eller förvandlingen. Men 1973 var självfallet också en punkt i tidens lopp med koppling både till en förflutenhet och till en väntande framtid. Rekordårens trygga föreställningsvärld med tron på utveckling och skarpa gränser mellan gott och ont, bra och dåligt, svart och vitt, var utan tvivel ännu stark. Sedan länge inrotade föreställningar om Sverige som ett bra land – kanske det allra bästa landet – att leva i existerade parallellt med en gryende förnimmelse av oro, uppbrott och omvandling. *Aftonbladets* enkät dominerades som vi sett av det förstnämnda: en stor portion krisomedvetenhet kryddad med en folkhemsk förnöjsamhet. Men riktar man sökarljuset mot andra delar av 1973 års föreställningsvärld kan bilden kompliceras och fördjupas. Syftet med denna bok är just detta, att söka fånga den ständigt gäckande tidsandan i flykten utan att för den skull en gång för alla slå fast exakt vid vilken tidpunkt Sverige och svenskarna förändrades i grunden. Små förändringar sker ständigt. Stora förändringar tonar som regel endast fram i historikernas backspegel.

Noter

- 1 ”Vi 5: Är Sverige ett bra land att leva i?”, *Aftonbladet*, 1973-09-04.
- 2 Jämför till exempel Moberg, Åsa, ”Sverige exploderar i terror och uppror” i Lundh, Jonas, red., *1900-talet*. Stockholm: Aftonbladet, 2000, s. 208: ”70-talet framstår som ett decennium utan tydlig identitet, inklämt mellan 60-talets väldiga väns-tervåg och 80-talets oöverbärliga högervåg.”
- 3 Jenkins, Philip, *Decade of Nightmares. The End of the Sixties and the Making of Eighties America*. New York: Oxford University Press, 2006; Killen, Andreas, 1973.

- Nervous Breakdown. Watergate, Warhol, and the Birth of Post-Sixties America.* New York & London: Bloomsbury, 2006. Se även Cronqvist, Marie, "En desperat epok skördar vad den sådde", *Axess* 2006:10.
- 4 Några exempel utöver Gumbrecht och Killen är von Vegesack, Thomas, *Stockholm 1851. Staden, människorna och den konservativa revolten.* Stockholm: Nordstedts, 2005; Unwin, Peter, 1956. *Power Defied.* Wilby/Norwich: Michael Russell, 2006; Isakson, Börje, 1905. *De glömda revolutionernas år.* Stockholm: Ordfront, 2005.
 - 5 Gumbrecht, Hans Ulrich, *In 1926. Living at the Edge of Time.* Cambridge, Mass. & London, England: Harvard University Press, 1997.
 - 6 Killen 2006.
 - 7 Dahlberg, Hans, *Hundra år i Sverige. Krönika över ett dramatiskt sekel.* Stockholm: Bonnier, 1999; Göran Hägg, *Välfärdsåren. Svensk historia 1945–1986.* Stockholm: Nordstedts, 2005.
 - 8 Dahlberg 1999, s. 260.
 - 9 Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 1960-talets politiska ritualer.* Stockholm: Rabén Prisma, 1996, s. 64 f.

Orvar Löfgren

Ett besök på Mars?

1973 tur och retur

I BBC-serien *Life on Mars* förflyttas poliskommissarie Sam Tyler genom en bilolycka tillbaka i tiden, närmare bestämt till ett jobb på en polistation i sin barndoms Manchester 1973. Här möter han en exotisk värld där allt är annorlunda. Folk har buskiga polisonger, skjortor med alldeles för stora kragar, utsvängda byxor och illasittande kavarjer. Färgskalan i allt från skjortor till tapeter domineras av murrigt brunt och orange, gärna storblommigt. Polisen saknar all avancerad teknik och könsrollssystemet verkar stenålder. Allt ter sig osofistikerat, grovt, smaklöst och töntigt, men samtidigt rörande och idylliskt på något sätt. Är det så 1973 ter sig i backspegeln idag? *Life on Mars* blev en kultserie, som snabbt även tog sig in på kultursidorna. ”Pigg av det plågsamma 70-talet”, skrev Ola Larsmo i *Dagens Nyheter* den 12 februari 2007 om sin skräckblandade förtjusning över att konfronteras med detta decennium:

industrisamhällets nedgång, könsrollernas förändring, korruptionen. Folk röker som kolkraftverk. Och tjejerna har läskigt permanentat hår [...] Egentligen är det bara åttiotalet som var värre.¹

Samma månad skrev Kjell Häglund entusiastiskt i *Axess* om hur berörd han blivit av serien, som ”ett slags existentiellt tidsdokument för terapiörstande sextioalister”:

Jag kan ibland vakna till och besviket tänka att ”alla de här är skådespelare och allt det här är inspelat 2005”, men sedan räcker det med ett solstänk i upptorkande regnvatten utanför en tegelfasad eller en bit trä-skorrande Bowie-bas för att förtrollningen ska vara tillbaka och jag kan fortsätta lasta in brottstycken av mitt eget 1970-tal: precis som för Sam går hjärnan på emotionellt högvarv fast jag är i en sorts koma.²

Life on Mars som nostalgi eller parodi, terapi eller kulturhistoria? Nu blev 1973 ett kultår. På seriens officiella hemsida kunde man få veta mycket mer om denna avlägsna tid, men även om serier som denna snabbt glöms bort, så lever genren vidare. Samtidshistorien har blivit en rik källa att ösa ur både för underhållningsbranschen och för livs-
stilsmarknaden, antingen det gäller såpoppor eller retro-styling. Den historiska närheten fascinerar. Men detta är en typ av historieproduktion som väcker en rad frågor. Vad väljer man att minnas? I samtids-
historieskrivningen finns en dubbelhet i och med att många historie-
konsumenter faktiskt var med då det begav sig. Bilden av 1973 kan år
2008 därför produceras på olika sätt, beroende på utsiktspunkten eller
syftet med berättelsen. Den kan ta formen av en samförståndsblink-
ning, ”minns du – vi, som var där”, en nostalgisk tidsresa. Samma skild-
ring kan bli en exotisk historia för dem som inte var med, ett besök i
landet 1973 med dess märkliga sedvänjor och konstiga prylar. Här får
man en chans att fnissa åt töntigheten och förvånas över det smak-
lösa.

Min utgångspunkt blir hur sådana bilder av det nära förflutna ska-
pas i olika medier och genrer utifrån skiftande positioner, men med ett
bestämt fokus. När jag i andra sammanhang har arbetat med framställ-
ningar av efterkrigstiden och inte minst då 1970-talet, har jag slagits av
i vilken stor utsträckning denna bild formas av föreställningar om och
konflikter kring konsumtion, men på mycket olika sätt. Dessa föreställ-
ningar blir min utgångspunkt. Även om jag kommer att hämta exem-
pel från flera decennier ligger tonvikten på 1970-talet eller snarare perio-
den 1965–1975. Materialet hämtar jag till stor del från två tidigare forsk-
ningsprojekt som haft just denna period i fokus och när intet annat anges
kommer citaten från intervjumaterial i dessa studier.³

Konsumtionen vill jag diskutera utifrån tre olika teman. De två förs-
ta handlar om konstruktionen av tidsmaskiner. Jag börjar med den frå-
ga som aktualiseras av *Life on Mars*: hur tillverkar man i populär-
historiska framställningar en tidsmaskin genom att möblera upp det
förflutna, skapa en dramaturgi och scenografi som ger ett slags histo-
risk närvarokänsla? Varför blir det så ofta just tingen och konsumtions-
vanorna som används till byggmaterial och markörer av tidsandan i
denna process? Detta gäller inte bara mediernas och marknadens pro-
duktion av populärhistoria utan även självbiografisk litteratur och män-
niskors levnadsminnen.

Den andra tidsmaskinen handlar om att resa från 1960- och 1970-

talet fram i tiden. Vad säger sådana utopiska framtidsbilder av ett annorlunda konsumtionssamhälle om dåtida självförståelse och kulturkritik? Det tredje temat anknyter till de sätt på vilka konsumtion blev ett ideologiskt och politiskt slagfält under dessa år. Det är den vardagspolitiska dimensionen jag vill åt, hur blandas ett bejakande av konsumtionen med en växande konsumtionskritik?

Mina tre teman belyser hur mångfacetterad kopplingen mellan konsumtion och tidsanda kan vara, och avslutningsvis ställer jag frågan hur dessa tre teman flätas in i varandra.

Att scenografera tidsandan

I sin diskussion av *Life on Mars* irriteras Kjell Häglund av hur fansen på nätet ”nördat ner sig i den mer trendkulturella 1970-talsmemorabilian”.⁴ Samtidigt noterar han hur han själv dras till de materiella detaljerna:

Till det rustikt fotograferade, lite robustare, lite dragigare, sprucknare 1970-talssamhället. Det är så omsorgsfullt scenograferat och utfört att tidskänslan träder fram på riktigt [...] de stänkigare billjuden, de lite bastantare matställena med fanerbord och plastdukar.⁵

I iscensättningen av samtidshistorien har det utvecklats traditioner och matriser för hur ett återskapande av 1950-tal eller 1970-tal ska gå till. Tänk bara på alla folkhemskök som står uppmöblerade på hembygdsgrårdar och museer, i filmateljeér och självbiografier. Det är bara att sluta ögonen och se dem framför sig. Furuleka pinnstolar, smårutiga gardiner, kakburk i plåt och kaffeservis i blekgult, den emaljerade mjölkkannan och så kökslampans milda återglans i galonduken. Vad är det som gör just sådana frukostbord till minnesmaskiner för ”det gamla folkhemmet”?

Liknande fetischerande tekniker återfinns i *Life on Mars* och många andra tv-serier. Ett bra exempel på detta är filmatiseringen av Ann-Charlotta Alvefors självbiografiska roman *Snabelros* från 1986 i Sveriges television. Här är det rekvisitören snarare än regissören som dominerar framställningen av detta småländska 1950-tal. Omständligt sveper kameran över alla framplockade 1950-talsfetischer: läskedrycksaffischen, korvkiosken, jukeboxen, den halvklädda zigenerskan i olja. När det är dags för det stora familjegrälet i hjältinnans hem får vi först en detaljrik presentation av söndagsmiddagens rekvisita: den broderade bonaden över bor-

det, faten med slottsstek och pressgurka och de autentiska pilsnerflaskorna. Mot denna materialiserade fond av "tidsatmosfär" reser sig så tonåringen och utslungar sin anklagelse om att hon inte står ut längre och att ingen förstår henne. Replikföringen skorrar 1980-tal på ett sätt som närmast får en komisk effekt – så talade knappast småländska tonåringar på 1950-talet.

När Lukas Moodysson skulle göra sin 1970-skildring *Tillsammans* (Moodysson 2000) fick han 1970-talsikonen Carl Johan De Geer att göra scenografin. I en intervju i *Sköna hem* från 2007 minns denne arbetet så här:

Regissören Lukas Moodysson ansåg att filmscenografin var till för skådespelarna. De skulle förföras av inredningen och på så sätt leva sig in i rollerna. Vi dammsög västkusten på 70-talsprylar: orange fåtöljer, mörkbrunt kakel, avokadomurriga kylskåp, svarta tapeter, olivgröna vaxdukar [...] Ingen ville ha dem, allt vräktes bort.⁶

En liknande tingens dominans kan vi finna i mycket av den självbiografiska genre som är ute efter att fånga "en tidsanda", ett 1950-tal eller 1980-tal. Här blir det självbiografiska perspektivet snarare en ingång till ett slags kulturhistoria. Efterhand har det utbildats en arsenal av rekvisita och scener som läsaren kan nicka igenkännande till. Sådana samförståndsblickningar fungerar gärna som tidsmaskiner, som snabbt ska transportera läsaren till landet annorlunda. Det sker en selektion genom vilken vissa situationer och objekt utkristalliseras och får starkare symbolisk laddning än andra: de utsätts för en kulturell förtätning. Slutresultatet är ett slags decenniernas folklöre med bestämda narrativa teman och tekniker, där just konsumtionen har en dominerande plats.

Ett bra exempel är journalisten Anders Tallbos bok *Ljuva femtiotal. En nostalgisk berättelse* från 1987, där just konsumtionens sinnligheter används som en ganska mekanisk tidsmaskin.⁷ Tallbo vädjar högljutt till smakens och doftens igenkännande. Folk tuggar frenetiskt Alfa-tabletter, slickar på äppelklubbor med rött karamellöverdrag, river av stanniolkapslar på mjölkflaskor och petar bort gräddklumpen. 1950-talsrekvisita som stålkammar och unicaboxar står utplacerad som glada minnesvimplar i framställningen. Uppräklandet av Pom-pom, Pom-ril, Pepsodent, Brilliantin, Björnklistor och Dandy-tuggummi måste för dem som inte var unga i svenskt 1950-tal te sig som en meningslös ramsa, ett understrykande av 1950-talets exotism. Sådana yngre läsare kan däremot kanske känna sig mer hemma i bästsäljaren *Två nöt-*

creme och en moviebox. Hisnande generaliseringar om vår uppväxt i DDR-Sverige, där Filip Hammar och Fredrik Wikingsson använder liknande tekniker för att ringa sin uppväxt under 1980-talet: Hobbex-katalogen, miniskidor, Heta linjen, Hubba Bubba-tuggummin, Anslags-tavlan, breakdance, Rör inte min kompis, Anita och Televinken, Commodore 64, Drakar och demoner...⁸

Här och i andra sammanhang har det skapats en listans magi, en narrativ genre med egna formregler och estetik.⁹ Man skapar ramsor som med hjälp av tingen och konsumtion frammanar en svunnen epok, som i till exempel Jens Linders minnen av sitt 1970-tal: "mellanölsburkar, raggare, midsommarfirande i Dalarna, päronsplitt med samlarbilder, träskor, Abba, platåskor".¹⁰ I alla sådana listor handlar det inte bara om utväljande utan även om bortväljande. Vad är det som försvinner ur sikte, blir oanvändbart eller ointressant?¹¹

Tillbaka till framtiden

Mot sådana nostalgiska tidsmaskiner kan man ställa resan in i en okänd framtid. Hur ter sig 1973 som tur och retur? Bland de många kulturhistoriska notiserna på *Life on Mars* hemsida finns en avdelning som heter "Innovations of the 70s". Här får vi veta att det var just 1973 som den första minikalkylatorn kom i handeln (pris nästan 400 dollar) och att en forskare menade sig ha genomfört det första mobiltelefonsamtalet.¹² Tv-serien spelar hela tiden på spänningen mellan 1973 som en del av en döende epok och som en spirande framtid. Här kan vi både möta dödsdömda dinosaurier och embryon till det som ska bli vårt eget 2000-tal, men identifikationen av dem kräver förstås att vi sitter med facit i hand.

Vad händer om vi istället förflyttar oss till år 1973 och betraktar framtiden? Vad menade man om 2008 då? Tursamt nog hade BBC en annan tidsresesuccé året innan, serien *Tomorrow's World*, som också utkom i bokform.¹³ Här möter vi minikalkylatorn, mobiltelefonen och kreditkortet som framtidshopp. *Tomorrow's World* har som så många andra framtidsutopier från denna tid ett teknik- och konsumtionsperspektiv. Det är mycket tal om alla nya prylar som kommer att göra livet så mycket lättare. Framtidens husmödrar behöver inte längre laga tidsödande köttgrytor. Små behändiga klumpar av sojaprotein blir den nya basmaten och de kan fås i två smaker: biff eller kyckling. Rörpostsystemet gör comeback, eftersom framtidens stora företag måste kunna

skicka rapporter och ritningar snabbt mellan avdelningar. Ja, även människor kommer att fraktas snabbt i rörsystem. Lasertelefoner gör det även möjligt att sända detaljerade bilder genom rymden och datoriseringen kommer att förvandla flickan i snabbköpskassan från ett enkelt biträde till en sofistikerad dataoperatör.

BBC-serien från 1972 är en del av en klassisk tradition, den optimistiska framtidsutopin. En populär genre i 1960- och 1970-talets medier var reportagen om "hur vi lever år 2000" som återfanns i tidningar och tv-program. Låt mig ge ett exempel från en serie med just detta namn som sändes i Sveriges television 1967.

Kameran zoomar in i en Stockholmsbostad till tonerna av långsam elektronmusik. Här bor ett ungt par i ett stramt och elegant hem med väggar av plexiglas, dörrar av fladdrande plastresor, modernistiska stolar och glasbord. Mannen i huset är just på väg till London och hans hustru beslutar sig för att ta flyget dit senare under dagen för att de ska kunna gå på teater tillsammans. De bokar biljetterna på en av de få möblerna i rummet, en elektrisk IBM-maskin kopplad till en skärm infälld i väggen. Detta är familjens multimediestation, som kombinerar telefon, tv, radio och hemdator i ett. "Vi möts som vanligt utanför Old Vic i kväll", säger mannen och skyndar mot flyget. I en annan scen sitter mamman i vit bikini och solar på höghusverandan. Barnen leker nere på gården och med dem kan hon hålla kontakten både genom övervakningskamera och genom walkie-talkies som de har insydda i lekdräktarna.

Det är ett återhållsamt och minimalistiskt liv som presenteras, inget överflöd av prylar eller dekorationer, rena ytor. Familjen går runt i skinande syntetmaterial, aningen à la *Star Trek*, ingenting kan fastna på deras blanka väggar och kläder. Livet år 2000 kommer att vara fläckfritt. Det finns en klar samstämmighet mellan konsumtionsmönster, kroppsspråk och emotionalitet här. Både den mentala och materiella atmosfären är återhållsam och sval. Folk glider genom rummen med ett lågmält kroppsspråk och en elegant konversation. Tv-speakern berättar att år 2000 kommer människor inte bara att vara bättre utbildade utan även mer sofistikerade. Jag påminns om en annan utopi från 1968, Stanley Kubricks *2001: A Space Odyssey*, med samma återhållsamma inredning, gråskala och kroppsspråk. Ett friktionslöst liv.

Framtidsscenarioer som dessa i BBC eller SVT är gärna teknik- och prylfixerade och här kan de ofta träffa rätt. Slående är däremot oförmågan att tänka sig nya kulturmönster. I program som dessa liksom

i många andra samtida 1960-talsreportage tas till exempel för givet att husmodern finns kvar i ett framtida konsumtionssamhälle, nu bara uppgraderad till hemingenjör i ett laboratoriekök.

Överflödssamhället

Drömmen om en framtid där människan är herre över tingen, där ordning och rationalitet härskar i konsumtionen, speglar den konsumtionskritik som började växa fram mot 1960-talets slut och tog fastare form under 1970-talet. Samtidigt som tv-programmet gjordes arbetade ekonomen Staffan Burenstam-Linder med det som skulle bli en av det sena 1960-talets stora debattböcker, *Den rastlösa välfärds människan*. Boken startar också den med en uppräknings:

Den typiske konsumentens omgivning är en djungel av ting – en vegetation som blir allt tätare: ett hus och en sommarstuga; bilar och båt; tv, radio, grammofon och bandspelare; skivor, böcker, tidningar och tidskrifter; kläder och sportkläder; tennisracket, badmintonracket, squashracket och bordtennisracket; fotboll, badboll och golfbollar; kylare och vind och skåp och allt som där rymms.¹⁴

Beskrivningen av detta föga typiska hemliv anno 1969 öppnar en diskussion om kampen för att få tiden att räcka till i ett överflödande konsumtionssamhälle, "där meditation och poesi försvinner och Lukullus och Venus sätts på undantag", som det heter i baksidestexten. I boken möter vi mannen som "dricker brasilianskt kaffe efter middagen, röker en holländsk cigarr, smuttar på en fransk cognac, läser New York Times, lyssnar till Brandenburgerkonserterna och underhåller sin svenska fru".¹⁵

Lika omfattande som den vetenskapliga apparaten är när Burenstam-Linder diskuterar ekonomisk förändring med hjälp av tabeller, formuler och teori, lika lössläppt blir han när han ger sig in på att diskutera konsumtion som kulturellt fenomen och samhällsspegel. Här blandas tidningsklipp med anekdoter och personligt tyckande, där författarens eget sociala universum generaliseras till "hur vi lever idag". Han skjuter ofta från höften: "Vem har för övrigt tid att följa tandläkarnas råd att borsta tänderna efter varje måltid? Det går fortare att med jämna mellanrum laga de oborstade hålen." Eller: "Förr gav man ungarna smörj, nu har man inte tid att smeka dem."¹⁶

Men Burenstam-Linders bok fångade något i tidsandan, en känsla

av att konsumtionen accelererat liksom att kraven på en intensiv och intressant fritid blivit övermäktiga. När reportern i tv-serien från 1967 frågar mannen på gatan hur livet kommer att bli år 2000 får han svaret: "Mindre stressat, inte som nu när allt ska ske på minuten." Burenstam-Linders arbete är en del av en lång och omfattande civilisationskritisk tradition, en ofta ganska förutsägbar genre som trots sin klokskap gärna fastnar i en ahistorisk berättelse om "vart samhället är på väg" och detta utifrån en intellektuell medelklassposition (Burenstam-Linder citeras fortfarande flitigt och okritiskt i svensk debatt). Det är en genre som åtminstone kan ledas tillbaka till Thorstein Veblens *Theory of the Leisure Class* från 1899, och den har sina konjunkturer. Burenstam-Linder är influerad av en rad andra samhällsvetare och debattörer som skrev i slutet av 1950-talet och under 1960-talet, författare som J. K. Galbraith, David Riesman och Eric Fromm.¹⁷ Denna debattväg är knappast en tillfällighet och har troligen att göra med den markanta expansion i arbetarklassens konsumtion som blev möjlig under dessa år. Diskussionen om överflödssamhället blev ofta länkad till att arbetarfamiljer nu skaffade sig konsumtionsvanor som dittills varit begränsade till eliten: en bil för söndagsutflykter, en sällskapsresa till solen, ett modernt boende. Nu handlade det om för mycket och fel sorts konsumtion, om hur den återhållsamme gourmeten ersattes av den omätliga gourmanden: *homo consumans vulgaris*. Det var en debatt som kom att föras vidare på flera sätt.

Informaliserad konsumtion?

Perioden 1965–1975 beskrivs ofta som en kulturrevolution i svensk vardag. Fokuseringen på det magiska året 1968 och det spektakulära och revolutionära livet bland kollektivboende och studentaktivister skymmer ofta de gradvisa men genomgripande förändringar av vardagslivet som då redan var i full gång, bland andra grupper och på andra arenor. Marken var väl förberedd när 1968 års män och kvinnor äntade scenen. Gamla auktoritetsmönster bröts ned och det sociala livet förvandlades främst genom en informalisering i konsumtionsvanor och umgängesformer i allmänhet. Symbolen för denna omvandling var duandets snabba genomslag, upproret mot titelsjukan, som tog fart vid 1960-talets mitt och som i stort sett var genomfört tio år senare.¹⁸

Men duandet var bara en del av ett uppbrott från konventioner och fasta rutiner. Parallellt med att man skrotade många av de gamla till-

talsreglerna ändrades även andra handlingsmönster i allt från heminredning och klädsel till umgängesformer och det är här som konsumtionen blev en kanske viktigare scen för förändring än det politiska livet.

Det är denna förändring som skildras i berättelser om konsumtion och vardag i mitt intervjumaterial.¹⁹ Uppbrottet från den traditionella världen beskrivs här ofta just i termer av nya inköp och vanor. För majoriteten av ungdom som inte var särskilt politiskt aktiv är det inte minnen av demonstrationer och flygblad som skildrar uppbrottet från det gamla. Det kan istället vara kampen med föräldrarna om att få köpa det första paret jeans (en seger!) eller inredningen av ett tonårsrum till ett motståndsnäste som ska få föräldrarna att rysa över den röda glödlampan i taket, de psykedeliska affischerna och den dunkande rocken från kassettbandspelaren.

Samtidigt slår de konsumtionskritiska dragen i tidsandan igenom i många av intervjuerna. Man tog spjärn mot föräldragenerationens livsmönster som sågs som prylfixerat, småborgerligt och fast i konventioner. Ett sådant pedagogiskt exempel blev heminredningen.

En av dem som flyttade in i egen lägenhet mot 1960-talets slut minns det stora heminredningsintresse som blommade upp, hur väggarna vitmålades och affischkläddes och hur man inom snäva ekonomiska ramar experimenterade: "Vi bytte som galningar. Sålde och bytte sinsemellan." Samma informalisering och experimentlusta med olika stilar i vindsrum, studentlägenheter och kollektiv möter vi i andra intervjuer. En annan kvinna minns sitt studentliv kring 1970:

Det var ju inte fint att köpa nytt heller på något vis. I dom kretsarna där vi umgicks köpte alla begagnade möbler. Det var mer inne om man kunde hitta nån gammal festlig möbel... Man tyckte att det var vräkigt och fult att köpa nytt.

Dessa nya värderingar vändes även mot en äldre generations boendetraditioner med soffgrupp, finrum och fasta vanor. Hon minns hur hennes sambos mamma hade svårt att hålla anletsdragen i schack första gången hon kom och hälsade på i den nya lägenheten och såg alla begagnade och improviserade lådmöbler. Att köpa begagnat var för en äldre generation ett skamligt fattigdomsbevis.

Men livet i rivningskåkar och kollektiv var bara spjutspetsen i en mer generell förändring av boendet. Det manifesterades på bred front i IKEA-kataloger och *Allt i Hemmets* rådgivningsspalter. I detta nya

boende hade många gamla gränser, skilda funktioner och ritualer avskaffats. Här kunde ungarna tumla runt överallt, här var gränserna mellan privat och offentligt utsuddade. Aktiviteter, människor, prylar och funktioner blandades friskt. Allt onödigt kرافs och pynt var avskalat, här var det enkelt och rejält, men ändå mysigt. Det pågick en ständig ommöblering med goda möjligheter till improvisation.

Den nya ledigheten kom även att sitta i kläderna. Jeansen blev en symbol för denna klädrevolution. Ännu under 1950- och 1960-talet var de ett sällsynt inslag i gatubilden. I Sverige kom rekordnoteringen med hela 15 miljoner par sålda jeans först 1979. Liksom i boende- och umgängesvanor handlade det här om att bryta med etablerade kategorier och gränser. Att klä upp sig blev mindre nödvändigt, samma informella klädsel kunde duga på arbetet, hemma och till fest. Kava-jen, slipsen och dräkten trängdes tillbaka.

En herrekiperingsägare såg kostymen försvinna under 1970-talet, liksom herrhatten: ”det var ingen som kunde fira första maj utan att köpa en ny hatt, men så kring 1970 var hattmarknaden nästan helt borta”. Han minns en tid när konsumtionen hade sin fasta rytm, bunden till tid och plats: konfirmandkostymen, vårhatten, söndagsklänningen, torsdagsärtorna, de nygiftas matsalsmöblemang. Inte minst i konsumtionsvanorna vände sig 1960- och 1970-talets kulturrevolution mot det rigida, det fastlåsta och inrutade, och betonade en kulturell mjukhet och öppenhet, i iscensättningen av miljöer och kroppar såväl som i umgängesformer, en ”velourisering” av samhället om man så vill. Skarpa kanter, stelt uppträdande och rigida former skulle bekämpas på alla plan. Det skapades en homologi mellan den lilla detaljen, mysdressen, salladsröran och kuddberget, och de övergripande tankefigurerna om den nya, naturliga människan.

Varje efterkrigsgeneration tar avstånd från gamla vanor, men skapar samtidigt sina nya konsumtionsrutiner. ”I början på sjuttio-talet kunde man gå klädd i vad som helst”, minns en fyrtialist, men påpekar samtidigt att det fanns bestämda mönster för detta ”vad som helst”: en ny uniformering av afghanpälsar, lädersandaler och mahjongkläder uppstod.

När 1980-talet av fyrtialisterna utropades till överkonsumtionens decennium kännetecknat av vräkighet, prylfixering och yuppies, handlade detta bland annat om att ta spjärn gentemot nya generationer. Vad man inte såg var att grunden för 1980-talets konsumtionsfest lagts i 1970-talets antikonsumtion och informalisering. I efterhand kan vi

Det magiska året 1968 ses som 1970-talets startpunkt, men för de flesta tonåringar handlade livet om andra magiska ting än politik, som till exempel *Bildjournalens* samlarbilder i detta tonårsaltare från Sturups by. Foto: Folkliksarkivet i Lund.

se att mycket av frigörelsen från gamla mönster i själva verket skapade nya och växande konsumtionsfält. Producenterna på en expanderande marknad hade ett begränsat intresse av en konsumtion som var bunden till tid och plats. Flexibilitet, improvisation och informalisering skapade nya konsumtionsmönster, i experimenten med exotiska maträtter, nya färger, former och funktioner.

När franska IKEA under 1980-talet hade en reklamkampanj där man såg ett fyrtiotalistpar förtjust utropa ”1968 – göra revolution, 1988 – göra om köket!” var sambandet större än reklammakarna kanske insåg. Fyrtiotalisternas idéer om ett enklare och mer informellt boende kom även att handla om ett ständigt förnyat boende, själva basen för IKEA:s expansion.

Konsumtionssamhället i framtidsskikaren eller backspegeln?

I mina tre teman har jag närmast mig perioden 1965–1975 på olika sätt, som populärhistorisk och nostalgisk genre, som en tid för framtids-utopier och som ett ideologiskt slagfält, alla i relation till vardagens konsumtionsmönster. Dessa teman flätas samman på olika sätt. Först och främst naturligtvis genom de sätt på vilka bilder av det förflutna, nuet och framtiden hänger samman. Nuet, historien och framtiden drogs in som tillhyggen i debatten om vad som skulle känneteckna lagom konsumtion, brist eller överflöd, lyx eller nödvändigheter. Poängen är här att nästan varje utsaga om konsumtion blir moraliskt laddad med föreställningar om rätt och fel, för mycket eller för lite, men denna laddning behöver inte vara särskilt medveten. Den framträder ofta först i historieforskningens backspegel.

För Burenstam-Linder och andra var samtidens köpvanor och vardag kaotiska och överfyllda av varor och aktiviteter. Går man tillbaka till de minutiösa nutidsdokumentationer av hemliv som svenska museer gjorde i det så kallade SAMDOK-projektet under 1970- och 1980-talet blir bilden idag en annan.²⁰ Här framträder ett ganska ritualiserat och återhållsamt konsumtionsliv och prylinnehav. Det vi möter är ett klassiskt synfel, det är ofta det förgångna eller den utopiska framtiden som står för ordning och reda, medan nuet ofta ter sig svårt att överblicka, fyllt av knepiga val, alternativ och halvfärdiga projekt.

Periodens konsumtionskritik kunde, som vi sett, ta olika former, från budskapen i tv-utopierna och hos debattörer som Burenstam-Linder till fyrtiotalisternas revolt mot gamla mönster. I samtiden var avståndet mellan den moderate politikern och ekonomen Burenstam-Linder och de unga 68:orna säkert stort, men i efterhand kan vi se att de delar en föreställning om ett framtida, mer rationellt konsumtionssamhälle, där enkelhet och förnuft råder. Något de även hade gemensamt var bilden av USA som ett vulgärt konsumtionssamhälle, en hotbild

som historikern Kim Salomon påpekat även återfanns i det USA-gilda 1950-talet.²¹

För många av de aktiva 1968 års män och kvinnor tedde sig den kulturevolution de startat irreversibel. Det nya informella, avskalade och kloka vardagslivet hade kommit för att stanna. Den re-ritualisering och nya köpglädje som mötte under 1980-talet tedde sig för dem som ett sätt att vrida klockan tillbaka. Vad de inte kunde se var att deras eget uppror mot konventioner skapade en förutsättning för det som senare skulle kallas postmoderna konsumtionsmönster, ett lekfullt, ironiskt och experimenterande förhållningssätt till konsumtion, med återbruk av gamla och nya prylar i ständigt överraskande kombinationer, en markering av konsumtion som livsstilsspel.

Denna postmodernisering möter vi även i populärkulturens återberättande av efterkrigstidens decennier. När 1960- och 1970-talet koloniserar av nostalgiböcker, självbiografiska minnen, retro-styling och dokusåpor är det inte minst ett lekfullt botanisering i konsumtionsprylar och -minnen som dominerar framställningen. Tingens styrka ligger inte minst i deras karaktär av sensorier. Tidsandan är uppbyggd av svårfångade känslor – en atmosfär eller sinnesstämning – den känns igen i sina dofter, smaker, ljud, synintryck och taktiliteter. Och det är här som tingens kommunikativa kraft är slående, eftersom deras materialitet kan aktivera många sinnen, vilket framgår inte minst i de livshistoriska intervjuerna. Ett exempel är den man för vilken köpet av en fladdermusstol kring 1960 blir en viktig rockhängare för minnet, inte bara för att stolen symboliserade det nya och moderna, något som bröt mot föräldrarnas inredningsstil, utan även för att stolen blir en tidsmaskin som aktiverar en rad känslor. Doften från det nymodiga galontyget, dess glatta, svala yta, de starka färgerna, den avslappnade, nästan provocerande kroppshållning som stolen inbjuder till, det är ett minne som lagrats i hela kroppen.

I produktionen av efterkrigstidens historia får, som vi sett, utvalda ting därför ofta rollen som tidsmaskiner. Vi kan se hur det skapas bestämnda narrativa former och genrer, ett slags efterkrigstidens minnesfolklore. När det så blir aktuellt att själv minnas denna epok blir det svårt att inte påverkas av denna färdiga paketering. Är det våra liv vi minns eller alla de klichéer som i efterhand skapats om 1970-talet?

Bilderna av tiden 1965–1975 formas av utsiktspunkten – klass, kön, ålder och andra faktorer – men de måste alla förhålla sig till den väldiga massproduktionen av bilder och minnen. Detta överflöd kan ska-

pa en känsla av övermättnad, men även en reifiering som medför ett främlingskap. Själv firade jag min trettioårsdag 1973 men har svårt att känna igen mig i livet på Mars, och det beror inte bara på att serien spelas upp i ett förslummat Manchester utan även på den gamla sanningen i det brittiska ordspråket: "If you can remember the 60's you weren't there..."

Men vad innebär det då att betrakta 1973 i tur och retur? Rörelserna fram och tillbaka som bildar utgångspunkten för min diskussion handlar om de sätt på vilka utopier och dystopier kan bli tidsmaskiner som projicerar nuets problem och önskemål in i det förflutna eller mot framtiden. Det är en växelverkan där samtidsmönster kan bli tydliga på nya och ofta omedvetna sätt och sådana utopiska dimensioner behöver inte vara grandiosa, de kan produceras i alla slags genrer – ett barn-domsminne, en reklambild, ett tidningsreportage eller en tvålopera.

Life on Mars leker med växlingarna mellan livet 1973 och vår tolkning av det idag. I ett avsnitt hittas en man mördad i ett nedgången väveri, som både företagsledning och fack drömmer om ska bli en moderniserad produktionsanläggning. Sam Tyler har ju facit i hand och vet att denna Manchesterindustri är dödsdömd, men det kan han naturligtvis inte avslöja. Plötsligt upptäcker han att mordplatsen är den gamla byggnad som 2006 har postmoderniserats till lägenheter i den nostalgiska anda som Robert Willim analyserat som "Industrial Cool".²² Det är ju denna trendriktiga miljö som själv har köpt sig in i i år 2006. Detta blir bara för mycket. Men det här ska ju bli mitt kök, utropar han. Kollegorna skakar på huvudet åt Sam och hans märkliga framtidsfantasier. Deras bild av framtida livsmönster hade säkert mer av den science fiction-karaktär som vi mötte i tv-programmet från 1967. Mycket kan man tro om vad människor i början av 2000-talet kommer att önska sig, men en sak är säker: aldrig kommer någon att vilja flytta in i denna fabriksslum, tänker Sams kollegor.

Noter

- 1 Larsmo, Ola, "Pigg av det plågsamma 70-talet", *Dagens Nyheter*, 2007-02-12.
- 2 Häglund, Kjell, "70-talet går igen", *Axess* 2007:1, s. 7.
- 3 De två projekten är "Informaliseringen av Sverige", se Löfgren, Orvar, red., *Hej, det är från försäkringskassan. Informaliseringen av Sverige*. Stockholm: Natur och Kultur, 1988 samt "Välfärdsdrömmar och vardagsliv – konsumtion och kulturbygge 1955–1990", se Löfgren, Orvar, "My Life as Consumer" i Chamberlain, Mary & Thompson, Paul, red., *Narrative and Genre*. London: Routledge, 1998, s. 114–125.

- 4 Häglund 2007, s. 7.
- 5 Häglund 2007, s. 7.
- 6 "Stilbildare: Carl Johan De Geer. 'De flesta stolar är feltänkta'", osignerad, *Sköna hem* 2007:9, s. 32.
- 7 Tallbo, Anders, *Ljuva femtiotal. En nostalgisk berättelse*. Stockholm: Prisma, 1987. För ett mer sentida exempel på samma seglivade nostalgigenre, se Dahlman, Hans, *Pojkarnas nostalgibok: Det skimrande femtiotalet*. Stockholm: Wahlströms förlag, 2006.
- 8 Hammar, Filip & Wikingsson, Fredrik, *Två nötcreme och en moviebox. Hisnande generaliseringar om vår uppväxt i DDR-Sverige*. Stockholm: Bonnier fakta, 2003.
- 9 Belknap, Robert E., *The List. The Uses and Pleasures of Cataloguing*. New Haven: Yale University Press, 2004.
- 10 Linder, Jens, "Smaka på 70-talet", *Dagens Nyheter* 2007-07-22.
- 11 Jämför diskussionen i Ehn, Billy & Löfgren, Orvar, *När ingenting särskilt händer. Nya kulturanalyser*. Stockholm/Stehag: Symposion, 2007, s. 190 ff.
- 12 <http://www.bbc.co.uk/lifeonmars> (2008-01-17).
- 13 Paterson, David, *Tomorrow's World*. Volym 3. London: BBC, 1974.
- 14 Burenstam-Linder, Staffan, *Den rastlösa välfärds människan. Tidsbrist i överflöd – en ekonomisk studie*. Stockholm: Bonniers förlag, 1969, s. 70.
- 15 Burenstam-Linder 1969, s. 87.
- 16 Burenstam-Linder 1969, s. 52.
- 17 Löfgren, Orvar, "Excessive Living", *Culture and Organization*, vol. 13:2, June 2007, s. 131–144.
- 18 Se Löfgren 1988.
- 19 Se Löfgren 1998.
- 20 Min genomgång baseras på det dokumentationsmaterial och de arbetsrapporter från SAMDOK som finns i Kulturhistoriska museets arkiv i Lund.
- 21 Salomon, Kim, *En femtiotalberättelse. Populärkulturens kalla krig i folkhemssverige*. Stockholm: Atlantis, 2007, s. 248 ff.
- 22 Willim, Robert, "Looking With New Eyes at The Old Factory. On The Rise of Industrial Cool" i O'Dell, Tom & Billing, Peter, red., *Experiencescapes. Culture, Economy and Tourism*. Köpenhamn: CBS Press, 2005.

Marie Cronqvist, Sara Kärrholm & Lina Sturfelt

Oro i lyckolandet

Mellan Sofiero och Norrmalmstorg

”Rösta för tryggheten” uppmanade de socialdemokratiska valaffischer-
na över hela landet sommaren 1973. Vid 1970-talets början var Sverige
i mångt och mycket fortfarande det stabila folkhemmet där gungan-
de 1960-talsslagdängor som ”Lyckliga gatan” återklingade i de välpla-
nerade miljonprogramsbostädernas radioapparater. Men det var sam-
tidigt ett land stätt i omvälvning, och som Anna-Lena Löfgren också
sjöng i sången så fanns kanske lyckliga gatan helt enkelt inte mer. Något
hade börjat gro och på sina håll tycktes en orolig undran ha börjat sprida
sig om vad lyckolandet egentligen höll på att förvandlas till.

En i kören av röster som uttryckte den smygande förändringen till-
hörde journalisten och författaren Marianne Zetterström, som i sin krö-
nika i tidningen *Vecko-Journalen* lyfte fram det märkliga i att Sveriges
television på kvällen den 23 augusti 1973 valde att sända ett underhåll-
ningsprogram med Thore Skogman. ”Man förundrade sig över alla
människor som sjöng och gungade som om det inte funnes en värld
utanför Skansen”, skrev Zetterström. Det var som en ”hälsning från
den sorglösa gårdagen”.¹

Vad var det då som hade hänt i världen utanför Skansen, som gjort
att Sverige inte längre var sig likt? Den 18 augusti 1973 hade den 90-
årige kung Gustav VI Adolf hastigt insjuknat. Medan han låg för döden
för öppen ridå på sjukhuset i Helsingborg ägde också det så kallade
Norrmalmstorgsdramat rum, då en beväpnad rånare med oklar agen-
da förskansade sig med sin gisslan i Kreditbankens valv. Båda händel-
serna fick Sverige att under några gastkramande dygn hålla andan i
oviss väntan. Samtidigt var det bara tre veckor kvar till valet den 16
september, ett val som beskrivits som ett av 1900-talets stora ödesval
för det sedan drygt fyrtio år regerande socialdemokratiska partiet. I alla

tre fallen rådde mer eller mindre osäkerhet om utgången eller åtminstone utfallet.

Den plötsliga förändring som Zetterström tyckte sig uppleva i slutet av den varma sommaren 1973 var emellertid större och djupare än dessa på sitt sätt ytliga om än dramatiska händelser. Förändringen hade också pågått längre än så. Vårens stora politiska skandal, som gick under namnet IB-affären, hade förvisso inneburit att en viss skugga fallit över den socialdemokratiska regeringen. Det var oklart vilken roll centrala socialdemokrater som statsminister Olof Palme och försvarsminister Sven Andersson spelade och vad de visste om denna särskilda och hyperhemliga försvarsverksamhet, som i ett antal år utfört åsiktsregistrering och personalkontroll av inhemska meningsmotståndare. I maj 1973 hade IB:s existens avslöjats av Jan Guillou och Peter Bratt i *Folket i Bild/Kulturfront*. Artikeln följdes av flera andra och ett av århundradets svenska journalistiska scoop var ett faktum. Debatten lät inte vänta på sig.²

Det är självfallet svårt att säga exakt vilken effekt IB-affären egentligen fick när det gäller den dittills så starka svenska tilltron till myndigheter, men parallellt med avslöjandet grodde åtminstone hos många en ökad misstro mot myndigheterna och därtill en viss förståelse eller till och med beundran för de i samhället avvikande eller missförstådda. Samma tendenser – om än på helt andra premisser – skulle framåt hösten bli synliga i Norrmalmstorgsdramat och dess eftervärkar. I en inramning som senare internationellt kom att få benämningen stockholmssyndromet problematiserades brottslingen som samhällslig typ.

I retrospektiv kan således 1973 ses som året då den svenska tryggheten började krackelera, eller då sprickorna blev tydligare på ett nytt sätt. I händelser som IB-affären, Norrmalmstorg och Gustav VI Adolfs död manifesterades och artikulerades en förändring av det svenska samhället. Det var en tid av förestående rollbyten och förskjutningar mellan innanför och utanför, centrum och periferi, ond och god, hederlig och ohederlig, tjuv och polis, offer och förövare. Sociologen Gert Nilson har läst Norrmalmstorg som ett sociodrama med en fast rollbesättning. Han urskiljer ett antal karaktärer i dramat såsom "Palme", "Rånaren", "Clark Olofsson" och "Kungen".³ Frågan är dock om inte ännu fler karaktärer kan urskiljas då spelplatserna Sofiero och Norrmalmstorg läggs ut sida vid sida i 1973 års medielandskap. Genom att fästa ett öga på det öppna sjukhusfönstret på Helsingborgs lasarett och

det andra på tv-testbilden från Norrmalmstorg vill vi i denna essä visa på några av dessa parallella och sammanlänkande tidstecken i det svenska 1970-talet. Vilka symboliska kopplingar gjordes och vilka kan, så här i efterhand, göras mellan den döende kungen och folkhemmet, och mellan Norrmalmstorg och samtidskänslan? Var dessa omvälvande veckor i skarven mellan sommar och höst år 1973 i själva verket en inledning på den svenska framgångssagans svanesång?

Sista sommaren på Sofiero

Den 18 augusti 1973 fördes kung Gustav VI Adolf med blödande magsår från sin välkända, traditionella sommarvistelse på Sofiero till Helsingborgs lasarett. Där avled han om kvällen den 15 september, dagen före det oerhört jämna riksdagsvalet. Trots eller kanske tack vare den dramatiska in- och utrikespolitiska händelseutvecklingen – kungens dödskamp sammanföll i tid inte bara med valrörelsen och Norrmalmstorgsdramat utan även med militärkuppen i Chile – fick monarkens varierande hälsotillstånd ett mycket stort utrymme i mediernas nyhetsrapportering. I till exempel de stora kvällstidningarna var hans sjukdom ofta dagens förstasidesnyhet under en hel månad.⁴

Rapporterna om den 90-årige statschefens osedvanliga seghet, upphöjda lugn och starka livsvilja blir i de dramatiska sammanhangen ett slags hoppfull kontrast, en symbol för trygghet och kontinuitet. Flera gånger dödförklarad och uträknad tar kungen sig igenom kriserna och reser sig gång på gång, mot alla odds. Med en inte särskilt blygsam nationell stolthet kallas han ett ”medicinskt unikum” och en ”medicinsk sensation” som med sin goda fysik och järnhälsa förbryllar och intresserar hela världens läkarexpertis. Inget liknande fall sägs vara känt inom läkarvetenskapen.⁵

Journalisten Åsa Moberg hävdar i en återblick på 1970-talet att Gustav VI Adolfs död innebar ett oväntat uppsving för den svenska monarkin.⁶ 1973 skulle man ha kunnat tänka sig att kungligheter symboliserade det odemokratiska, auktoritära, reaktionära, vidskepliga och förlegade. ”Kungadömet tillhör det förgångna. Republiken är framtidens statsskick”, för att citera författaren Vilhelm Moberg, en av de stridbaraste svenska republikanerna som för övrigt gick ur tiden strax före kungen.⁷ Samma år avsattes också den grekiske kungen Konstantin II, och 1974 blev Grekland efter en folkomröstning republik. I några artiklar i samband med Gustav VI Adolfs död sägs republikanerna

bli allt fler även i Sverige och kungadömena beskrivs som utdöende kvarlevor.⁸ I det som skulle bli 1974 års regeringsform, om vilken riksdagspartierna kommit överens i den så kallade Torekovskompromissen 1970, var monarkens uppgifter av rent representativ och ceremoniell karaktär. Kompromissen med en maktlös kung ansågs i samtiden framför allt spegla socialdemokraternas splittring i republikfrågan, alternativt deras (främst Olof Palmes) realpolitiska insikt om kungahusets popularitet. Det senare bekräftas av VPK:s partiledare C-H Hermansson i en intervju den 24 augusti 1973, då han kallar det förestående tronskiftet det lämpligaste tillfället på mycket länge att införa republik, men samtidigt säger att det vore ett säkert sätt att skänka borgarna valsegern: "Och därför får vi väl dras med kronprinsen som kung också."⁹ För andra, som *Aftonbladets* Gunnar Fredriksson, tycks den plötsliga starka folkliga sympatin för kungahuset komma som en obehaglig överraskning. Fredriksson kallar svenskarnas rojalism för något "besynnerligt och obegripligt, kanske en galenskap", en atavism som skapar en känsla av att man inte längre befinner sig i det demokratiska moderna industrisamhället Sverige av år 1973 utan i en oscariansk operettcirkus.¹⁰

Men det är enstaka, avvikande röster i kören. Kvällspressens berättelse om "kungens långa död" är i stället helt och hållet berättelsen om den folkkäre folkhemsmonarken, om hela Sveriges gamla snälla "farfar".¹¹ Han framställs som en vanlig, enkel svensk bland andra, "en gammal man, Gustaf Bernadotte", med samma plågor och sjukdomar.¹² Ständigt betonas att kungen inte på något sätt vill verka former eller särbehandlas. Han ligger på ett helt vanligt sjukhusrum med öppet fönster, uppskattar folkets enkla prästkragar framför svulstiga blomsteruppsättningar och nöjer sig med de personliga tillhörigheter som rymts i en högst ordinär resväska.¹³ I eftermälen berättas att kungen trivdes bättre i koja än slott: han var allra mest sig själv i sitt lilla anspråkslösa "krypin" vid en fiskrik norrländsk älv och vid konseljerna pratade han helst blommor på jämställd fot med "den gamle trädgårdsarbetaren Gunnar Sträng".¹⁴

Även på andra sätt inflätas kungen i folkhemsväven. Tidningarna gör till exempel stor sak av att det sista han gjorde innan han lades medvetslös i respirator var att diktera en personlig hälsning till Aina och Tage Erlander. Erlander i sin tur omtalar kungen i kollegiala, informella ordalag som "min nära medarbetare" och "en arbetskamrat". De båda landsfädernas samarbete kallas unikt i världen, det är inte troligt

att "det någonstans existerat ett så förtroendefullt och okonventionellt samarbete mellan en statschef och en statsminister".¹⁵

Behandlingen av kungen blir också en lång hyllning till den förträffliga offentliga svenska sjukvårdens kapacitet: "Aldrig tidigare har en så enorm vårdinsats gjorts för en enskild människa." Den massiva insatsen då 31 läkare kämpar för att rädda en 90-åring liv skulle kunna tala emot det jämlika och vanliga, men försvaras med att behandlingen av kungen är "mycket betydelsefull för framtida sjukvård", och ger värdefull kunskap för "kommande katastrofsituationer".¹⁶ Erfarenheterna kommer alltså hela det svenska samhället till godo.

Kungsorden i Gustav VI Adolfs eftermälen är "modern" och "plikt". Modern är här lika med bejakandet av det demokratiska, jämställda, svenska folkhemmet. Kungen föddes och uppfostrades i en värld som var "fundamentalt annorlunda", men han "växte in i det moderna svenska samhället", skriver *Aftonbladet*.¹⁷ Han får personligen representera det gamla, odemokratiska Överhetssveriges upplösning, omvandling och inkorporering i den världsunika svenska modellen. Han lyckades bryta med företrädarnas gamla "germansk[a] moralism och maktutövning" och förblev grundlagen obrottsligt lojal. Han offrade sin personliga lycka för landet; han satte plikten framför allt och spelade samvetsgrant sin demokratiskt tilldelade roll. Men Gustav VI Adolf beskrivs också som "modern" och unikt olik alla andra monarker i världen i sitt kompakta ointresse för militarism, kungamystik, konstlad vördnad och "traditionell ståt och pompa" – en fredlig furste mer intresserad av blommor och gammalt kinesiskt porslin.¹⁸ Han stod alltid på den lilla människans sida.¹⁹

I sitt minnestal över kungen, dagen före valet, tar också statsminister Olof Palme tillfället i akt att totalt inlemma den avlidne i det socialdemokratiska folkhemsbyggets triumf. Även Palme talar om hur kungen "föddes i ett samhälle som var helt annorlunda än vårt, men [...] kom att stå öppen för det nya som bröt fram". Mot slutet av sin levnad kunde han därför stolt överblicka en fantastisk samhällsutveckling "från ett fattigt land till en modern välfärdsstat där människors villkor hade i grunden förändrats och förbättrats". Palme kallar avslutningsvis kungen för "en symbol för det demokratiska folkstyret och det moderna välfärdssamhället".²⁰

I tidningarnas återkommande reportage om de hundratals oroliga, finklädda svenskar som dag och natt vakar utanför sjukhusingången i Helsingborg framstår gamle kungen också starkt som en symbol för

trygghet, enkelhet, plikttrohet, fred och klassöverskridande gemenskap – kort sagt inkarnationen av det som uppfattas som det bästa med Sverige.²¹ ”Vi tycker så mycket om vår kung. Han är en av oss”, citerar *Expressen* en av de många som i timtal troget väntar vid lasaretsgrindarna ”i snålblåsten i kvällningen”.²² Att republik inte är populärt i dessa läger är ganska självklart. Några säger sig visserligen mest uppskatta kungen personligen, inte kungadömet i sig.²³ Men generellt framställs stödet för kungen, den gamle men också den nye, som massivt. ”Republik och presidenter skapar bara oro”, som en man vid lasaretsportarna formulerar det, utan närmare precision. En annan vill till och med ge den nye kungen betydligt större maktbefogenheter än den gamle haft.²⁴

Gustav VI Adolfs död var alltså inte lika med den svenska monarkens död. Men innebar då folkhemskungens död också folkhemmets död? Var gamle kungens likfärd ”från sista sommaren på Sofiero” (som *Aftonbladet* så poetiskt formulerar det)²⁵ till den sista vilan i ett höstligt Stockholm en metafor för andra förändringar under det svenska 1970-talets yta, en elegi över en svensk modell?

Det finns naturligtvis risk att man överbetonar känslan av brott i dåtiden, eller lägger för stor vikt vid en enskild persons betydelse. Att Gustav VI Adolfs regeringstid råkade sammanfalla med efterkrigstidens ”rekordår” kan ha förstärkt känslan av något slags bokslut, liksom att såväl en ny regeringsform som eventuellt en ny regering stod för dörren. I kvällstidningarnas intervjuer med ”vanliga svenskar” i samband med kungens död skymtar hur som helst en sorg över att vad som redan beskrivs som en unik era i svensk historia är över och en oro över landets framtid, en rädsla för att splittringen i det svenska samhället nu kommer att öka.²⁶ Den nye kungen beskrivs som en halvvuxen ”nattklubbsskung” med större kännedom om Stockholms diskotek än ”det svenska vardagslivet”, även om han genom pryö på LO, statsförvaltningen och industrier dock ”uppsnappat ett och annat av värde”. Trots att han är född i folkhemmet står han utanför det, uppvuxen som han är bland högadel på slott och privatskolor.²⁷ När Carl XVI Gustaf själv intervjuas gör han å andra sidan allt för att framställa sig som förvaltare snarare än förskingrare eller förnyare av farfars arv, som ännu en folkhemskung i mitten. Han karakteriserar sig själv som lojal, respektfull och kompromissvillig, som ”en seriös kille som jobbar hårt”. Han vill liksom farfar, som ”aldrig grämt sig över sånt som måste rationaliseras bort eller suttit kvar i det förgångna och förfasat sig över den

moderna tiden", vara "en modern regent" som går "i takt med tiden", det vill säga varken är för radikal eller för konservativ utan lagom.²⁸ Samtidigt väcker hans valspråk frågor bland läsare och experter. Vad betyder det? Hur ska det tolkas? Gamle kungens "Plikten framför allt" upplevs som lättförståeligt och koncist, medan det mer tvetydiga och flytande "För Sverige – i tiden" förbryllar och förargar: För vilket Sverige? I vilken tid?²⁹

Den mediale kung som dog och samtidigt "blev till" under de för svenskt vidkommande dramatiska veckorna i augusti och september 1973 var en enkel, vanlig medborgare, en farfar Bernadotte som något paradoxalt fick förkroppsliga det demokratiska, jämlika folkhemsbygget. Till skillnad från sina mer omdebatterade närmaste föregångare³⁰ hade Gustav VI Adolf gestaltats som en folkhemskung långt tidigare.³¹ Samtidigt förefaller det utifrån just 1973 års horisont som om ju fler republikerna blev i världen, desto mer associerades monarkin på ett positivt sätt med något unikt och särskiljande svenskt, en stabil ordning fjärran från Watergateskandaler och militärkupper. Att kungen så starkt förbands med den svenska modellen gjorde honom och i förlängningen kungadömet näst intill oantastligt i en tid av oro och uppbrott, då den långa sommaren på Sofiero till sist var slut.

Rånardramat på Norrmalmstorg

Samtidigt i Stockholms city. Storstadsmyllret var till synes det sedvanliga kring Kungsträdgården och Norrmalmstorg och ändå var allt inte helt som vanligt denna sensommarförmiddag torsdagen den 23 augusti 1973. I morgontidningarna växlade ridåerna mellan kungens döds-kamp i Helsingborg och opinionsmätningar som visade att det borgerliga blocket knappade in, tre veckor före valet. Dagen skulle dock komma att inom ett par timmar skilja sig än mer från övriga dagar. Strax före tio öppnade den med peruk och solglasögon maskerade rånaren Jan Erik Olsson dörrarna till Kreditbanken. Han gick in, scannade lokalen med blicken, tog därefter upp en k-pist, sköt en salva i taket och sade på bruten engelska till bankpersonalen: "Get down to the floor! The party starts."³² Detta blev upptakten till den händelse i svensk historia som går under namnet Norrmalmstorgsdramat.

Under de dagar som följde intensifierades spänningen i rånardramat mer för varje dag som gick. Till en början trodde man sig säker på att rånaren i själva verket gick under namnet Kaj Hansson, en väl-

Kungen och rånardramat sida vid sida i nyhetsflödet. Framsida på *Expressen* 23/8 1973.

känd medbrottsling till Clark Olofsson. Rånarens första krav visade sig nämligen vara att Olofsson skulle föras från fängelset i Norrköping till banken vid Norrmalmstorg. Dessutom ville han ha tre miljoner kronor och fri lejd ut ur landet. Polisen hörsammade ganska snabbt kravet om att föra Olofsson till banken, men drog ut på förhandling-

arna om övriga krav. Olofsson fick av polisen uppgiften att agera mellanhand mellan rånare och polis. Fyra av bankens tjänstemän – tre kvinnor och en man – togs som gisslan och deras öden kunde följas i frekventa rapporteringar i radio och tv. På dramat sjätte dag kunde polisen till sist framgångsrikt storma bankvalvet, där rånaren och Olofsson uppehöll sig tillsammans med gisslan, och rånaren fördes ut i torgets strålkastarljus. Den lyckosamma upplösningen var emellertid långt ifrån väntad och dramat hade tagit flera oroväckande vändningar innan dess.

Norrmalmstorgsdramat blev, i stort sett omedelbart efter dess inledning, en mediehändelse av dittills oanad karaktär och styrka. Det kusligt stilla torget fylldes av stativ, sladdar, strålkastare och kameror. Nyheterna flödade oupphörligt, om nätterna låg Norrmalmstorg ute som testbild på Sveriges Television och Clark Olofsson framträdde live inifrån banken på telefonlänk i radions Ekot. Kvällspressen, som under dessa dagar sålde rekordupplagor, hade upprättat regelrätta kaffe- och cigarettroksdoftande fältredaktioner på Hotell Stockholm på andra sidan torget och bland tv:s ögonblicksbilder fanns journalisterna Arne Thorén och Bo Holmström som hukandes mellan polisbilar och tv-bussar ropade: ”Lägg ut Norrmalmstorg, lägg ut!”³³

Händelserna på Norrmalmstorg i augusti 1973 bidrog emellertid också till en förändring av invanda föreställningar om förövare och offer. Samhällets roll blev tydliggjord och problematiserad. Vems fel var det att brottet begicks? Var det en enskild individ som utgjorde problemet eller var skulden hela samhällets? Där det tidigare funnits en mer markerad skiljelinje mellan svart och vit, god och ond,³⁴ fanns nu en komplicerad gråskala där den onde i själva verket kunde visa sig vara god och den gode ond. Olofsson hade vid Norrmalmstorgsdramats inledning gjort sig till Sveriges ärkebrottsling nummer ett. Hans gärningsmannaprofil var vid det här laget så välkänd och radikal att han framstod nästan som en hela nationens, och särskilt mediernas, älskingsbuse. I sin bok *Dramat på Norrmalmstorg*, som utkom lagom till 30-årsminnet 2003, skriver journalisten Per Svensson: ”Det mest speciella var den roll Clark Olofsson fick spela på banken. Varken gärningsman eller gisslan. Något annat, något tredje: länken, eller kittet, mellan å ena sidan gärningsmannen och gisslan och å andra sidan gisslan/gärningsmannen och omvärlden.”³⁵ Trots sin charm var Olofsson emellertid entydig i sin roll som samhällsfiende och brottsling. Jan Erik Olsson var däremot alldeles okänd före händelserna på Norrmalms-

torg. Han uppträdde precis enligt manus för rollen som brottsling, men ändå var det något som gick fel. Det som gick fel blev sedermera uppkallat efter detta drama mitt i centrala huvudstaden: stockholmssyndromet. Om det inte hade varit för detta syndrom hade händelseförloppet på Norrmalmstorg sommaren 1973 mera liknat en entydig berättelse, en berättelse om ett brott som lyckosamt klaras upp av den svenska polisen.

Sjöwall-Wahlöö och det repressiva folkhemmet

Vad fick då Norrmalmstorgsdramat för effekt på ett bredare kulturellt plan? Samtidens fiktiva berättelser kan ge ett svar. Just genom att upprätta en egen verklighet inom verkligheten, med ett eget sanningskontrakt mellan författare och läsare, kan fiktiva berättelser ibland tolka sin samtid med tydligare skärpa än dokumentära berättelser. Vid tidpunkten för rånardramat på Norrmalmstorg var det framgångsrika författarparet Maj Sjöwall och Per Wahlöö på god väg mot slutet av sin dekalogi "Roman om ett brott", som hade påbörjats 1965. Istället för att fördjupa oss i mediernas representationer av Norrmalmstorg, vilket tidigare gjorts bland annat av Per Svensson i dennes fylliga skildring av dramat, vänder vi oss nu till kriminalfiktionen för att där söka fler tecken på den oro som inträtt i lyckolandet, tecken på folkhemets svanesång och en alltmer distinkt kritik mot det svenska välfärds-samhället.

Händelserna på Norrmalmstorg kom på olika sätt att röra vid ämnen som tidigare tagits upp i litterär form av Sjöwall-Wahlöö, framför allt föreställningar om förövare och offer och brottslingen mot samhället.³⁶ Men liksom ofta var fallet i berättelserna om Martin Beck fanns det delar av den triumfatoriska berättelsen om polisernas seger över de onda kidnapparna på Norrmalmstorg som klingade falskt. Detta av den enkla anledningen att offren, de fyra personer som hölls som gisslan i sex dagar, inte ville spela sina tilldelade offerroller såsom de förväntades göra. Redan under andra dagen, då den 23-åriga gisslan Kristin Ehnmark fick möjlighet att berätta om sin situation för svenska folket, framgick det att något var alldeles fel. Ehnmark uttryckte stark rädsla, men inte för sin kidnappare utan för polisen! Hon var inte det minsta rädd för bankrånaren och Olofsson, hon skulle kunna resa jorden runt med dem, sade hon. Det var polisen hon var rädd för och hennes rädsla delades av de andra i gisslan.³⁷ När Ehnmark väl blivit lyckligt räddad

TERRORISTERNA

roman om ett brott

MAJ SJÖWALL & PER WAHLÖÖ

På omslaget till Sjöwall och Wahlöös *Terroristerna* från 1975 framträder Rebecka Linds utanförskap och utsatthet som ensamstående mor. Kvinnan på bilden har en allvarlig och misstänksam uppsyn och ser ut att med händerna vilja skydda sitt barn från en oförstående omvärld.

från sin kidnappare bad hon, enligt *Aftonbladet*, att svenska folket skulle få veta en sak: ”De har inte burit hand på oss där nere i bankvalvet.”³⁸ Under tiden som dramat fortfarande pågick spekulerades i *Aftonbladet* om flickorna i gisslan verkligen hade uppfattat vilken fara de befann sig i.³⁹

Förskjutningen av roller, den inkännande beskrivningen av brottslingen och den hårda kritiken mot polisens tendenser till överdriven våldsamhet var också huvudteman i de sista romanerna i serien "Roman om ett brott", *Polismördaren* (1974) och *Terroristerna* (1975).⁴⁰ De tio romanerna som ingår i "Roman om ett brott"-sviten ger som bekant uttryck för en kritik mot det socialdemokratiska svenska samhället, folkhemmet, som blir allt allvarligare ju längre serien lider. En recensent påpekar 1975 att Sjöwall-Wahlöös svarta bild av Sverige i de sista böckerna också i förlängningen inbegriper hela västvärlden genom Lennart Kollbergs ord till Martin Beck i *Terroristerna*:

– Våldsbrottsligheten har gått som en lavin genom västvärlden under de här tio åren. Den lavinen kan inte stoppas eller styras av enskilda individer. Den bara ökar. Det är inte ditt fel.

[--]

– Felet på dej, Martin, är bara att du har fel jobb. I fel tid. I fel del av världen. I fel system.⁴¹

Recensenten framkastar teorin att orsaken till böckernas stora popularitet kan ligga i att läsarna i väst känner igen sig och samhället i dem.⁴² Sjöwall-Wahlöö valde att skildra ett poliskollektivs gemensamma ansträngningar i sina romaner, som ett sätt att kritisera övertron på den ensamma individens styrka, som så tydligt manifesterats i tidigare kriminalfiktions. Med gemensamma ansträngningar når man längre än ensam.

Norrmalmstorgsdramat blev en medial berättelse som gav trovärdighet åt den allvarsamt kritiska bild av Sverige som Sjöwall-Wahlöö hade målat med stadig hand sedan 1965. Samtidigt blev det en manifestation av vad som kan åstadkommas om man tar till sig det goda exempel som böckernas Martin Beck och hans team av kollegor hade att erbjuda. Med is i magen väntade polisen ut rånaren och Clark Olofsson i banken, innan de gick till snabb och smidig motattack. Om de hade agerat snabbare och mer drastiskt, hade dramats goda upplösning kanske inte varit lika uppenbar.

I boken *Reading for the Plot* talar den amerikanske litteraturvetaren Peter Brooks om vikten av att berättelsens slut inte kommer för tidigt, för att inte riskera en berättelsens "kortslutning".⁴³ Det är nästan som om poliserna vid Norrmalmstorg vore medvetna om denna regel och om att de själva bidrog till att skapa en berättelse, när de valde att dra ut på tiden och vänta ut händelseutvecklingen i valvet.

I Norrmalmstorgsdramat behövde varje rollinnehavare få agera ut sin roll före dramats upplösning. Rånaren behövde tid på sig att få spela sin roll ordentligt; han var inte den känslokalle desperado han antagligen hade framstått som om han hade gripits redan första dagen. Polisen och regeringen hade också sina skäl att inte agera snabbare. Naturligtvis var det i första hand frågan om att gisslans situation måste utredas tills man hade största möjliga kontroll över läget. Men det handlade också om hur de själva skulle framträda. Det var valtider och statsministern och sittande regering hade ingen anledning att agera förhastat, om de inte kunde garantera goda resultat. Polisen var på samma sätt angelägen om att varken framstå som fega eller som benägna till överdrivet våld. Även gisslan fick, på gott och ont, tid på sig att spela ut sina roller till fullo. Deras nyanserade upplevelser av sin fångenskap gavs många chanser till uttryck, de intervjuades i radio och tv och Kristin Ehnmark fick även ringa ett samtal till statsminister Olof Palme.

Vikten av att föra fram brottets nyanser, onskans många ansikten och olika bevekelsegrunder illustreras också i försvarsadvokaten Brakets utläggning i slutet av Sjöwall och Wahlöös sista roman, *Terroristerna*. Rebecka Lind står åtalad för det allvarliga brottet att ha mördat Sveriges statsminister. Eftersom han, med rätta, misstänker att den åtalade Rebecka Lind inte kommer att få möjlighet att genomgå en hel rättegång väljer Braket att lägga ut texten till hennes försvar redan vid häktningsförhandlingarna:

Under senare tid, ja, för övrigt under så lång tid man kan erinra sej, har stora och mäktiga nationer inom hela det kapitalistiska blocket styrts av personer som enligt vedertagna juridiska normer är rena förbrytare, som av maktlystnad och ekonomisk girighet leder folken in i avgrunder av egoism, arbetsskygghet och ett tänkande som helt baseras på materialism och grav hänsynslöshet mot medmänniskor. Endast i mycket få fall blir dylika politiker straffade, men straffen är formella och de skyldigas efterträdare leds av samma motiv. Jag är kanske den enda i denna rättsal som är gammal nog för att minnas politiker som Harding, Coolidge och Hoover. Deras handlande fördömdes, men har någon förbättring av vikt inträffat sen den tiden? Vi har upplevt Hitler och Mussolini, Stroessner, Franco och Salazar, Chiang Kai-chek och Ian Smith, Smuts, Vorster och Verwoerd, generalerna i Chile; personer som om de inte lett sina folk till undergångens brant, i egna vinstintressen behandlat sina undersåtar på samma sätt som en perfid krigsmakt undertrycker ett ockuperat land.

Rådmannen tittade nu irriterat på klockan, men Braket fortsatte oberrört:

– Någon har sagt att vårt land är en liten men hungrig kapitalistisk stat. Detta omdöme är riktigt. För en renhjärtad tänkande person, exempelvis denna unga kvinna, som inom kort kommer att förklaras häktad och vars liv redan ödelagts, måste ett system som detta te sej obegripligt och människofientligt.⁴⁴

Det svenska samhället jämsställs här med den övriga västvärlden, och den svenske statsministern kan därmed – enligt Brakets resonemang – framstå som en fullkomligt legitim syndabock i den lilla människans föreställningsvärld. I romanens intrig framställs Rebecka på ett närmast övertydligt sätt som en representant för den lilla människan i folkhemmet. Hon faller offer för ett samhällssystem som hon är lika okunnig som ett barn inför, eftersom hon valt att inte delta i samhällets normbygge. Hon är ensamstående mor till ett spädbarn vars amerikanska far nekats uppehållstillstånd i Sverige. När hon behöver pengar går hon till banken och ber om det. Hennes förfrågan uppfattas som ett bankrån, varpå hon blir åtalad som en brottsling. I en annan av romanens sidohandlingar fångar Martin Beck och hans gäng in en mördare som kommer att få tolv års fängelse för att han velat skydda sin tonårsflicka från heroinmissbruk och prostitution. De verkliga förbrytarna i Sjöwall-Wahlöös böcker är sällan de som begått de brottsliga handlingarna, utan snarare de system och det samhälle som drivit dem till det. I de sista romanerna från 1974 och 1975 befastes detta orättvisa förhållande än mer än i de tidigare böckerna.

På samma sätt var det i gisslans tolkning av Norrmalmstorgsdramat inte brottslingarna som själva var ansvariga för sina handlingar. Det var samhället som hade drivit dem dithän och i någon mån fick även statsminister Olof Palme representera ansvaret för detta missförhållande. Folkhemmets skimmer av oskuldsfull optimism och dess grundläggande föreställning om social trygghet för alla var nu definitivt ifrågasatt. Ändå bidrog den slutligen lyckosamma utgången av händelserna vid Norrmalmstorg till att regeringen fick sitta kvar en period till. I Sjöwall-Wahlöös romaner drevs emellertid frågan vidare i ytterligare några år, och i *Terroristerna* vrids den till ironiska proportioner. Den för sina politiska ståndpunkter mycket hatade amerikanske senatoren som på sitt Sverigebesök blir utsatt för ett terrorattentatsförsök räddas lyckligtvis av Martin Beck och hans poliser, medan Beck däremot inte förmår förhindra den unga och naiva svenska kvinnan Rebecka

att skjuta ett skott för pannan på den svenske statsministern. Den store boven smet undan, liksom den tyske terroristen Heydt, medan de små människorna, samhällets olycksbarn, blir berövade sin framtid. Rebecka Lind tar livet av sig på ett mentalsjukhus.

Även om det fanns många som inte helt höll med Sjöwall-Wahlöö i deras hårdaste kritik av 1970-talets Sverige, tycks de ha formulerat en berättelse om det svenska folkhemmet som både sammanfattade stämningar i samtiden och förebådade en framtida utveckling.

Svensk höst

Något hände med Sverige under dessa skälvande timmar och dagar mellan Sofiero och Norrmalmstorg. Trots det trygghetsbudskap som de socialdemokratiska valaffischerna tapetserade Stockholm med tycktes tryggheten under sensommaren skakad i sina grundvalar, och även om socialdemokraterna denna gång skulle komma att ta hem segern, så var allt inte längre helt som vanligt i Folkhemssverige.

Återblickar på det tidiga 1970-talet lyfter inte sällan fram just känslan av förändring. Flera journalister och författare talar om ett fundamentalt skifte i svenskarnas kollektiva självuppfattning, ett slags självgodhetens krackelerande. 1970-talet beskrivs som "omprövningens period" mellan 1960-talets rekordår och 1980-talets överdåd, och även här fungerar Norrmalmstorg som en orienteringspunkt, en metafor för tidsandans förändring.⁴⁵ Själva grunden för den stora – och förvisso fullt berättigade – svenska efterkrigsoptimismen var vid tiden för Norrmalmstorg på väg att erodera, menar Per Svensson i sin tidigare nämnda bok från 2003, som också låg till grund för en dramadokumentär samma år.⁴⁶ Medan allas blickar som i en *split vision* riktades mot lasarettet i Helsingborg och Kreditbanken på Norrmalmstorg gick den svenska framgångssagan mot sitt slut.

I denna essä har vi sökt lyfta fram Sofiero och Norrmalmstorg som två sammanlänkade poler i berättelsen om Sverige anno 1973 genom att synliggöra samtidens mediala växelsång mellan centrum och periferi. En av de sista samlande symbolerna för det invanda och trygga Folkhemssverige låg för döden på Helsingborgs lasarett, medan ett nytt, annorlunda och osäkrare Sverige materialiserades i berättelserna från Norrmalmstorg i Stockholm och inte minst i Maj Sjöwalls och Per Wahlöös samtida samhällskritiska kriminalfiktion.

När *Vecko-Journalens* Marianne Zetterström summerade stämning-

en i landet sent i augusti 1973 hade allsången tystnat och världen utanför Skansen trängt sig på:

En underlig, överklig vecka i väntan och oro, i förbittring och förtvivlan. TV:n stod nästan alltid påkopplad, och medan den fine, av alla älskade gamle mannen kämpade för sitt liv bakom de idylliska tre fönstren i Helsingborg, såg man det soliga, ödsliga Norrmalmstorg, där poliser bar sandsäckar och TV-reportrar meddelade att de inte hade någonting att säga. [...] Vanmakt, uppblossande hämndkänslor, sorg och ängslan inför framtiden blandades medan de båda tragedierna spelades upp sida vid sida.⁴⁷

Kanske var det denna oro som gjorde att hälften av svenskarna vid valet några veckor senare trots allt röstade ”för tryggheten” och på den bestående ordningen, en ordning som statsminister Palme också lyckades bekräfta på ett någorlunda framgångsrikt sätt i samband med både Norrmalmstorg och tronskiftet. Även om de verkliga segerherrarna – eller för att tala med sociologen Gert Nilson de vinnande karaktärerna i sociodramat – hösten 1973 kanske var det otippade paret ”Kungen” och ”Clark” föreföll läget ändå i viss mån återgå till det normala i konungariket Sverige. Tanken att en svensk statsminister skulle mördas på öppen gata var fortfarande bara en litterär konstruktion signerad Sjöwall-Wahlöö. Men som Zetterström registrerade blåste det med kungens död och bankrånet ändå in känslor av vanmakt, tragik, ängslan och pessimism i det stilla lyckolandet. De svenskar som oroligt väntade på besked om framtiden i snålblåsten i kvällningen utanför Helsingborgs lasarett eller vid det soliga men spöklikt avvaktande Norrmalmstorg hade fått en föraning om att allt inte alltid skulle bli ständigt bättre i den bästa av världar. Festen hade inte börjat, som rånan Jan Olof Olsson uttryckte det, den var kanske redan över. Välfärdsverige skiftade i höst.

Noter

- 1 Zetterström, Marianne, ”En vecka av vanmakt”, *Vecko-Journalen* 1973:36.
- 2 SOU 2002:87, *Rikets säkerhet och den personliga integriteten. De svenska säkerhetstjänsternas författningsskyddade verksamhet sedan 1945. Betänkande av Säkerhetstjänstkommissionen*, kapitel 9:3: ”IB och dess efterföljare”, Stockholm: Fritzes offentliga publikationer, 2002, s. 528 ff; Gummesson, Jonas, & Kanger, Thomas, *Kommunistjägarna. Socialdemokraternas politiska spioneri mot svenska folket*. Stockholm: Ordfront, 1990, s. 85 ff. Se även *Folket i Bild/Kulturfront* 1973:9–10; Bratt, Peter, *IB och hoten mot vår säkerhet*. Avesta: Gidlunds, 1973.

- 3 Nilson, Gert, *Sociodramer. Rånardramat och Hylands hörna*. Göteborg: Korpen, 1977.
- 4 Detta avsnitt i essän bygger på en undersökning av hur kungen gestaltades i de två kvällstidningarna *Aftonbladet* och *Expressen* under perioden 19 augusti till 30 september 1973.
- 5 Larsson, Göran & Hagström, Bo, "Kungen har klarat tre kriser", *Aftonbladet*, 1973-08-28; "Kungens frukost: Glass och karameller", *Expressen*, 1973-08-31.
- 6 Moberg, Åsa, "Sverige exploderar i terror och uppror" i Lundh, Jonas, red., *1900-talet*. Stockholm: Aftonbladet, 2000, s. 211.
- 7 Moberg, Vilhelm, *Därför är jag republikan*. Stockholm: Folket i Bilds Förlag, 1955, s. 110.
- 8 "Kung Gustaf Adolf är död", *Aftonbladet*, 1973-09-16; Bjelf, Lars, "Carl XVI Gustafs långa utbildning", *Aftonbladet*, 1973-09-16.
- 9 "Hermansson: Vi bryter inte valrörelsen om kungen går bort", *Aftonbladet*, 1973-08-24. Se även "Vi 5: Ägnar radio, TV och tidningar för mycket uppmärksamhet åt tronskiftet?" *Aftonbladet*, 1973-09-22.
- 10 Fredriksson, Gunnar, "Kungen och demokratin", *Aftonbladet*, 1973-09-22. Om stödet för kungen, se till exempel "28 632 ringde och frågade om kungen", *Expressen*, 1973-08-22; Larsson, Göran, "Telefonsamtal till sjukhuset i dag: 'Vi vill donera våra njurar'", *Aftonbladet*, 1973-08-27; "Till Farbror KUNGEN", *Expressen*, 1973-08-26; "HEJ KUNGEN, KRYA PÅ DIG", *Expressen*, 1973-08-29; "Hon väntar med kungens sista brev i handen", *Aftonbladet*, 1973-08-27; Larsson, Göran, Hagström, Bo & Nilsson, Berit, "Svenskarnas farväl till kungen: En halv miljon såg hans sista färd", *Aftonbladet*, 1973-09-19; "Vi 5: Ägnar radio, TV och tidningar för mycket uppmärksamhet åt tronskiftet?", *Aftonbladet*, 1973-09-22.
- 11 Se till exempel "Kronprinsen på väg till farfar", *Aftonbladet*, 1973-08-21; Fredell, Lars, "Kronprinsen hos farfar i dag", *Expressen*, 1973-08-22; "Kronprinsen träffade farfar idag", *Aftonbladet*, 1973-08-22; "FARVÄL FARFAR", *Aftonbladet*, 1973-09-25.
- 12 "Det här innebär kungens sjukdom", *Aftonbladet*, 1973-08-21; "Barnen samlas vid sjukbädden", *Aftonbladet*, 1973-08-21; Melin, Bengt, "Han offrade sin personliga lycka", *Aftonbladet*, 1973-09-16.
- 13 "Här ligger kungen i respirator efter operationen", *Aftonbladet*, 1973-08-21; "Hon väntar med kungens sista brev i handen", *Aftonbladet*, 1973-08-27; "Livmedikus Biörk vakar vid kungens bädd", *Aftonbladet*, 1973-08-19.
- 14 "HAN LEVDE I ETT GOTT FÖRHÅLLANDE TILL FOLKET", *Aftonbladet*, 1973-09-16.
- 15 Klingberg, Margareta, "Kungen hälsade till Tage Erlander innan han blev medvetlös", *Aftonbladet*, 1973-08-28; Larsson, Göran, "Telefonsamtal till sjukhuset i dag: 'Vi vill donera våra njurar'", *Aftonbladet*, 1973-08-27; "Kungen skickade telegram till Tage och Aina", *Expressen*, 27/8 1973-08-27; "Kungens tack till Erlander", *Expressen*, 1973-08-28.
- 16 Larson, Göran & Hagström, Bo, "31 läkare kämpar för kungens liv", *Aftonbladet*, 1973-09-14.
- 17 "GAMLE KUNGEN. Så minns vi honom", *Aftonbladet*, 1973-09-16.
- 18 "Kung Gustaf Adolf är död", *Aftonbladet*, 1973-09-16. Se även Melin, Bengt, "Han offrade sin personliga lycka", *Aftonbladet*, 1973-09-16.
- 19 Melin, Bengt, "Skulle gamle kungen ha gillat den synen?", *Aftonbladet*, 1973-09-19.

- 20 "Olof Palme: 'Vi upplever hans bortgång som en stor förlust – Sverige har lands-sorg'", *Aftonbladet*, 1973-09-16.
- 21 Se till exempel Hartman, Robert, "Jag har inte kunnat släppa kungen ur mina tankar", *Aftonbladet*, 1973-08-22; "Hon väntar med kungens sista brev i handen", *Aftonbladet*, 1973-08-27; Jerkert, Björn, "Stockholms slott: Sorgband på högvakten", *Aftonbladet*, 1973-09-16; "En far för oss alla", *Expressen*, 1973-08-27; "Han måste bli frisk igen, vår kung", *Expressen*, 1973-08-21; "Orolig väntan på nya besked", *Expressen*, 1973-08-23.
- 22 Richter, Jan, "Då brast många i gråt", *Expressen*, 1973-08-22.
- 23 Hartman, Robert, "Jag har inte kunnat släppa kungen ur mina tankar", *Aftonbladet*, 1973-08-22.
- 24 "En far för oss alla", *Expressen*, 1973-08-27.
- 25 Larsson, Göran, Hagström, Bo & Nilsson, Berit, "Svenskarnas farväl till kungen: En halv miljon såg hans sista färd", *Aftonbladet*, 1973-09-19.
- 26 "Han måste bli frisk igen, vår kung", *Expressen*, 1973-08-21; Jerkert, Björn, "Stockholms slott: Sorgband på högvakten", *Aftonbladet*, 1973-09-16.
- 27 Bjelf, Lars, "Carl XVI Gustafs långa utbildning", *Aftonbladet*, 1973-09-16; Nilsson, Berit, "Viktigast av allt är lojalitet mot folket", *Aftonbladet*, 1973-09-19.
- 28 Nilsson, Berit, "Viktigast av allt är lojalitet mot folket", *Aftonbladet*, 1973-09-19.
- 29 Bjelf, Lars, "För Sverige – i tiden. Vad betyder det egentligen?", *Aftonbladet*, 1973-09-19.
- 30 För en diskussion om främst Gustaf V, se Jönsson, Mats, "Den kungliga skölden". Per Albin Hansson, Gustav V och medierna 1940" i Jönsson, Mats, & Snickars, Pelle, red., *Medier och politik. Om arbetarrörelsens mediestrategier under 1900-talet*. Stockholm: SLBA, 2007; Tornbjør, Charlotte, *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*. Studia Historica Lundensia 6, Lund: Historiska institutionen vid Lunds universitet, 2002, s. 121–164, särskilt s. 159–162. Den tydliga spänning mellan anspråkslöshet och oåtkomlighet som enligt Tornbjør (s. 122) präglar framställningarna av den svenska kungafamiljen under perioden 1900–1950 saknas i kvällspressen 1973, där dimensionen av oåtkomlighet, mystik och högtidlighet är helt försvunnen.
- 31 Cronqvist, Marie, "Utrymning i folkhemmet. Kalla kriget, välfärdsidyllen och den svenska civilförsvarskulturen 1961", *Historisk Tidskrift*, under utgivning 2008; Tornbjør 2002, s. 134, s. 150–155.
- 32 Svensson, Per, *Dramat på Norrmalmstorg 23 till 28 augusti 1973*. Stockholm: Bonnier fakta, 2003, s. 20. Detta avsnitt i essän baseras i grova drag på material ur SVT:s Öppet arkiv från dagarna 23 till 28 augusti, <http://svt.se/svt/road/Classic/shared/mediacenter/index.jsp?&d=32581&a=352710> (2008-01-22), dokumentären *Norrmalmstorgsdramat* som sändes i P3 i två delar med början den 24 juni 2005 (producenter: Kristofer Hansson och Fredrik Johnsson), <http://www.sr.se/cgi-bin/p3/programsidor/artikel.asp?ProgramID=2519&Artikel=776480> (2008-01-22), samt Per Svenssons framställning.
- 33 Svensson 2003, s. 147 ff.
- 34 Se till exempel Kärrholm, Sara, *Konsten att lägga pussel. Deckaren och besvärjandet av ondskan i folkhemmet*. Stockholm/Stehag: Symposion, 2005, för en genomgång av hur det onda skildrades i 1950-talets svenska pusseldeckare.
- 35 Svensson 2003, s. 263. Se även s. 26.

- 36 Kriminalkommissarie Sven Thorander blev hyllad för sina insatser och fick, enligt Per Svensson, smeknamnet ”verklighetens Martin Beck” efter den godhjärtade och kompetente kriminalkommissarien i ”Roman om ett brott”. Se Svensson 2003, s. 31ff.
- 37 Kristin Ehnmark i telefonintervju som direktsändes i SVT 1973-08-24. Se ”Är vi inte värda mer än 3 miljoner?”, i SVT:s *Öppet arkiv*, <http://svt.se/svt/road/Classic/sha/red/mediacenter/index.jsp?&d=32581&a=352710> (2008-01-22).
- 38 Ruhmén, Sven-Oskar, ”Kristin – räddad, lycklig – och hon ber oss skriva en sak: Dom har inte burit hand på oss därnere i bankvalvet”, *Aftonbladet*, 1973-08-29.
- 39 Nilsson, Macke, ”Är flickorna som är gisslan inne i banken medvetna om faran?”, *Aftonbladet*, 1973-08-25.
- 40 Sjöwall, Maj & Wahlöö, Per, *Polismördaren*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1974 och Sjöwall, Maj & Wahlöö, Per, *Terroristerna*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1975.
- 41 Sjöwall & Wahlöö 1975, s. 420.
- 42 Lindén, Gunnar, ”Beck & Co tar farväl. Unik serie fullbordad”, *Nerikes Allehanda*, 1975-10-24.
- 43 Brooks, Peter, *Reading for the Plot. Design and Intention in Narrative*. Cambridge & London: Harvard University Press, 1998 (1984), s. 103 f. och s. 109.
- 44 Sjöwall & Wahlöö 1975, s. 354–355.
- 45 Hägg, Göran, *Välfärdsåren. Svensk historia 1945–1986*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2005; Dahlberg, Hans, *Hundra år i Sverige. Krönika över ett dramatiskt sekel*. Stockholm: Bonnier, 1999, s. 259–303.
- 46 Svensson 2003. Tv-dramat hette kort och gott *Norrmalmstorg*, och för manus och regi stod Håkan Lindhé.
- 47 Zetterström 1973.

Charlotte Tornbjær

Moralisk chock och solidaritet

1973 och det svenska engagemanget för Chile

Och så kom militärkuppen i Chile den 11 september 1973. Och Salvador Allende stupade på sin post i det sönderbombade Monedapalatset och general Pinochet tog makten stödd av CIA och kylskåpsföretaget ITT.

Och det var en chock!

Mikael Wiehe¹

Den 11 september har idag en nästan magisk klang. Twin Towers föll ihop som ett korthus när två flygplan kraschade rakt in i tornen – ett terrordåd som skakade hela världen. Men redan tidigare hade datumet den 11 september en speciell mening. Det var den dagen 1973 som general Pinochet genomförde en militärkupp i Chile och den chilenska demokratin föll. Från att ha varit en symbol för militärmaktens brutalitet blev dagen således en symbol för terrorism och USA:s kamp emot denna terrorism. ”Illdådet i New York den 11 september 2001 lade beslag på ’vår’ 11 september”, som det står i en antologi utgiven 30 år efter kuppen i Chile.² Idag är det inte många som uppmärksammar statskuppen i Chile den 11 september.

Mikael Wiehe beskriver 30 år efteråt hur kuppen blev en chock. Man kände visserligen till att USA stött kupper i övriga Latinamerika, men att det kunde hända igen och riktat mot ”våra kamrater” överraskade.³ Mikael Wiehe var inte ensam om sin förvåning och sitt engagemang. Det chilenska socialistiska experimentet som Allende stod för hade väckt hopp om att social förändring inom ramen för en politisk demokrati var möjlig i Latinamerika, att den amerikanska imperialistiska skugga, som Sven Lindqvist beskriver i boken *Slagskuggan* skulle vara möjlig att häva.⁴ Den svenska opinionen reagerade också kraf-

tigt mot kuppen 1973 och engagemanget för Latinamerika ökade lavinartat. Chilenska flyktingar fick asyl i Sverige. 2 000 flyktingar togs emot bara det närmaste året efter kuppen.⁵

Vänsterkoalitionens, Unidad Populares, seger 1970 i Chile hade väckt stora förväntningar om en fredlig väg mot socialism i Latinamerika. Det hade funnits förhoppningar om detta även i andra latinamerikanska länder, men de hade grusats och den ena militärjuntan efter den andra hade kommit till makten. Brasilien hade haft militärdiktatur sedan 1964, men det var först mot slutet av 1960-talet som repressionen ökade. I Uruguay hade en bred vänsterfront, Frente Amplio, vunnit stora framgångar vid valet 1971, men den förbjöds 1973 samtidigt som parlamentet upplöstes och militären i praktiken tog över makten. 1976 blev landet en regelrätt militärdiktatur. I Bolivia hade en vänsterinriktad regering störtats av militären redan 1971. Detta hade medfört att Chile under Allendes styre hade blivit en tillflyktsort för många latinamerikaner på flykt. Dessa flyktingar fick vid kuppen återigen fly till andra länder som Mexiko och Venezuela, men många kom också till Västeuropa. Argentina var visserligen fortfarande mer eller mindre demokratiskt, men flyktingarnas tillvaro var här osäker och när militären definitivt tog makten 1976 blev deras situation ohållbar.⁶

Engagemanget för Chile i Sverige hade börjat redan före kuppen. 1971 bildades Svenska solidaritetskommittén för den chilenska vänsterkoalitionens regering. Man ville stödja Unidad Popular och informera om och bilda opinion för Allendes reformer. Hela 1972 arbetade man bland annat för att stödja Allendes nationalisering av koppargruvorna i Chile. Efter kuppen bildades ett otal Chilekommittéer i landet och under hösten gick man samman till en bred solidaritetsrörelse. Parollerna för denna var: "Stöd det chilenska folkets kamp mot fascism – för socialism! Frige de politiska fångarna! Kamp mot imperialismen."⁷ Kommittén var partipolitiskt obunden, men på socialistisk grund. Kim Salomon jämför kommittén med DFFG (FNL-rörelsen) och menar att det fanns klara likheter, även om Chilekommittén anklagade DFFG för ett alltför nära samröre med KFML/SKP. Parollerna var likartade, det vill säga att man ville arbeta för socialism och mot imperialism. I båda fallen uppfattades också USA som roten till allt ont. Båda använde också en internationell fråga för att motivera arbete för socialism såväl internationellt som på hemmaplan.⁸

Men även andra solidaritetsföreningar bildades och fick ett uppsving. Engagemanget för Latinamerika tog också över mycket av solidaritets-

arbetet som hade kanalisrats i FNL-rörelsen. 1973 undertecknade USA ett vapenstillstånd i Vietnam och drog sig ur kriget. FNL hade segrat. Men solidariteten med Tredje världen fanns kvar. Den tidsanda som låg bakom engagemanget för Vietnam hade inte försvunnit 1973, även om engagemanget för Chile inte riktigt fick den uppslutning som motståndet mot Vietnamkriget hade fått.⁹ Latinamerikagrupper som engagerade sig för flera av de latinamerikanska befrielseströrelserna tog också upp den chilenska kampen. Kubanska vänskapsföreningen engagerade sig också för solidaritet med kampen i Chile och även FNL-grupperna deltog i flera av solidaritetsevenemangen. Man hade en gemensam fiende: den amerikanska imperialismen. Solidariteten med Kuba, Latinamerika och FNL framställdes som en kamp mot en gemensam fiende. "Chile – Kuba och Vietnam har samma fiende och samma kamp", som det stod på omslaget till Kubanska vänskapsföreningens tidskrift.¹⁰

Solidariteten med Chile var omfattande. Även arbetarrörelsen bidrog på bred front. Några månader efter kuppen startades en Chileinsamling som flertalet organisationer kopplade till arbetarrörelsen stod bakom. Bland andra deltog LO, SAP, socialdemokratiska ungdoms- och kvinnoförbunden och ABF. Över huvud taget deltog såväl arbetarrörelsen som fackföreningsrörelsen aktivt i olika former av solidaritetsarbete för Chile. LO:s folkhögskola Runö genomförde till exempel ett omfattande solidaritetsarbete för Chile, där man såväl stöttade Chileinsamlingen ekonomiskt som tog hand om chilenska flyktingar som kom till Sverige.¹¹

Men vad var det som gjorde att människor sökte sig till solidaritetsrörelsen för Latinamerika? Var det en fortsättning, en sluttamp, på 1960-talets tidsanda som kännetecknades av uppbrott från traditioner och konventioner, jämlikhetstänkande och politisk radikalism, det sistnämnda inte minst i form av marxist-leninistiska visioner?¹² Eller var det något annat? Vad är det som gör att människor får kraft att protestera, solidarisera sig med människor på andra sidan jordklotet och tillsammans formera en rörelse?

Sociologen James M. Jasper driver tesen att känslor under de senaste årens forskning har försvunnit från forskningen kring olika former av proteströrelser. För 30 år sedan, när fokus skiftade från studier av massan och kollektivt agerande till uppkomsten av olika sociala rörelser, ersattes tanken om att det var emotioner som var drivkraften i rörelserna med olika rationella och ekonomiska förklaringsmodeller. De sis-

ta tio åren har dock dessa instrumentella metaforer utmanats av kulturella perspektiv där strategier och politiska möjligheter har setts som inbäddade och definierade av kulturell mening. Men även i dessa förklaringsmodeller ligger tonvikten på aktörernas rationella handlande. Kulturella begrepp som identitet och frigörelse har behandlats som till största delen kognitiva begrepp och den emotionella dimensionen har inte ansetts spela någon roll. Jasper menar att denna forskning felaktigt befarar att om man definierar de protesterande aktörerna som emotionella så blir de också irrationella. Han menar att detta är en felaktig slutledning. Enligt hans sätt att se på känslor är de inte bara ett sätt att förhålla sig till olika händelser utan de är också med och skapar målen för handlingar. Jasper menar att det finns såväl positiva som negativa känslor och utan dessa skulle det inte finnas något agerande alls. Att kategorisera dem som rationella eller irrationella är, enligt Jasper, en återvändsgränd.¹³

Att införliva känslor på detta sätt i det politiska agerandet är inte ett sätt att förminska engagemanget. Tvärtom. På senare tid har också ett flertal statsvetare i polemik mot bland andra Jürgen Habermas upplysningsideal just börjat hävda känslornas fundamentala roll i politiken, inte minst för demokratiska processer. George L. Marcus driver till exempel tesen att vi kan vara rationella just på grund av att vi är emotionella. Precis som Jasper menar han att känslor föregår handling. Rationalitet skapar däremot förståelse och resulterar därför i passivitet. Även han poängterar att såväl känslor som förnuft kan vara destruktiva.¹⁴ Känslor ska alltså inte enbart kopplas till våld och okontrollerbara känslouttryck utan även till positiva värden som viljan att skapa politiska gemenskaper och göra politiska val. Men framför allt skapar känslor aktivitet och vilja att handla, till skillnad mot förnuftet som enligt detta synsätt mer främjar passiv förståelse.¹⁵ Känslor, liksom rationalitet, kan således varken ses som positiva eller negativa i sig. Det är hur de kommer till uttryck som avgör om resultatet blir gott eller inte.

Känslor är således med när olika typer av gemenskaper produceras och i synnerhet när denna gemenskap leder till aktivitet och protest mot något i det rådande samhället. Medeltidshistorikern Barbara H. Rosenwein menar att människan lever i en mängd olika emotionella gemenskaper som hon kan förflytta sig emellan. Man anpassar sedan sitt känsloregister beroende på vilken emotionell gemenskap man befinner sig i. Det är således inte bara olika samhällen som ska-

par och uttrycker känslor olika, även inom samma samhälle kan motstridiga värden och modeller få uttryck i olika emotionella gemenskaper.¹⁶

Engagemanget för Latinamerika kring 1973 kan ses som en sådan emotionell gemenskap. Jag vill i denna essä argumentera för att känslor är centrala för att förstå politiskt handlande. Känslor påverkade och var en del av engagemanget för Chile och andra latinamerikanska länder i Sverige 1973. Hur såg den emotionella kulturen ut? Förändrades den? Argumentationen ska ses som tentativ, då den främst bygger på tryckt material från tiden runt 1973.¹⁷ Denna typ av undersökning rör sig fortfarande på jungfrulig mark i Sverige. Men jag menar att detta är en fruktbar väg att gå för framtida forskning. Detta gäller inte heller enbart vänsterrörelsen under 1970-talet, utan alla typer av sociala rörelser som strävar efter förändring av samhället.¹⁸ Känslor och all form av politisk mobilisering hör ihop.

Utgångspunkten är att känslor är socialt konstruerade. Detta innebär att känslor är formade och skapade i det samhälle där de opererar. Känslor och deras uttryck beror således på språk, kulturella praktiker och moraliska utgångspunkter.¹⁹

Kuppen som moralisk chock

Mikael Wiehe talar om kuppen i Chile som en chock, en vändpunkt som förstärkte hans engagemang. Kuppen uppfattade han som ett bakslag, men det var bara tillfälligt, vilket medförde ett ökat engagemang.²⁰ Även Eva Zetterberg, aktiv inom Chilekommittén, talar också i efterhand om att kuppen kom som en chock, att den var osannolik. Hon hade själv besökt Chile i början av 1971 och sett optimismen, kampen mot orättvisorna, att allt verkade möjligt. Trots kupprykten och ett ökat motstånd mot Folkfronten kunde hon inte på allvar tro att den var hotad.²¹

James M. Jasper talar om moraliska chocker som aktiverar och förändrar riktningen på sociala rörelser och därmed även den emotionella kulturen. De kan utlösas genom plötsliga händelser som olyckor, offentliga uttalanden eller ny information. Chocken kan förstärkas eller försvagas beroende på underliggande känslor och värderingar. Många människor resignerar inför denna typ av plötsliga förändringar, medan andra kanaliserar sin rädsla eller vrede i politisk handling. Aktivister arbetar dessutom hårt på att skapa moralisk vrede även hos de tidiga-

re oengagerade. En moralisk chock kan således i högsta grad bidra till politisk mobilisering.²²

Kan då kuppen i Chile ses som en moralisk chock? Chilekommittén uttryckte i sitt organ före kuppen hopp om att förändring av tillståndet i landet var möjlig. Man var optimistisk och hade höga förväntningar på socialismen som samhällssystem. Men man var också medveten om att en kupp planerades. Hoppet är ändå tydligt.²³ I *Chile-bulletinen* talade man däremot efter kuppen om att den var ett logiskt resultat av de socialistiska reformer som Allende hade genomfört. Brutaliteten från arméns sida hade varit nödvändig för att militären skulle kunna krossa den starka chilenska arbetarrörelsen. Man menade att kuppen på ett tydligt sätt visade att en borgerlig demokrati bara kunde accepteras så länge den var just borgerlig. Så länge statsapparaten var borgerlig kunde inte några reella förändringar egentligen ske. Orsaken till kuppen var således att Allendes regim inte hade drivit socialiseringen tillräckligt långt, att man hade sökt allianser i medelklassen i stället för bland de allra fattigaste i samhället.²⁴

Vreden och indignationen är inte långt borta i dessa mer teoretiska analyser om orsakerna bakom kuppen där även de mer moderata krafterna i Chile anklagas för att ha en åtminstone indirekt skuld till själva förloppet. Den tyske filosofen Peter Sloterdijk driver också tesen att just kommunismen under 1900-talet har fungerat som det viktigaste sättet i den västerländska kulturen att kanalisera och förvalta vrede.²⁵ Det tidigare hoppet om förändring i Chile kan i detta fall sägas ha övergått i vrede och tankar om att kampen måste fortsätta. Denna vrede kanaliserades sedan bland annat genom solidaritetsaktioner i andra länder och vreden och ilskan blir därmed också en konstruktiv kraft som manar till handling.

I *Chile-bulletinen*, liksom i andra forum för engagemanget mot juntan i Chile, återkom man också ständigt till solidariteten med Chiles folk. Eva Zetterberg som var aktiv i Chilekommittén fram till 1991 säger själv i en antologi utgiven 30 år efter kuppen att hon tror att Chilekommitténs betydelse låg i själva organiserandet av en bred solidaritetsrörelse som kombinerades med sakkunskap och intellektuell skärpa.²⁶ Däremot nämner hon inte mycket om det känslomässiga engagemanget, vilket jag menar också är uppenbart i skrifter från tiden. Orättvisor, i detta fall uppenbarat genom militärkuppen och militärernas brutala agerande, skapade vrede, som också manade till handling.

Engagemanget för Chile började i Sverige redan före kuppen, men kuppens brutalitet och att det drabbade ett land som man upplevde var på väg mot rätt håll medförde att engagemanget fick en mycket bred förankring i samhället. Dessutom började Vietnamengagemanget kännas som mindre angeläget på grund av USA:s tillbakadragande. Nya orättvisor pockade i stället på uppmärksamhet. Den gemensamma fienden – USA – var dock densamma. Redan den 29 juni 1973 hade det genomförts ett kuppförsök i Chile och inom de grupper som engagerade sig för Latinamerika var det tydligt att man var medveten om att ytterligare kupper var på gång och man menade att högerkrafterna i Chile försökte skapa ett inbördeskrig. Man kan till och med uttryckligen säga att kuppen inte kom som någon överraskning.²⁷ Ändå var det alltså chocken som människor kom ihåg flera år efteråt. Chocken förstärktes också av att motståndet mot militärjuntan slogs ned så brutalt och effektivt, vilket ju definitivt ifrågasatte den hoppfullhet många kände före kuppen.

Kuppen kan alltså sägas fungera som en moralisk chock som åtminstone medförde en förskjutning och förändring av fokus i de gemenskaper som redan existerade. Engagemanget för Latinamerika förstärktes, strålkastarljuset sattes i ännu högre grad på Kuba som ett gott alternativt samhälle och man fick ett brett folkligt stöd. Inte minst det faktum att det kom många chilensare, men även andra latinamerikaner, till Sverige och sökte asyl medförde också att man kom nära de utsatta och att diktaturen i Chile på så vis för många kom mycket närmare än vad Vietnamkriget någonsin hade gjort. Att man träffade landsflyktiga latinamerikaner och därmed fick del av en annan kultur stärkte solidariteten, vilket till exempel Mikael Wiehe också påpekar.²⁸

Jasper påpekar att för att den moraliska chocken ska resultera i handling så måste man kunna skuldbelägga någon för det som har hänt.²⁹ I detta fall var skulden uppenbar. Pinochet var den som utförde kuppen och han stöddes av USA och det amerikanska storkapitalet. Här kunde också de olika solidaritetsgrupperna göra gemensam sak. USA var inte bara skuld till kuppen i Chile utan var även skurken i Vietnamkriget och låg bakom bojkotten mot Kuba. Det innebar också att motivationen för de personer som var engagerade i dessa andra frågor var hög för att delta även i solidaritetsarbetet för Chile. VPK:aren Jörn Svensson uttrycker detta explicit i ett tal i Lund 1973: "Latinamerika, liksom Vietnam är en av världens brännpunkter i folkets kamp mot amerikansk, brittisk och västtysk imperialism och mot dess parasitära agen-

Kampen mot fascismen och USA-imperialismen pågick både i Chile och i Sverige. Framsida på *Chile-bulletinen* nr 5 1974.

ter i de små nationella härsarklickarna.”³⁰ Samarbete med andra anti-imperialistiska grupper, till exempel FNL-grupperna, Palestinagruppen i Stockholm, Stockholms Afrikagrupp och Svensk-kubanska föreningen, skedde också. Bland annat genomfördes en gemensam kampanjvecka mot imperialismen 1974. Den gemensamma parollen för denna vecka var: ”Chile, Angola, Palestina, Vietnam – samma fiende, samma kamp!”³¹ Här återfinns en vrede över den orättvisa världsordningen som kanaliserades genom solidaritetsarbete.

Solidariteten i engagemanget

Jasper skiljer mellan känslor som är ett svar på externa händelser eller ny information och underliggande positiva och negativa känslor som är med och formulerar denna respons. Som exempel på den förra typen av känslor lyfter han fram vrede, indignation och rädsla och på den senare lojalitet eller rädsla för gruppen, symboler och moraliska principer.³² Vrede och indignation är tydliga känslor som den moraliska chocken är med och skapar, medan den andra typen av mer underliggande känslor är de som bidrar till att händelsen, i detta fall kuppen, upplevs som en moralisk chock.

Intresset för Latinamerika föddes inte genom Pinochets kupp. Inte heller genom bildandet av Chilekommittén för att stödja den chilenska vänsterkoalitionen, även om Chilekommitténs bildande kan sägas vara ett uttryck för detta intresse. Redan på 1960-talet hade intresset för Latinamerika i Sverige börjat växa. Den kubanska revolutionen 1959 bidrog till detta och i mer radikala kretsar framställdes den gärna som en sjungande och glad revolution, långt från den grå öststatskommunismen.³³ Olika Latinamerikagrupper bildades som ville visa på solidariteten med de latinamerikanska folkens kamp mot den amerikanska imperialismen. 1968 hade UBV (Utbildning för bistandsverksamhet) förtts som en kritik av den svenska biståndspolitiken. Redan samma år som föreningen hade bildats skickades fältarbetare till Latinamerika. Svensk-kubanska vänskapsförbundet grundades 1966 och mot slutet av 1960-talet och i början av 1970-talet publicerades det mängder med böcker och reseskildringar om och från Latinamerika och Kuba. Svensk-kubanska föreningen arrangerade dessutom tillsammans med vänskapsföreningar i de andra nordiska länderna den Nordiska brigaden, där intresserade kunde åka till Kuba för att arbeta för revolutionen under några veckors tid. Che Guevaras död 1967 och den svenska vänsterns romantisering av den latinamerikanske rebellen bidrog också till det ökade intresset. Sven Lindqvists bok *Slagskuggan* från 1969 har jag redan nämnt och den kan på många sätt ses som en typisk representant för en kritisk analys av tillståndet i Latinamerika. Lindqvist var inte enbart positiv till allt han såg på Kuba. Där fanns en stor varu- brist och de stora investeringarna krävde försakelser av det kubanska folket. Detta var dock priset för utveckling, menade han. Allt var inte gott på Kuba, men de institutionella hindren för utveckling hade undanröjts och revolutionen hade frigjort krafter som medförde att man klarade av den amerikanska blockaden. Det kubanska exemplet

visade att Latinamerika inte var en hopplös kontinent, att det där trots det amerikanska inflytandet fanns möjligheter till en bättre utveckling. Men det krävde försakelser och Lindqvist menade att som situationen i Latinamerika såg ut vid hans besök så var läget låst: "Det stora undantaget är Kuba. Där har en dörr öppnats mot framtiden."³⁴

Även i det mer officiella Sverige väcktes intresset för Latinamerika i början av 1970-talet. Nu påbörjades också ett samarbete med såväl Kuba som Chile. Efter kuppen i Chile 1973 övergick dock det officiella biståndet till stöd för demokratiska organisationer.³⁵

Intresset för latinamerikansk musik och kultur fick också ett uppsving vid denna tid. Mikael Wiehe berättar att han hörde Simon and Garfunkels inspelning av folksången "El condor pasa" 1970 och att det bidrog till hans intresse för latinamerikansk kultur.³⁶ Gruppen Santanas popularitet under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet är också ett uttryck för detta. Gruppen kombinerade vanlig rock med tydliga latinska influenser. Inte minst deras legendariska spelning på Woodstockfestivalen 1969 spred deras musik över världen. År 1971 fick dessutom den chilenske poeten Pablo Neruda Nobelpriset i litteratur.

När kuppen i Chile var ett faktum fanns det således i såväl Sverige som övriga västvärlden redan ett intresse för både latinamerikansk politik och kultur. 1960-talets tidsanda där engagemanget för Tredje världen var en hörnsten tog inte abrupt slut 1970, däremot blev Latinamerika under 1970-talet ett allt viktigare objekt för engagemanget.

När den moraliska chocken verkat gav den incitament till aktivitet och den kanaliserades som jag beskrivit ovan på en mängd olika sätt. Chilekommittén ombildades, Svensk-kubanska vänskapsföreningen engagerade sig liksom den svenska arbetarrörelsen och en mängd mer fristående Latinamerikagrupper. Men Jasper menar att även i upprätthållandet av engagemanget är känslor betydelsefulla, vilket han hävdar i stor utsträckning har negligerats i tidigare forskning. Dessa känslor kan delas in i ömsesidiga och delade känslor, där de ömsesidiga känslorna handlar om vänskap, kärlek och solidaritet inom gruppen. Kollektiva aktioner och riter är en del av dessa. De delade känslorna handlar mer om delade värderingar där människor och företeelser utanför gruppen är objekt.³⁷ Min tes är att dessa känslor var en del i hur solidariteten i engagemanget för Chile upprätthölls. Jag bygger detta på hur man framställer sig själva i sina egna tidskrifter och informationsmaterial.

I samarbetet mellan olika antiimperialistiska rörelser fanns en kol-

lektiv identitet där den gemensamma grunden var en känsla av orättvis världsordning och en önskan om ett socialistiskt samhälle. Gemenskapen byggdes alltså upp med hjälp av olika former av positiva känslor, sådana som Jasper kallar underliggande. Det orättvisa samhället och en önskan om ett socialistiskt samhälle kan ses som sådana moraliska principer som är såväl känslomässigt som rationellt underbyggda. Här återfinns också delade värderingar som vrede mot de personer, institutioner och faktorer som sågs som hinder för orättvisornas undanröjande. Denna typ av känslor är tydliga till exempel i de gemensamma paroller de olika grupperna antog, både som uttryck för sin egen specifika kamp och för den gemensamma kampen mot den amerikanska imperialismen.

Men gemenskapen byggdes också upp kring en känsla av solidaritet med de drabbade. Ett sätt att underbygga solidariteten var att framhäva utsattheten, rädslan och en moralisk överlägsenhet hos det chilenska folket genom publicerandet av olika berättelser från ögonvittnen från diktaturens Chile. Bland annat lyfte man genom olika berättelser fram den rädsla som människor i Chile levde under. Man berättade om deras ständiga skräck för husundersökningar, mord och tortyr och gjorde jämförelser med Hitlers Nazityskland och Mussolinis Italien.³⁸ Man lyfte också fram den moraliska styrkan hos de drabbade. Trots stor rädsla och smärta var man solidarisk med varandra. Ett exempel är den starkt emotionellt laddade berättelsen om hur poeten Victor Jara i Chilestadion några dagar efter kuppen stympades inför sex tusen fångar. Trots detta sjöng han in i det sista Unidad Populars segersång innan kulorna slutligen dödade honom.³⁹ Genom dessa och liknande berättelser visade man på den moraliska styrkan hos de personer man solidariserade sig med och därmed stärktes också engagemanget. Man publicerade också gärna uttalanden från chilenska politiska flyktingar och gerillamän om hur viktig den internationella solidariteten var för kampen.⁴⁰ Genom att visa att det egna engagemanget faktiskt var betydelsefullt blev det i grupperna också lättare att upprätthålla den egna moralen.

Gemenskap skapades också genom själva solidaritetsarbetet. Gemensamma kampanjveckor har jag redan nämnt ovan, men Chilekommittén hade också egna kampanjveckor.⁴¹ Gemensamma möten och lokaler stärkte också samhörigheten. Latinamerikagruppen i Lund hade gemensamma möten varje vecka dit alla var välkomna. Svensk-kubanska vänskapsföreningen hade också en lokal som var öppen vissa tider,

där det fanns kubanska tidningar, tidskrifter, ett litet bibliotek och där även kubansk musik, böcker etcetera såldes.⁴² Att massmöten, demonstrationer och inte minst sången och musiken under dessa möten var viktiga för gemenskapen i sociala rörelser har andra forskare visat, till exempel när det gäller den amerikanska medborgarrättsrörelsen under 1950- och 1960-talet.⁴³ Detsamma gällde för engagemanget för det chilenska folket. Även här skapade massmöten och stora demonstrationer en känsla av samhörighet. Sång, musik och annan kultur var här viktiga inslag. Ofta nämndes i *Chile-bulletinen* att de chilenska kamraterna spelade och sjöng protestsånger.⁴⁴ Latinamerikagruppen i Lund arrangerade även studiecirkel i spanska, så att man lättare skulle kunna förstå den latinamerikanska kulturen.⁴⁵

Den latinamerikanska kulturen var således också ett sammanbindande kitt. På så sätt kunde man också nå ut till människor som primärt var intresserade av den latinamerikanska kulturen och kanske mer sekundärt intresserade av den politiska kampen. Man sålde till exempel skivor med bland andra Quilapayún och Victor Jara. Den latinamerikanska folkmusiken passade också in i det stora intresset för folkmusik som var en del av proggen, den svenska politiska musikämbelörelsen. Även här fick musiken en politisk betydelse, en protest mot amerikansk kommersialism och imperialism.⁴⁶ Över huvud taget var musiken en viktig del av solidaritetsarbetet och man publicerade också dikter och sånger i tidskrifterna. Chilekommittén gav också 1974 ut en skiva med Jan Hammarlund där han tolkade Violeta Parra-sånger.⁴⁷ Kultur och politik gick här hand i hand.

Känslor och politik – en handlingskraftig kombination

Tydligt är att känslor finns i engagemanget inte bara för det chilenska folket utan även för övriga Latinamerika. Detta engagemang hade sina rötter i ett under 1960-talet ökat intresse för Latinamerika och den latinamerikanska kulturen och på många sätt kan det ses som utlöpare till tidsandan på 1960-talet där engagemanget för Tredje världen kombinerades med en politisk radikaliserings. Förmodligen är känslorna centrala i hela vänsterrörelsen under 1960-talet och 1970-talet, även om ingen närmare har analyserat detta.

Att betona känslornas betydelse i denna typ av proteströrelser är en ganska ny forskningsinriktning. Det handlar inte om att förringa engagemanget, snarare är det ett sätt att på ett tydligare vis peka på vad

det är som gör att människor agerar politiskt. Vreden och indignationen kan dock inte anses vara de enda förklarande faktorerna. För att kunna bli ett handlingskraftigt alternativ behövdes också mer rationella analyser. I detta fall bidrog de socialistiska och marxistiska analyserna med bränsle.

Men känslor bidrar också till att upprätthålla engagemanget och skapa en emotionell kultur. Militärkuppen 1973 kan ses som en moralisk chock som fick människor att engagera sig för kampen i Chile. Det tidigare hoppet om att förändring var möjlig inom ramen för det rådande politiska systemet byttes ut mot vrede och indignation mot de grupper som hade möjliggjort kuppen. På så sätt förändrades också den emotionella kulturen.

Känslorna var även viktiga för att upprätthålla engagemanget inom rörelsen. Genom berättelser om chilennas mod och moraliska styrka förstärktes solidariteten med det chilenska folket. Att påtala hur viktigt det internationella solidaritetsarbetet var för kampen var också ett sätt att upprätthålla den egna moralen inom rörelsen. Dessutom bidrog skapandet av en kollektiv identitet, där gemensamma aktioner, musik, kultur och solidaritet med de utsatta var viktiga beståndsdelar, till att engagemanget också blev åtråvärt i sig.

Noter

- 1 Wiehe, Mikael, "Mikael Wiehe + Chile = Sant!" i Contreras, Francisco, red., *11/9. 30 år sedan statskuppen i Chile*. Linköping: Nixon, 2003, s. 171.
- 2 Contreras, Francisco & Berg, Emil, "Förord" i Contreras, Francisco, red., *11/9. 30 år sedan statskuppen i Chile*, Linköping: Nixon, 2003, s. 13.
- 3 Wiehe 2003, s. 171 f.
- 4 Lindqvist, Sven, *Slagskuggan*. Stockholm: Aldus/Bonnier, 1970 (1969), s. 8.
- 5 Mörner, Magnus, *Bilden av Latinamerika i Sverige*. Göteborg: Göteborgs universitet, 1984, s. 21.
- 6 Lundberg, Svante, *Flyktingskap. Latinamerikansk exil i Sverige och Väst Europa*. Lund: Arkiv, 1989, s. 27 f.
- 7 Se till exempel *Chile-bulletinen* 1974:2.
- 8 Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*. Stockholm: Rabén Prisma, 1996, s. 308 f.
- 9 Salomon 1996, s. 309.
- 10 Se till exempel framsidan av tidskriften *Kuba* 1974:1: "Chile – Kuba och Vietnam har samma fiende och samma kamp".
- 11 Om Runö, se Sallnäs, Göran, *Latinamerika och Runö. Folkbildning och solidaritet 1967–2002*. Stockholm: Nytt liv i Sverige/Åkersberga: Runö folkhögskola, 2003.
- 12 Se Salomon 1996, s. 64–92.

- 13 Jasper, James M., "The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions In and Around Social Movements", *Sociological Forum* 1998:3, s. 397 f.
- 14 Marcus, George, *The Sentimental Citizen. Emotion in Democratic Politics*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2002, s. 28–32.
- 15 Hall, Cheryl, *The Trouble with Passion. Political Theory Beyond the Reign of Reason*. London: Routledge, 2005, s. 15–18, s. 122; Marcus 2002, s. 133–148.
- 16 Rosenwein, Barbara H., "Worrying about Emotions in History", *The American Historical Review* 2002, vol 107:3, s. 842.
- 17 Jag har använt skrifterna *Chile-bulletinen*, *Latinamerika. Information. Dokumentation* utgiven av Latinamerika-kommittén i Stockholm, *Information* (från 1973:5 *Latinamerika*) utgiven av Latinamerikagruppen i Lund och *Kuba* utgiven av Svensk-kubanska vänskapsförbundet från åren 1973 och 1974.
- 18 Se bidragen i Goodwin, Jeff, Jasper, James M. & Polletta, Francesca, red., *Passionate Politics. Emotions and Social Movements*. Chicago: The University of Chicago Press, 2001.
- 19 Se till exempel Rosenwein, 2002; Goodwin, Jeff, Jasper, James M. & Polletta, Francesca, "Why Emotions Matter" i Goodwin, Jasper, & Polletta 2001, s. 12. Se även Lutz, Catherine A. & Abu-Lughod, Lila, red., *Language and the Politics of Emotion*. Cambridge: Cambridge University of Press, 1990.
- 20 Wiehe 2003, s. 171.
- 21 Zetterberg, Eva, "Ett enat folk skall aldrig besegras" i Contreras, Francisco, red., *11/9. 30 år sedan statskuppen i Chile*. Linköping: Nixon, 2003, s. 192–194.
- 22 Jasper 1998, s. 409 f.
- 23 Se till exempel "Triumf i Chile. Folkfronten fick halv miljon nya röster", *Chile-bulletinen* 1973:2; "Alternativ folkmakt växer fram", *Chile-bulletinen* 1973:2; Hugo Blanco, "Fascismen hotar", *Chile-bulletinen* 1973:3.
- 24 "Så våldtogs Chiles folk. En redogörelse för bakgrunden till fascistkuppen", *Chile-bulletinen* 1973:4.
- 25 Sloterdijk, Peter, *Zorn und Zeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2006.
- 26 Zetterberg 2003, s. 211.
- 27 Se till exempel Brundenius, Lena, "Högern i Chile söker skapa inbördeskrig", *Arbetet*, 1973-08-28; Brundenius, Lena & Claes, "Motståndskampen i Chile har bara börjat", *Arbetet* 1973-09-18, även publicerade i *Information* 1973:4.
- 28 Wiehe 2003, s. 172. Se även Sallnäs 2003, s. 5–10.
- 29 Jasper 1998, s. 210.
- 30 Svensson, Jörn, "Chile Chile Chile", *Information* 1973:4, tal hållet vid en demonstration för Chiles folk i Lund den 15 september 1973.
- 31 Se sista sidan av *Chile-bulletinen* 1974:6.
- 32 Jasper 1998, s. 399.
- 33 Se till exempel Lundkvist, Artur, *Så lever Cuba*. Stockholm: Tiden, 1965, s. 58–60; Ehnmark, Anders, *Cuba Cubana*. Stockholm: Bonnier, 1963, s. 21–24; Kumm, Björn, *Cuba Si!* Stockholm: Rabén & Sjögren, 1963, s. 8, s. 10–12. Detta innebar dock inte att resenärerna var enbart positiva till det de såg. Här fanns också mycket kritik.
- 34 Lindqvist, 1970 (1969), s. 160–173, citat s. 173. Om att Kuba innebar ett hopp för framtiden, se även Sallnäs, Göran, "Den nya högstadieskolan på Kuba: studier och arbete", *Information* 1973:4. "För folken i Latinamerika är den Kubanska Revolu-

- tionen en levande inspirationskälla och en ständig påminnelse om att den nord-amerikanska imperialismen i Latinamerika går att besegra", se "Till läsaren", *Latinamerika. Information. Dokumentation* 1973:14–15. Se även till exempel *Kuba – revolutionärt exempel*. Stockholm: Aldus/Bonniers, 1969.
- 35 Schori, Pierre, "Om de politiska relationerna under 70- och 80-talen" i Karlsson, Weine & Magnusson, Åke, red., *Sverige–Latinamerika. Förbindelse och samarbete*. Latinamerika-institutet, 1992, s. 74 f.
- 36 Wiehe 2003, s. 168.
- 37 Jasper 1998, s. 416–419.
- 38 Vital (boliviansk flyktling i Sverige), "Husundersökningar, mord, tortyr, utlänningshat... Mönstret från nazismen går igen", *Chile-bulletinen* 1974:1.
- 39 "Victor Jara, poet", *Chile-bulletinen* 1974:1. Se även "Mordet på Victor Jara", i *Terrorn i Chile*. Stockholm: Rabén och Sjögren, 1974, s. 48 f. Om den starka moralen, se ett flertal andra berättelser i denna antologi, samt även "Flyktning från Uruguay berättar", *Chile-bulletinen* 1974:1.
- 40 Se till exempel "Beatrice Allendes hälsning till Chilekommitténs kongress den 15–16 september 1973", *Chile-bulletinen* 1974:2; "Rapport om det internationella solidaritetsarbetet", *Chile-bulletinen* 1974:3–4; "Stödet till motståndsrörelsen viktigast", *Chile-bulletinen* 1974:5; "Upprop från fängslade brasilianska kamrater", *Information* 1973:4; "Intervju med Miguel Enriquez efter kuppen", *Information* 1973:5.
- 41 Till exempel Chilekommitténs kampanjvecka 11–17 mars 1974, se "Chilekommitténs kampanjvecka", *Chile-bulletinen* 1974:3–4; "Chile. 11 september-kampanjen", *Latinamerika* 1974:4.
- 42 Se till exempel *Kuba* 1973, temanummer "Kultur och revolution", februari; *Information* 1973:4.
- 43 Goodwin, Jeff & Pfaff, Steven, "Emotion Work in High-Risk Social Movements: Managing Fear in the U.S. and East German Civil Rights Movements" i Goodwin, Jasper & Polletta 2001, s. 291–293.
- 44 "Chilekommittén bland semesterfirare", *Chile-bulletinen* 1974:5.
- 45 Se till exempel *Latinamerika* 1974:5.
- 46 Om den svenska musikrörelsen, se Lagher, Håkan, *Proppen. Musikrörelsens uppgång och fall*. Stockholm: Atlas, 2002.
- 47 Se till exempel Neruda, Pablo, "Fienderna", *Chile-bulletinen* 1974:4, även publicerad i *Chile-bulletinen* 1974:5; Jara, Victor, "Det demokratiska Chile" och "Sång", *Chile-bulletinen* 1974:2. Se även sista sidan *Chile-bulletinen* 1974:5 med sången "El pueblo unido jamás será vencido", i svensk version, översättaren inte namngiven; noter på "Brevet" (La carta) av Violetta Parra översatt av Jan Hammarlund, *Chile-bulletinen* 1974:6. Se även "Två dikter av Pablo Neruda", *Information* 1973:5.

Erik Hedling

Konsten att inte sopa problemen under mattan

Ingmar Bergmans *Scener ur ett äktenskap*

Ni har nu sett första avsnittet ur *Scener ur ett äktenskap* och det heter "Oskuld och panik". Och medan ni tittar på den här vackra bilden från Fårö skall jag tala om vilka som gjort vad. Skådespelare har Liv Ullmann, Erland Josephson, Bibi Andersson, Jan Malmström, Anita Wall, Rossana Mariano och Lena Bergman varit. Fotograf Sven Nykvist, assistent Lars Karlsson. [...] Det hela är producerat av Cinematograph på Fårö. Året är 1973.

Den tidsangivelse Bergman själv ger i sin voice over-presentation av tv-serien *Scener ur ett äktenskap*, den numera klassiska dialogen om paret Johan och Mariannes traumatiska skilsmässa, är lite motsägelsefull.¹ Syftar 1973 på åskådarens värld? Serien premiärvisades på svenska TV 2 under detta år med början den elfte april. Eller syftar 1973 på karaktärernas – Johan och Mariannes – värld? I det senare fallet blir det lite problematiskt eftersom berättelsens tidsaxel sträcker sig minst 25 år. I det sjätte och sista avsnittet hänvisar Marianne till att om hon "talat sanning 1955" hade äktenskapet slagits i stycken. I samma avsnitt anger Marianne att det är "sju år sedan" Johan var i sommarstugan sist, alltså vid det dramatiska tillfälle han i det tredje avsnittet berättade för Marianne att han hade en annan kvinna och ville bryta upp från äktenskapet. Vi skulle, om tidsangivelsen 1973 avser tidpunkten för seriens början, alltså i sista avsnittet befinna oss i framtiden, nämligen 1980. (Dessutom ter sig 1955 som ett märkligt nedslag, eftersom Bergman i samtliga ingresser berättar att paret när serien inleds varit gifta i endast tio år.)

Det förefaller rimligare att betrakta de sätt på vilka *Scener ur ett äktenskap* förhåller sig som representation av det tidiga svenska 1970-talet. Serien författades av Bergman våren 1972 och spelades in under den följande hösten. Efter den elfte april 1973 sändes tv-serien på onsdagar en gång i veckan fram till och med mitten av maj med repris varje söndag. Det mest sedda av samtliga avsnitt, det fjärde, sågs av 3,5 miljoner svenskar, nästan hälften av landets befolkning.²

Upprinnelsen

Tv var ett medium i tiden. Bergman berättade själv om sitt närmast besatta förhållande:

När man bor på Fårö blir man en passionerad tv-tittare, tv är helt enkelt det märkvärdigaste som finns. Hela världen står ju öppen för en. Väderleksrapporterna ser jag varje kväll, liksom "Rapport". Så har jag stor glädje av musik- och dansprogrammen t.ex. för att inte tala om hockeyn! Under VM-turneringen häromveckan blev det inte mycket skrivet på "Scener ur ett äktenskap".³

Faktum är att Bergman efter *Scener ur ett äktenskap* skulle producera samtliga sina filmer i något slags samarbete med televisionen, något som främst berodde på att den europeiska konstfilmen, som blomstrat under 1960-talet och som Bergman var en av de ledande exponenterna för, inte längre lönade sig på biograferna på samma sätt som tidigare. I den arbetsbok avseende *Scener ur ett äktenskap* som finns bevarad på Stiftelsen Ingmar Bergmans Arkiv i Stockholm kommer Bergman in på förutsättningarna:

Det här ska vi väl ändå göra för nöjes skull. Det ska inte kosta något, det ska inte innebära några ekonomiska risker. Det ska vara en lek med ett stort material, hur stort som helst, hoppas det blir väldigt stort [...]. Jag kan tänka mig en rad scener ur äktenskapet.⁴

Dagen efter betonar Bergman det ekonomiska incitamentet bakom serien genom att notera att det "besvärliga är att jag gör det här ursprungligen för att hålla mitt företag igång".⁵

I ett reportage i *Svenska Dagbladet* under inspelningen av serien i Bergmans nya studio på Fårö berättade regissören för Elisabeth Sörenson att serien kunde produceras för 1,2 miljoner kronor och att TV 2 köpt sändningsrätten för halva beloppet; resten hoppades Bergman få tillbaka genom internationell försäljning (vilket Bergmans bolag, Cine-

matograph, naturligtvis fick eftersom serien blev en internationell dundersuccé).⁶

I förhandsintervjuerna signalerade Bergman som brukligt vissa läsararter:

”Den här serien är en sak som jag länge planerat [...]. Det är en han och hon-dialog. En sorts utredning av relationerna manligt-kvinnligt, av äktenskapet och den problematik som är förbunden med det. [--] Det här rör sig i en mycket strikt borgerlig miljö [...]. Den sociala tillhörigheten är en mycket viktig del. De bor i Djursholm.” På en fråga om det är folk i Djursholm och deras problem som folk vill se blossar han upp ett tag. ”Jag ger fan i vad TV-publiken vill se. Det är ointressant vilken socialgrupp jag skriver om. De här människorna har svårigheter med livet som alla andra.”⁷

Jag väljer i det följande att åtminstone delvis låta Bergman själv styra tolkningen som här fokuserar dels äktenskapsproblematiken (feminismen) och dels socialgruppstillhörigheten (den borgerliga samhällssynen). Allt mot bakgrund av produktionskontexten och det tidiga 1970-talets diskurser.

Marianne och protofeminismen

Serien tar sin början i en perfekt interiör: eleganta möbler av äldre snitt, konst på väggarna, en borgerlig salong. Johan (Erland Josephson) och Marianne (Liv Ullmann) intervjuas av en damtidningsjournalist (Anita Wall). En fasad kalkerad på tidens könsroller målas upp. Johan är påtagligt självsäker i sin uppfyllelse av en borgerlig framgångsmyt, Marianne är betydligt mer försiktig och återhållsam. Att Bergman här velat lägga grogrund för kommande konflikter inom äktenskapet är givet.

En intressant aspekt är att tidens kritiker lade stor vikt på framställningen av damtidningsjournalisten. I *Aftonbladet* prisade Jürgen Schildt karakteriseringen av den i hans ögon föraktliga murveln:

In i den faktiska eller skenbara idyllen stiger [...] tre personer. Först hemma-hos journalisten fru Palm: en av Ählén & Åkerlunds eller Saxon & Lindströms nyvärpta småinkvisitorer med brillorna i håret och blocket i hand och med en kelen jargong av det slaget som får blodet att isas och ryggraden att kännas som pottaska. Porträttet i fråga är ett av Ingmar Bergmans lustmord. Offret är alltså veckopressen och den s k nyckelhåleffekten. Vapnet, som är omsorgsfullt slipat, heter Anita Wall.⁸

Marianne (Liv Ullman) och Johan (Erland Josephson) konfronterar sina äktenskapliga problem i Ingmar Bergmans *Scener ur ett äktenskap* 1973.

Samma nedlåtande förhållningssätt till journalisten återkommer såväl hos *Expressens* Maj-Britt Bærendtz – ”Ingmar Bergman måste ha gonat sig mycket över att få göra den scenen till ett riktigt lustmord på pressens representant”⁹ – som hos *Dagens Nyheters* Mauritz Edström – ”en träffande elak personifiering av en viss journalistik, som både odlar myten om den borgerliga idyllen och med illa dold förtjusning lyssnar till dess missljud”.¹⁰ Även *Svenska Dagbladets* Åke Janzon häcklar journalistens ”jakt på lyckliga kaniner”.¹¹ Det är en tolkning som jag emellertid inte är helt överens med.

Scener ur ett äktenskap är till stor del en berättelse om kvinnliga perspektiv, skildrade med inte så lite empati från Bergmans sida. Denna empatiska hållning avser tveklöst också damtidningsjournalisten, som visserligen blir föremål för ironisk distans, men knappast i samma utsträckning som främst den skrytsamme Johan eller den undanglidande Marianne. Det är ju faktiskt genom damtidningsjournalistens handlingar som Johans och Mariannes hyckleri redan inledningsvis avslöjas, till exempel när hon då båda av olika skäl tillfälligt gått ut från intervjun tittar in i sovrummets kaotiska ordning. Bilden utgör en tydlig metafor för det emotionella sammelsurium som döljer sig bakom salongens stiliserade mönstermiljö.

Jag skulle vilja påstå att kritikernas tendens att leverera en nedlåtande tolkning av damtidningsjournalisten låg i deras eget materiella intresse, de önskade så att säga markera den egna positionen i en outtalad journalisthierarki där de själva i sin egenskap av ”kulturkritiker”

betraktade sig som överlägsna den kommersielle ”sladderskribenten”. I denna tolkningsiver, i detta fall att bekräfta den egna positionen, mis-sar de helt den grundläggande ironin, eftersom framför allt Johan i föl-jande scen – middagen med Peter (Jan Malmström) och Katarina (Bibi Andersson) – på samma sätt som kritikerna raljerar över damtidnings-journalistiken, nu över den färdiga artikeln, allt till de övrigas upp-rymda munterhet. Men det är ju Johan och Marianne som bokstav-ligen sopar sina problem under mattan, inte damtidningsjournalisten, som i intervjun ständigt lyckas hitta de ömma punkterna, exempelvis när hon frågar Marianne om otrohet och blir avvisad. Vi får senare i serien kunskap om att Marianne varit just otrogen.

Bergmans eget intresse för damtidningar är i detta sammanhang intressant att notera. I en ”Visningsjournal” för Cinematograph, som finns bevarad bland handlingarna på Stiftelsen Ingmar Bergmans Arkiv, finns en lista över journalister som skulle bjudas in till förhandsvis-ningarna av *Scener ur ett äktenskap*.¹² Bergman har här tydligt marke-rat vilka journalister som skulle prioriteras, och det handlar faktiskt inte om det man skulle kunna kalla kultureliten. Istället figurerar namn som Marianne von Baumgarten från *Vi föräldrar*, Christina Berthold från *Damernas värld*, Anna Bell Dahlberg från *Svensk Damtidning* och Birgitta von Otter från *Året Runt*. Detta tyder på att Bergman betrak-tade veckotidningarna som en betydelsefull förmedlare till en grupp som han förmodligen och av olika skäl önskade nå med tv-serien: den kvinnliga majoritet som läste veckotidningar.

Utan någon som helst tvekan utgjorde *Scener ur ett äktenskap* en representation av åtminstone fragment av den genuspolitiska situatio-nen i början av 1970-talet. Martin Wiklund har grundligt redogjort för det han kallar den ”nya kvinnorörelsens utmaning” och där bland annat understrukt de materiella förutsättningarna för förändringar inom kärnfamiljens struktur:

Förutom den idémässiga bakgrunden måste den nya kvinnorörelsens uppkomst sättas i samband med att kvinnor gick ut på arbetsmark-naden i stor skala på 1960-talet och att fler kvinnor skaffade sig högre utbildning. En stor andel av medlemmarna i den nya kvinnorörel-sen var akademiker och många av frågorna gällde kvinnors möjlighe-ter till yrkesarbete och problemen med de etablerade könsrollerna som upplevdes som en tvångströja. De nya erfarenheterna passade inte i de existerande föreställningarna.¹³

Marianne i *Scener ur ett äktenskap* är just en sådan högutbildad kvinna, även om hennes medvetenhet kring kvinnofrågan ter sig ganska diffus. Hennes intresse för de nya kvinnofrågorna yttrar sig dock när man vid ett tillfälle kan identifiera den bok hon ligger och läser i sängen: Ing-Marie Erikssons *Segerhuva* från 1969, författarinnans uppföljare till debutromanen *Märit*, en bok som genom sina självbiografiska inslag och ingående skildringar av fiktiva gestalter med uppenbara förebilder blev föremål för ett tryckfrihetsmål.¹⁴ Man skulle här kunna anta att Erikssons författarskap förebådade den kvinnliga "bekännelselitteratur" – termen nyttjas av exempelvis Cristine Sarrimo i avhandlingen *När det personliga blev politiskt*¹⁵ – som uppstod under 1970-talet och som blir en given kontext för *Scener ur ett äktenskap*. Den sexuella frispråkigheten i denna litteratur var ju också ett kännetecknen i Bergmans tv-serie, där Johan exempelvis i det fjärde avsnittet, stärkt av några whisky, försöker förföra Marianne med orden: "Jag blir oerhört kåt när vi är så nära varandra".

En träffande om än raljerande beskrivning av vissa av periodens karaktistika återfinns också hos Göran Hägg i hans moderna svenska historia. Och här skisseras den rent socialhistoriska och omedelbara kontexten för *Scener ur ett äktenskap*:

Den sexuella friheten och förvandlingen av barnafödande till en planerad aktivitet förändrade även familjen. [...] Vigs-larna sjönk från toppnoteringen 61 101 år 1966 till bottenläget 38 251 år 1973. I motsvarande grad ökade skilsmässorna – från drygt 10 288 år 1966 till 16 021 år 1973. År 1974, då Carl Lidboms nya äktenskapslag gått igång och börjat gälla, steg antalet till rekordnoteringen 26 802.¹⁶

Hägg häcklar i allmänna ordalag vad han uppfattar som hela den liberaliserade tidsandan med dess i hans ögon aningslösa sexuella promiskuitet. Motbilden, menar han, var just *Scener ur ett äktenskap*:

Till skillnad från de föregående årens programmatiskt sexfrigjorda romaner och debattartiklar skildrade *Scener ur ett äktenskap* all den förvirring, svartsjuka, otillräcklighetskänsla och ångest som följde i den nya frihetens spår: de evigt mänskliga relationer som vägrade följa programmen. Serien kom att positivt påverka även litteraturen. Den torde ha inspirerat de följande årens ström av intressanta svenska "bekännelseromaner", där främst kvinnor berättade sanna historier om liv som vägrade följa gamla och nya mallar för godhet och lycka. Genom upphovsmannens prestige men också genom seriens egna kvaliteter fick

den dessutom enormt internationellt genomslag. Den sägs rentav ha inspirerat de amerikanska upphovsmännen till såpopperornas såpopera, *Dallas*.¹⁷

All denna "förvirring, svartsjuka" och så vidare till trots utmynnade *Scener ur ett äktenskap* till Mariannes fördel: det är hon som stärks av erfarenheterna och kommer ut som ett slags vinnare. Efter Johans brutala flykt från äktenskapet går det sämre och sämre för honom, allt medan Marianne gradvis finner sig själv. I det förord till serien som Bergman författade i originalmanuskriptet skriver han angående det femte avsnittet: "Nu smäller det av bara fan. Marianne har börjat komma på fötter och Johan mer och mer förlorat verklighet".¹⁸ Recensenterna betonade också de feministiska anslagen. *DN*-skribenten Mauritz Edström, exempelvis, betonade i sin avslutande recension:

Och inte överraskande blev "Scener ur ett äktenskap" främst en skildring av kvinnans frigörelse. Johan är visserligen den som först bryter upp, med all sin medelålders oro målad i ansiktet, men det är Marianne som kanske vinner mest på brytningen sedan hennes förskräckelse lagt sig.¹⁹

Att kvinnan så att säga utvecklas till den starkare illustreras faktiskt av Bergman rent visuellt genom ett lite oväntat filmiskt symbolspråk. Oväntat därför att kritiker ofta inte lägger märke till att också Bergman utnyttjar en så pass traditionell (eller, om man så vill, banal) symbolik. När Johan och Marianne i sjätte avsnittet möts på Karlaplan i Stockholm kommer de båda körande i var sin Volvo, det svenska folkhemmets industriella ikon *par préférence*. Men Marianne kör en splitter ny P 1800 ES, en sportkombi designad av Jan Wilsgaard och tillgänglig på marknaden endast mellan 1971 och 1973 (tillverkningen upphörde sedan i oljekrisens svallvågor). Johan, däremot, kör en luggsliten och grådaskig PV 544, tillverkad mellan 1958 och 1965. I förhållande till den Volvo 145, med årsmodeller från 1967 och framåt, vi tidigare sett honom framföra har han gjort ett klart nedåtköp. Marianne, däremot, kör samma lyxbil som den dåvarande kronprinsen, vilket antyder att det i alla fall går bra för henne rent ekonomiskt.

Det protofeministiska anslag man kan utläsa i *Scener ur ett äktenskap* är mångbottnat. I och för sig kan man med Mauritz Edström påpeka att det är Johan som först bryter upp ur det tärande äktenskapet; Bergman själv skriver om Marianne i arbetsboken att hon "förödmjukar sig ganska påtagligt".²⁰ Här har emellertid Bergman tydligt velat

modellera berättelsen på den egna versionen av sitt eget liv. I självbiografin *Laterna Magica* berättar han om hur hans äktenskap med Ellen Bergman avslutades och hur han "rymde" till Paris tillsammans med Gun Hagberg, allt i analogi med Johans uppbrott från Marianne och flykt med Paula, den aldrig visade älskarinnan i *Scener ur ett äktenskap*:

Jag reste till Göteborg för att tala med min hustru. Det var sent på kvällen, hon hade redan gått till sängs och blev glad över det oväntade besöket. Jag satte mig på sängkanten utan att ta av regnrocken och berättade allt som fanns att berätta.

Den som är intresserad kan följa skeendet i tredje delen av *Scener ur ett äktenskap*.²¹

De scener Bergman hänvisar till är några av de allra mest emotionellt påträngande i hela hans *œuvre*. I en specialstudie av *Scener ur ett äktenskap* betonar Birgitta Steene här de visuella brotten med den annars statiska tv-estetiken. När Johan berättar att han kommer att vara borta i minst 7–8 månader, "the camera [...] makes a sudden swift zoom to Marianne's face to register her shock. [...] In a double sense it is a shattering of illusions: a Verfremdungseffekt for the viewer, a consciousness shock for Marianne".²² Effekten är anslående och vår empati med Marianne närmast total: hon är helt enkelt krossad som människa. Och mer skall det bli när hon försöker få stöd från deras gemensamma vänner och då uppdagar att de är väl förtrogna med det faktum att Johan har en annan kvinna. Ridån går ner för Marianne.

Detta skeende är emellertid inte helt i takt med den strävan efter ett slags kvinnligt primat – kvinnan som sliter sig från de patriarkala bojorna – som berättelsen trots allt eftersträvar, och följdriktigt låter Bergman i det sjätte och sista avsnittet Marianne berätta för Johan: "I början av vårt äktenskap bedrog jag dig faktiskt" (i manuskriptet specificeras detta till "tre rätt så rara historier med herrar som du inte känner").²³ Om jag här ger mig in på den konstnärliga värderingens osäkra domäner skulle jag vilja påstå att detta förtar en del av den estetiska styrkan i skildringen av problematiken. Kanske är det egna fördomar som spökar, men borde Marianne slås av så påtaglig chock och dessutom förödmjuka sig så in absurdum – bland annat erbjuder hon sig att packa Johans väskor inför Parisresan och dessutom att hämta hans på kemtvätt inlämnade kostym – om hon själv har liknande erfarenheter?

Jag tolkar dock denna slutgiltiga vändning i berättelsen som Mariannes triumf och jag tror att Bergman verkligen försökt skapa en berättelse som kunde ansluta till den ”nya kvinnorörelsens utmaning”. I en stort uppslagen intervju av Bo Strömstedt i *Expressen* ett halvår efter utsändningen av *Scener ur ett äktenskap* svarar Bergman:

För om vi nu verkligen skall leka leken ”förändra Sverige” tror jag att det är två saker som måste inträffa. Det ena är att kvinnorna i det här landet får en roll jämställd med mannens, politiskt, administrativt, på alla områden – inte så att dom blir lika, det är väldigt viktigt, men så att dom blir likvärdiga, får samma möjligheter. [...] Jag har bara upptäckt att sen jag i mina inspelningstrupper började försöka ha ungefär fifty-fifty män och kvinnor har effektiviteten stegrats med ungefär femti procent, och även trevligheten.²⁴

Årminstone delvis var det här filmproducenten och filmbolagsdirektören Bergman som talade. Han hade under lång tid varit hårt kritiserad av tidsandans representanter, inte minst för filmen *Skammen* (1968) med dess för tiden högst omoderna pacifism,²⁵ och visade vissa tecken på ett slags anpasslighet. Han hade angripits för sin metafysik, sin introverta koncentration på konstnärsproblematiken och sin allmänna världsfrånvändhet i en tid som krävde socialt engagemang. Från *Persona* (1966) och framåt hade Bergman emellertid försökt möta tidsandan, om inte annat i hopp om att filmerna skulle både få bättre kritik och större publik i Sverige. På alla sätt försökte han understryka sin delaktighet i det moderna samhället, inte minst genom deklarationer som ”[j]ag är socialdemokrat”.²⁶ I en intervju i *New York Times* något senare skulle Bergman till och med besjunga såväl det svenska strävandet efter att skapa ett ”social paradise” i allmänhet som de nya daghemmen i synnerhet!²⁷ Att flirta med den nya kvinnorörelsen post 1968 var en av flera samhällsanpassliga strategier bakom *Scener ur ett äktenskap*.

Johan och den förstelnade borgerligheten

Strategin förtydligades genom de angrepp Bergman i *Scener ur ett äktenskap* kunde leverera mot både den traditionella borgerligheten och patriarkatet i skapandet av rollgestalten Johan. Just borgerligheten och patriarkatet befann sig i enlighet med *Scener ur ett äktenskap* i kris anno 1973. Johan misslyckas med att leva upp till den borgerliga framgångsdröm som utstakats för honom. Hans borgerliga utblick – i motsats

till den modernare Marianne – markeras vid ett otal tillfällen i dialogen. Ett exempel kommer redan i första avsnittet när Johan presenterar sig som en särdeles lyckad person: han är docent i psykoteknik, ytterst intelligent, ungdomlig, framgångsrik, välbalanserad, sexig, bildad, beläst, lysande sällskapsmänniska, god familjefar, betalar sina skatter och så vidare.

I förhållande till den enligt Martin Wiklund socialistiskt influerade framtidsorienteringen (fram till andra hälften av 1970-talet) kompliceras dock Johans anpassning till tidens idealbildningar av hans avståndstagande från "frälsningsevangeliismen",²⁸ hans föga jämlikhetssträvande hänvisningar till att det är den borgerliga miljön som garanterar äktenskapet och att allt hade varit mycket svårare om de jobbat skift och haft barnen på dagis – det senare intressant med tanke på de bergmanska utläggningarna kring daghemmen i den nämnda *New York Times*-intervjun.

Dessutom är Johan en hos Bergman ofta återkommande och i kritiska termer iscensatt Ingmar Hedenius-gestalt, det vill säga den som i Bergmans fall i sin hyllning till rationalismen ofta går bet på verklighetens mysterier, till exempel personer med namnet Vergerus som i *Ansiktet* (1958) eller *Fanny och Alexander* (1982). "Det gäller att vara praktisk", säger Johan när han diskuterar Mariannes förestående abort. "Nej, det gör det inte", säger Marianne.

Johan raljerar också ständigt om den nya kvinnorörelsen, till exempel när han efter att de sett Ibsens *Ett dockhem* på teatern håller en monolog för Marianne:

Kvinnosaken är ett uttjatat kapitel, Marianne. Nu kan kvinnorna göra precis vad de har lust. Det tråkiga är bara att de inte gitter. [...] Jag har alltid tyckt att det varit något orimligt patetiskt över kvinnosaks-kvinnorna. Särskilt när de försökt få liv i sina medsystrar. En söcknig, urlåst massa som hjärntvättar sig själva från födelsen. Det är ta mig fan hjärtskärande. [...] Har du någonsin hört talas om en kvinnlig symfoniorkester. Tänk dig hundratio fruntimmer med menstruationsbesvär som ska spela Rossinis ouvertyr till *Den tjuvaktiga skatan*.

Gradvis fördjupas skildringen av Johans avskärmning från det moderna, socialdemokratiska samhället och han får en negativt laddad bestämning som kopplas till vad som vid tiden förknippades med borgerliga åsikter. I det fjärde avsnittet, när han tror sig vara på väg till en gästprofessur i USA som senare går om intet, klagar han över de

svenska skatterna. Han har minsann ”ingen lust att skinnas in på bara benknotorna”. Detta återkommer i det femte avsnittet där han beklagar sig över det underhåll han tvingas betala ”på skattade pengar”. Det går sämre och sämre, och älskarinnan Paula utnämner honom till och med till ”en parasit på välfärdssamhället”.

I efterhandsdiskussionerna menade Erland Josephson emellertid att Johan till slut fick ett slags upprättelse efter att under serien av tittarna ha betraktats som en knöl: ”Det har känts lite lustigt. Till och med nära bekanta tycker att jag blottat sidor som inte är så bra”.²⁹ Möjligen fick han något av upprättelse som äkta make, men som representant för politik och samhälle representerade Johan ändå allt som då var passé. För den som känner till Ingmar Bergmans egen biografi och konstruktion av den egna offentliga bilden framstår han som direkt modellerad på Bergman själv. Åtminstone så som Bergman tedde sig i 1960-talets offentlighet. ”Jag tycker inte om improvisationer”, säger Johan i det andra avsnittet. ”Jag hatar att improvisera”, säger Bergman i en tv-intervju långt senare. Jag har också tidigare nämnt att scenen där Johan lämnar Marianne är direkt kalkerad på Bergmans egen självbiografi. Det finns också flera andra beröringspunkter, varav den mest anslående är förordet till manuskriptet där Bergman konstaterar: ”Detta opus tog tre månader att skriva, men ett rätt långt avsnitt av mitt liv att erfara.”³⁰

Således blev *Scener ur ett äktenskap* något av ett självutlämnande, offentligt reningsbad för en Bergman som tidigare ständigt kritiserats för sin borgerliga livssyn, sina individualistiska grubblerier och, inte minst, sina problematiska relationer till kvinnor.³¹ Nu hade han blivit en person som istället gick i spetsen för samhällsutvecklingen.

Eftermälet

Scener ur ett äktenskap skapade som sagt succé. I *Dagens Nyheter* konstaterade Berit Wilson: ”Plötsligt angår oss Bergmans människor”, med mängder av kommentarer från tv-seriens mångmiljonpublik.³² I *Expressen* varnades för långa köer till landets fåtaliga familjerådgivningsbyråer, och en familjerådgivare lät berätta:

Visst har den här serien satt igång en reaktion. Köerna bara växer. Den här våren har massor av människor anmält sig till rådgivningsbyråerna.

När de kommer till rådbyrån säger de att serien har fått dem att förstå att de måste göra något åt sina problem. De har levt sig in i problemen. Har börjat undra: Vart är vi egentligen på väg?³³

Detta är givetvis intressant. Och här vill jag aktualisera Göran Häggs tidigare citerade kommentarer om *Scener ur ett äktenskap* som ett dokument från tiden som ändå inte döljer problemen skapade av den nya sexuella friheten. Trots att Bergmans tv-serie strävade efter att vara i takt med tiden kunde den, trogen sin upphovsmans traditionellt tragiska livssyn, inte låta bli att sätta fokus på de baksidor välfärdsstaten ofta menade sig ha "utrotat": förödmjukelsen, kränkningen och självföraktet. Det andra avsnittet av *Scener ur ett äktenskap* hade den träffande rubriken "Konsten att sopa under mattan". Det är en konst som Bergman aldrig lyckades behärska i sin konstnärliga gärning.

Dessutom var det väl sent att ansluta sig till välfärdsstatens då dominerande ideologi. Göran Hägg skriver just om tidpunkten för tv-visningen av *Scener ur ett äktenskap*:

Men under 1973 inträffade en serie händelser som utan egentligt samband med varandra skakade om landet och folket som aldrig senare. [...] Året avslutade den period av avspänning, optimism och till synes ständigt ökat välstånd som inleddes efter Kubakrisen 1962. Det oroliga året 1973 kom därmed att bli det sista rekordåret. Välfärdens högsommar var över. Även om ingen insåg det där och då.³⁴

Ingmar Bergman skulle dock bli varse just detta 1976, strax före den första borgerliga valsegern på 44 år. Den famösa skatteaffären slogs upp stort på löpsedlarna världen runt och han drog i landsflykt. Men det är en annan historia.

Noter

- 1 Samtliga avsnitt i serien avslutas med att Bergman mot bakgrund av olika landskapsbilder från Fårö läser upp produktionsuppgifterna i ett grepp som jag gissar inspirerats av Orson Welles klassiker *The Magnificent Ambersons* (1942).
- 2 Se <http://www.ingmarbergman.se/page.asp?guid=D17F1E46-6832-4DBE-94BE-8EB82CoC5E23> (2007-09-24).
- 3 Se <http://www.ingmarbergman.se/page.asp?guid=DDB63CFD-86FB-49EC-B556-A1oDD424AA7B> (2007-09-01).
- 4 Bergman, Ingmar, Arbetsbok nr. 27, 1971–72, 27 mars 1972, Stiftelsen Ingmar Bergmans Arkiv, Svenska filminstitutet, Stockholm. Jag ber att få rikta ett varmt tack till Stiftelsen för tillåtelse att konsultera handskrifterna och bibliotekarien Margareta Nordström för hjälp att tyda Bergmans handstil.

- 5 Bergman, Arbetsbok nr. 27, 28 mars, 1972.
- 6 Sörenson, Elisabeth, "Hollywood' på Fårö Ingmar Bergmans egen lokaliseringspolitik", *Svenska Dagbladet*, 1972-08-30.
- 7 Hellbom, Thorleif, "Bergman bygger filmstad på Fårö – skildrar äktenskap i Djurs-holm", *Dagens Nyheter*, 1972-08-30.
- 8 Schildt, Jürgen, "I kväll börjar Ingmar Bergmans TV-serie", *Aftonbladet*, 1973-04-11.
- 9 Bærendtz, Maj-Britt, "TV-serie av Ingmar Bergman med Liv Ullmann i huvud-rollen", *Expressen*, 1973-04-11. Också *Expressens* recensent, Hemming Sten, påpekar "journalistens bitska fjompighet" i sin artikel dagen efter TV-visningen. "Ingmar Bergmans 'Scener ur ett äktenskap': Engagerande, roande, intressant, gripande...", *Expressen*, 1973-04-12.
- 10 Edström, Mauritz, "Rasande diskussion i raka, enkla bilder", *Dagens Nyheter*, 1973-04-12.
- 11 Janzon, Åke, "Äktenskapets lektion nr 1", *Svenska Dagbladet*, 1973-04-12.
- 12 Visningsjournal, Cinematograph AB, Handling B: 096, *Scener ur ett äktenskap*, Stiftelsen Ingmar Bergmans Arkiv, Svenska filminstitutet, Stockholm.
- 13 Wiklund, Martin, *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*. Stockholm/Stehag: Symposion, 2006, s. 233.
- 14 http://www.forfattarcentrum.se/view_author.asp?sID=711&mID=2&pType=5&ID=225&alD=102 (2007-09-24).
- 15 Sarrimo, Cristine, *När det personliga blev politiskt: 1970-talets kvinnliga bekännelse och självbiografi*. Stockholm/Stehag: Symposion, 2000, s. 9.
- 16 Hägg, Göran, *Välfärdsåren: svensk historia 1945-1986*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2005, s. 276.
- 17 Hägg 2005, s. 290.
- 18 Bergman, Ingmar, "Scener ur ett äktenskap", Sex dialoger för television av Ingmar Bergman, Cinematograph AB, juli 1972, s. 2. Manuskriptet finns för konsultation som Handling B: 097, *Scener ur ett äktenskap*, Stiftelsen Ingmar Bergmans Arkiv, Svenska filminstitutet, Stockholm. Jag fann emellertid också en kopia som kunde lånas i Torsten Jungstedts samling, Litteraturvetenskapliga institutionens arkiv, Lunds universitetsarkiv.
- 19 Mauritz Edström, "En av Bergmans finaste människoskildringar", *Dagens Nyheter*, 1973-05-17.
- 20 Bergman, Ingmar, Arbetsbok nr. 27, 1971-72, 4 april 1972, Stiftelsen Ingmar Bergmans Arkiv, Svenska filminstitutet, Stockholm.
- 21 Bergman, Ingmar, *Laterna Magica*. Stockholm: Norstedts, 1987, s. 189.
- 22 Steene, Birgitta, "Freedom and Entrapment", Part Two. *Movietone News* 41, 1975: May, s. 17.
- 23 "Scener ur ett äktenskap", Sex dialoger för television av Ingmar Bergman, Cinematograph AB, juli 1972, s. 213.
- 24 Strömstedt, Bo, "Ingmar Bergman: Ge kvinnorna en chans!", *Expressen*, 1974-02-18.
- 25 Se Hedling, Erik, "'Flicka i regnrock': Ingmar Bergman och Vietnam-rörelsen" i Molnár, Valéria et al., red., *Årsbok 2007. Skrifter utgivna av Vetenskaps-societeten i Lund*. Lund: Vetenskaps-societeten i Lund, 2007, s. 27-43.
- 26 Strömstedt 1974.

- 27 Alvarez, A., "A Visit with Ingmar Bergman", *New York Times*, 1975-12-07.
- 28 Wiklund 2006, s. 319.
- 29 Montán, Alf, "Erland Josephson; Jag fick upprättelse till sist", *Expressen*, 1973-05-17.
- 30 "Scener ur ett äktenskap", Sex dialoger för television av Ingmar Bergman, Cinematograph AB, juli 1972, s. 4.
- 31 Skälen till vad jag uppfattar som Bergmans samhällsanpassning i *Scener...* är säkert flera. Han hade som nämnts råkat illa ut i konfrontationen med 1968-generationen, vars värderingar i mycket kom att styra den offentliga kulturdebatten i Sverige. Jag kan emellertid inte låta bli att spekulera i konstnärens biografi. Om man läser några av Bergmans arbetsböcker slås man av skillnaderna i tonläge, till exempel mellan den som handlar om *Skammen* våren och sommaren 1967 och den som handlar om *Scener...* våren fem år senare. Under arbetet med *Skammen* kämpar Bergman uppenbarligen under lång tid med både sig själv och materialet. *Scener...* flyter dock osedvanligt lätt från hans penna, han är förälskad och har sedan 1970 återupptagit förhållandet med Ingrid von Rosen, som han skulle vara gift med fram till hennes död. Se von Rosen, Maria och Bergman, Ingmar, *Tre dagböcker*. Stockholm: Norstedts, 2004, s. 5. Tisdagen den 28 mars 1972 är Bergman exempelvis på ett strålande humör: "Jag skall gå ut och titta på henne och se om hon är verklig. Jodå, hon finns i sinnevärlden", skriver han i arbetsboken. Se Bergman, Ingmar, Arbetsbok nr. 27, 1971-72. Kanske förälskelsen manade till förnyelse vad gällde allt, så även relationen till det svenska samhället.
- 32 Wilson, Berit, "Plötsligt angår oss Bergmans människor", *Dagens Nyheter*, 1973-05-06.
- 33 Larsson, Ann-Hjördis, "Köer till familjebyråer efter deras TV-gräl", *Expressen*, 1973-05-27.
- 34 Hägg 2005, s. 302.

Mariah Larsson

Långt ner i 1973

Kvinnlig njutning enligt kvinnorörelsen och porrfilmen

Den 8 januari 1973 hade den amerikanska porrfilmen *Deep Throat* (Gerard Damiano, 1972) premiär i Stockholm på biografen Hollywood under sin svenska titel *Långt ner i halsen*. Bara några veckor tidigare hade också den första ”riktiga” svenska porrfilmen i långfilmsformat, 35 mm och färg, *Bäddat för lusta* (Rune Ljungberg, 1972), haft premiär i Göteborg.¹ Vid den här tiden befann sig den svenska porrfilmen emellertid bara i sin linda. Under hela sjuttioalet skulle ungefär en femtedel av den inhemska långfilmsproduktionen komma att bestå av mer eller mindre pornografisk film.² Men 1973 var huvuddelen av den pornografiska film som visades på svenska biografer – ungefär ett trettio-tal filmer – importerad från USA, Tyskland och Danmark.³ Mjukporren och sexualupplysningsfilmen, föregångarna till den renodlat pornografiska långfilmen, var i alla fall fortfarande gångbara. *Det bästa ur kärlekens språk-filmerna*, den sista uppföljaren till den kommersiellt framgångsrika sexualupplysningsfilmen *Ur kärlekens språk* (Torgny Wickman) från 1969, hade premiär i augusti 1973. Mjukporr- eller exploitationfilmen *Anita – ur en tonårsflickas dagbok* (också Torgny Wickman) med Christina Lindberg och Stellan Skarsgård i huvudrollerna hade premiär på Plaza i Malmö på juldagen samma år.⁴ Mycket av det som visades på biograferna var i långfilmsformat, men en del var samlagsskildringar på ungefär tio minuter med titlar som *Liftarbruden*, *Så stor den är, sa flickan* och *Den sköne rörmokaren*, i vissa fall saxade ur längre produktioner.⁵

Den stora produktionen av biografdistribuerad pornografisk film i Sverige på sjuttioalet och importen av utländskt producerad porrfilm

berodde på att den paragraf i brottsbalken som förbjöd vad som tidigare betraktats som obscen material togs bort i februari 1971.⁶ Skälen till denna förändring i brottsbalken var många, men en viktig orsak var de sexualdebatter och yttrandefrihetsdebatter som hade förts under sextiotalet.⁷ Sextiotalets sexualdebatt hade karaktäriserats av liberalism, tolerans, en viss typ av resonerande saklighet och av vad man skulle kunna kalla ett sexpositivt ställningstagande i opposition mot etablissemangets kyskhetsållning.⁸ Sjuuttiotalets offentliga diskussion om sexualitet var däremot betydligt mer polemisk och aggressiv och – vilket kanske förklarar aggressiviteten – de två mest styvnackade kombattanterna var båda i ett slags utanförställning gentemot det etablerade samhället: pornografin och kvinnorörelsen.

Den här artikeln handlar om porrfilmen i Sverige 1973 och vad som skedde i mötet mellan porrfilmen och feminismen. Mer specifikt utgår artikeln från Grupp 8, dess tidning *Kvinnobulletinen* och Maud Hägg och Barbro Werkmästers skrift *Kvinnor och sex* (1973), samt filmerna *Långt ner i halsen* och *Anita – ur en tonårsflickas dagbok*. Konflikten mellan porrindustrin och kvinnorörelsen kan tyckas oundviklig och förutsägbar. Även om båda fenomenen hade sitt ursprung i sextiotalets liberalism och diskussion om sexualitet och könsroller, kom de att utvecklas till två i det närmaste motsatta rörelser på kraftig kollisionkurs med varandra. En av de viktigaste sakerna som stod på spel var rätten till tolkningsföreträde vad gällde den kvinnliga kroppen och den kvinnliga sexualiteten.

Kvinnoförtryckets mest extrema avart

”Ingenstans framträder dock kvinnoförtrycket så tydligt som i dess mest extrema avart – pornografin”, fastslår ledaren i *Kvinnobulletinens* dubbelnummer om sexualpolitik från 1973.⁹ *Kvinnobulletinen* gavs ut med fyra nummer per år och var Grupp 8:s främsta kommunikationsmedel och opinionsbildande organ. I Maud Hägg och Barbro Werkmästers bok *Kvinnor och sex* står det: ”Hela porrindustrin är en enda visuell våldtäkt av kvinnan. Uppfläta kvinnoskötan rätt mot betraktaren. Morötter och bananer instoppade i slidan och analöppningen. Småflickor som utnyttjas. Kvinnor som betäcks av djur. Kvinnor som blir slagna och piskade. Kvinnan offrad på patriarkatets och kapitalets altare.”¹⁰

Den sexuella frigörelsen, menade kvinnorörelsen, betydde inte till-

närmelsevis kvinnlig frigörelse.¹¹ De feminister som försökte formulera en ny, kvinnlig sexuell identitet tvingades förhålla sig till vad de såg som två likaledes problematiska kvinnoidentiteter. Såväl den viktoriansk-freudianska, kyska moderskulten som motkulturens idé om den sexuellt tillgängliga kvinnan upprätthöll, menade man, en essentialistisk heterosexualitet.¹² Kollisionskursen bestämdes ur ett sammanhang som var mer politiskt än sexuellt: porren hörde till kapitalismen medan Grupp 8 och kvinnorörelsen hämtade en stor del av sin kritiska och analytiska arsenal från marxismen. Motståndet mot pornografin var, av allt att döma, absolut inom Grupp 8 och är, tillsammans med dagisutbyggnaden, föräldraförsäkringen och den ännu inte genomförda programpunkten "sex timmars arbetsdag", ett av de tydligaste arven efter sjuttioalets feministiska idéer i dagens kvinnopolitiska rörelser.

Som nämndes inledningsvis hade den svenska porrfilmsproduktionen ännu inte riktigt kommit i gång. Det mesta som visades på biograferna av pornografiskt slag var importerat. *Kvinnobulletinen* gjorde emellertid inte någon skillnad på vare sig nation eller medium. Med pornografi menades hårdporr och mjukporr, pornografisk film och pornografiska tidningar eller herrtidningar som *FIB-aktuellt*, *Lektyr* och *Piff*, prostitution, striptease och live-shower. I någon mån fogades också reklam, damtidningar och veckopress in i sammanhanget. Med en blinkning åt Theodor Adorno och Max Horkheimers begrepp kulturindustrin buntade man ihop allt man uppfattade som uttryck för kvinnokroppen som handelsvara, en kommersialiserad sexualitet och ett utnyttjande av det mänskliga känslolivet under beteckningen "kärleksindustrin".¹³ Utifrån *Kvinnobulletinens* rubriker är det tydligt vilken politisk analys som utgör grunden för perspektivet: "Pengar mellan kvinnoben", "Kapitalismen – objuden gäst i sängkammaren", "Den nakna reklamen" och "Dina bröst? Mina bröst? Nej, kapitalets!"¹⁴ Suzanne Osten och Inger Jarméus reportage om just "kärleksindustrin" är baserat på den bakgrundsforskning de gjorde inför pjäsen *Kärleksföreställningen*. Reportaget handlar om "hela marknaden", i det här fallet damtidningar, herrtidningar, porrtidningar och porrklubbar. I skarpa retoriska ordalag fördöms branschen genom frågeställningen: "Vad händer egentligen med kvinnan när profitörerna prackar på oss sin föreställning om kärlek?"¹⁵ Den socialistiska utgångspunkten blir än mer framträdande i formuleringar om exploatering, förtingligad sexualitet, behov som kanaliseras i konsumtion,

och i frågan om vilken klass de flickor som offras i kärleksindustrin tillhör.

Trots att konflikten mellan porrindustrin och kvinnorörelsen i backspeglarna kan ses som förutsägbar finns det också något paradoxalt i sammanhanget. Båda dessa så tidstypiska fenomen fokuserade under sjuttiotalet en stor del av sin verksamhet kring samma frågeställning, nämligen den om den kvinnliga sexualiteten. Syftet med den här artikeln är bara i andra hand att redogöra för konflikten. I första hand är intentionen att försöka klargöra denna paradox, att porren och kvinnorörelsen till vissa delar faktiskt hade samma agenda: att utmana en viktoriansk och freudiansk kvinnosyn om en ”korrekt” kvinnlig sexualitet med sitt ursprung och ändamål i moderskapet och reproduktionen. Den freudianska myten om vaginalorgasmens överlägsenhet över klitorisorgasmen ifrågasattes. Huruvida sexuell frigörelse var samma sak som kvinnlig frigörelse diskuterades. Till sitt förfogande hade man å ena sidan idéer om sexuell frigjordhet, å den andra marxistisk teori och några amerikanska feministers banbrytande verk som kom i svenska översättningar mellan 1968 och 1972: Betty Friedans *Den feminina mystiken* (*The Feminine Mystique*, 1963), Germaine Greers *Den kvinnliga eunucken* (*The Female Eunuch*, 1970) och Kate Millets *Sexualpolitiken* (*Sexual Politics*, 1970).¹⁶

Vikten av den kvinnliga orgasmen

I *Anita – ur en tonårsflickas dagbok* spelar Christina Lindberg – då berömd utvikiningsflicka, i dag journalist och chefredaktör för tidskriften *Flygrevyn* – en ung kvinna vars föräldrar envist tycks ha föredragit hennes yngre syster framför henne. Den kärlekslösa uppväxten har lett henne att tro att hon är värdelös och därför söker hon tvångsmässigt tröst genom tillfälliga sexuella kontakter. Promiskuiteten leder till ett rykte som prostituerad och hon blir alltmer utstött i den lilla stad där hon bor. Anita rymmer till Stockholm och raggas på plattan. Av en slump träffar hon Erik (Stellan Skarsgård), som är psykologistudent och bor i ett kollektiv tillsammans med några musiker som spelar klassisk musik ihop. Erik diagnosticerar Anita som nymfoman. Med hjälp av samtal och ivriga studier försöker han bota henne, både av medicinskt intresse och för att han har blivit förälskad. Bland musikerna och med Eriks hjälp blir hon bättre, men får ett återfall när Erik säger att hon måste få orgasm för att bli helt botad. När en massagestav inte

hjälpas henne lämna hon kollektivet och börjar så småningom uppträda på en sexklubb. Till sist hittar Erik henne och i ett ömsesidigt samlag får hon den orgasm som slutgiltigt botar hennes nymfomani.

Både i svenskfilmdatabas och på DVD-omslagets baksida står det med lite olika formuleringar att filmen är "ett tidstypiskt försök att göra erotikens anständigare genom att lägga in ett 'sexuellt problem' som tema".¹⁷ Enligt uppgift i svenskfilmdatabas blev Lindberg attackerad av Grupp 8 och "militanta feminister".¹⁸ Filmen, som är regisserad av Torgny Wickman, kännetecknas av flera typiskt Wickmanska drag. Den rör snarare sig i den mjukpornografiska än den renodlat pornografiska genren. Vidare präglas den av vad som skulle kunna ses som en tvetydighet där å ena sidan Lindbergs berömda kropp exponeras flitigt, å den andra sidan ett slags sexualitetens mission framförs med ivrig optimism. Här finns en kritik mot såväl småstadens bigotteri som de "gubbar" som utnyttjar Anitas sexuella tvångsmässighet. Psykologistudenten Erik och det musikaliska kollektiv dit han tar Anita tycks ställa bildning, kultur och kunskap mot den torftiga miljö Anita kommer från där pappan är något slags militär och modern en självupptagen och erotiskt hungrig hemmafru. Filmens explicita sexualideologiska budskap är att det måste finnas en ömsesidighet i sexualiteten för att den skall komma till sin rätt och att människor behöver känna att de betyder något. Erik hävdar med bestämdhet att Anita "måste skaffa en orgasm", men är också en modernt jämställd ung man i bemärkelsen att han både lagar mat och diskar efteråt.

Den avgörande vikten av den kvinnliga orgasmen anknyter *Anita* till en annan, betydligt mer berömd film från samma tid, nämligen den inledningsvis nämnda *Deep Throat* eller *Långt ner i halsen*. Även i denna film är det en fråga om att den kvinnliga huvudpersonen, spelad av Linda Lovelace, skall lära sig att "untangle her tingle" eller att få orgasm.¹⁹ Diskursen är emellertid både betydligt mer humoristisk och mer anatomisk i *Långt ner i halsen* – Lovelace undersöks av en läkare (Harry Reems) och det visar sig att hennes klitoris sitter i halsen. Lösningen på problemet är helt enkelt att lära sig "långt ner i halsen-tekniken" för att genom oralsex komma åt klitoris och därmed kunna få en riktig orgasm. I *Kvinnor och sex* från 1973 skriver Maud Hägg och Barbro Werkmäster om filmen: "Att placera klitoris i halsen visar hur långt tanken kan gå i ett patriarkalt samhälle: att till och med förändra kvinnan rent fysiskt för att tillfredsställa mannen. Att experiment med kvinnor har funnits i verkligheten gav nazityskland exempel på."²⁰ Asso-

ciationen uppfattar jag som högst retorisk eftersom det inte finns några källhänvisningar till exakt vilka av alla de medicinska övergrepp som skedde under nazitiden som åsyftas. Den sammankopplar direkt en pornografisk spelfilm med övergrepp som skett i verkligheten. På så vis jämsätts det patriarkala samhället och vad man ser som ett av dess grövsta uttryck, pornografin, med den nazistiska ideologin och ett av dess grövsta uttryck, de medicinska experiment som utfördes i koncentrationslägren. Samtidigt ställs detta i kontrast till vad man boken igenom kallar "den vanliga kvinnan", "vi kvinnor" eller bara "kvinnan", med vilket då åsyftas kvinnor i verkligheten eller kvinnor på riktigt: "Den vanliga kvinnan har inte riktigt lärt sig att uppskatta att suga på en penis, hon gör det oftast för hans skull. Om hon gör det alls."²¹

Långt ner i halsens fixering vid oralsex kan naturligtvis lätt tolkas som en manlig våtdröm om sexuell dominans. Framför allt om man uppfattar fellatio som en underdånig dyrkan av det manliga könsorganet, som Hägg och Werkmäster tycks göra.²² Vad som glöms bort i en sådan tolkning är i så fall emellertid filmens lika starka fixering vid den kvinnliga orgasmen – den kvinnliga klitorisorgasmen, nota bene. I dokumentärfilmen *Inside Deep Throat* (Fenton Bailey, Randon Barbato, 2005) hävdas att ett av åklagarsidans viktiga argument under rättegången mot filmen var att den förespråkade klitorisorgasm i stället för den, enligt freudiansk mytbildning, sant kvinnliga vaginalorgasmen.²³ Filmen tematiserar klitoris och poängterar starkt dess betydelse för den kvinnliga orgasmen vid en tid när "frigidity" fortfarande i USA definierades som oförmåga att få orgasm genom ett vaginalt samlag.²⁴ Trots detta, menar Linda Williams i sin inflytelserika studie *Hardcore. Power, Pleasure and the "Frenzy of the Visible"* (1989), fetischerar filmen i allra högsta grad det manliga könsorganet och genom klitoris-i-halsengimmicken kan filmen naturligt inkorporera ett antal fellatioscener, "den mest fotogeniska av alla sexuella aktiviteter".²⁵ På samma gång problematiserar *Långt ner i halsen* den sexuella olikheten:

Det faktum att det utvecklade berättandet i den nya porrfilmen av spelfilmsformat på ett parodiskt sätt ansluter till ett vetenskapligt, Masters and Johnson-liknande projekt som utforskar "sanningen" om kvinnans olikhet indikerar hur fullständigt kvinnans osynliga och omätbara njutning har förts upp på duken, in på det obscenas scen.²⁶

Anita har ingen sådan gimmick och det fästs inte heller riktigt lika stor vikt vid den kvinnliga orgasmen i Wickmans film, även om den är en

av de nycklar som krävs för att lösa Anitas problem. Erik är till en början övertygad om att grundorsaken till att Anita är nymfoman är hennes kärlekslösa uppväxt och hennes känsla av värdelöshet. Hon måste göra upp med det förflutna. När hon blir attackerad av en flicka i kollektivet för att hon legat med hennes pojkvän, säger Erik att blåtitran och det blödande ögonbrynet är ett tecken på att hon faktiskt har ett värde. Samtidigt måste hon också lära sig att ha sex för sin egen sexualitets skull, inte för att dämpa ångesten. ”Jag bryr mig inte om hur du bär dig åt, men skaffa dig en orgasm”, säger han till henne. Till syvende och sist är det dock bara Erik – en öm, omtänksam och jämställd man som förkroppsligar den sanna kärleken – som kan få Anita att komma.

I *Långt ner i halsen* instrueras Linda Lovelace av läkaren i ”långt ner i halsen-tekniken”, och när hon lyckas svälja hans könsorgan och stimulera klitoris visualiseras hennes orgasm symboliskt med hjälp av bilder som klipps in på raketer som avfyras, dammar som brister och klockor som slår. Anitas orgasm visas genom att kontrastera mot de tidigare samlag vi sett då hon har haft ansiktet bortvänt från mannen, mot kameran, ögonen öppna och ett stumt ansiktsuttryck. När hon till sist ligger med Erik är ögonen slutna, ansiktet vänt mot honom, kroppen svettig och i engagerad rörelse, och utifrån hur hon betar sig och hur hon låter får publiken sluta sig till att hon får orgasm. Att den kvinnliga huvudpersonen löser sitt sexuella problem leder i såväl *Långt ner i halsen* som i *Anita* till att filmerna kan avslutas med det heterosexuella paret som – utan att det sägs rakt ut – lever lyckliga i alla sina dagar: I slutet av *Anita* besöker Erik och Anita en kyrka. När organisten som sitter därinne och övar ser det nyförälskade paret börjar han spela ”Brudkören” ur Richard Wagners *Lohengrin* (1850). *Långt ner i halsen* avslutas med att Linda mottar ett frieri som hon först tackar nej till. När det avslöjas att friarens könsorgan är mer än tillräckligt stort för att nå långt ner i halsen, förenas de dock båda i orgasmisk oralsex med infogade bilder av raketer och klockor.

Myten om vaginalorgasmen

Hävdandet inom kvinnorörelsen av klitoris och klitorisorgasmen som en feministisk återerövring av den kvinnliga sexualiteten har sitt ursprung i Anne Koedts artikel ”The Myth of the Vaginal Orgasm” i New York Radical Womens publikation *Notes from the First Year* från 1968.

Koedts artikel var inte den enda feministiska text vid den här tiden som framhöll klitorisorgasmens och sexualitetens betydelse, men den har kommit att bli en feministisk klassiker.²⁷ De sexualvetenskapliga undersökningar som genomfördes under efterkrigstiden, först av Alfred Kinsey (1948 och 1953) och därefter av William H. Masters och Virginia Johnson (1966) i USA, hade vänt upp och ner på tidigare föreställningar om sex i allmänhet, men kanske framför allt på föreställningar om den kvinnliga sexualiteten.²⁸ Historikern och litteraturvetaren Jane Gerhard menar att den kvinnliga heterosexualitet som konstruerades före Kinsey, i Sigmund Freuds efterföljd, i det närmaste hade formats av en motsättning mellan slidan och klitoris som platser för kvinnlig sexuell njutning.²⁹ Freud och efterföljare som Helene Deutsch, Eduard Hitschmann och Edmund Bergler menade att flickans sexuella utveckling innebar en överföring av den huvudsakliga genitala lusten från klitoris till slidan, och det var först i och med den överföringen som den unga kvinnan kunde ses som mogen. Om överföringen inte till fullo genomfördes, utan kvinnan bibehöll klitoris som sin erogena huvudzon, löpte hon risk att drabbas av penisavund, fientlighet gentemot män, hysteri och neurotiskt missnöje.³⁰

Bland annat underströk man slidorgasmens betydelse som tecken på att en kvinna var frisk eftersom slidan sammanförde kvinnans reproduktiva och sexuella identiteter. Den klitorisorienterade sexualiteten sågs som mer maskulin och aggressiv än den slidorienterade. Logiken blev därmed kristallklar: "kvinnor som älskade sina makar, omfamnade moderskapet och accepterade sin position fick också vaginala orgasmer. [...] En sådan sammansmältning av orgasm och femininitet, eller sexualitet och den sociala rollen, var stark i den psykoanalytiska diskursen om vaginal sexualitet."³¹ På motsvarande sätt var frigiditet (vid den tiden alltså oförmågan att få vaginalorgasm), fixering vid klitoris och feminism sammankopplade.³²

Resultaten av den forskning som bedrivits av Kinsey och Masters och Johnson gick på tvärs mot tidigare etablerade tankegångar om den kvinnliga sexualiteten. Båda undersökningarna kom fram till att klitoris var av avgörande betydelse för den kvinnliga orgasmen.³³ När kvinnorörelsen i slutet av sextioalet började hävda klitorisorgasmen, lutade man sig mot vetenskapen. Samtidigt kom mycket av den politiska betydelsen av klitorisorgasmen ur den hotbild som hade målats upp av den freudianska föreställningsvärlden, nämligen att kvinnor som fick klitorisorgasm var sexuellt aggressiva, neurotiska, missnöjda med

sin position som kvinnor och sannolikt lesbiska. Klitoris erbjöd redan i den freudianska läran ett mellanting, ett varken-eller eller ett både-och i den heterosexuella ordningen, där den lilla flickan som har klitoris som sin libidinala utgångspunkt på ett sätt är ett annat slags pojke och klitoris är en liten penis/fallos. ”Enligt psykoanalysens uppfattning existerade flickan, för en kort tid, mellan sexuella identiteter, hon var varken helt maskulin eller helt feminin, varken helt homosexuell eller helt heterosexuell, utan på något sätt alla dessa på en och samma gång.”³⁴ Slidan passade in i en heterosexuell, reproduktiv modell, där kvinnan betraktades som den passivt mottagande, det reproduktiva kärlet. Ur det perspektivet var slidan den perfekta motparten till den manliga, aktiva, falliska penis. Klitoris däremot innebar ett hot, eftersom den dels innebar att kvinnan inte var beroende av mannen för sin sexuella njutning och dels att kvinnan kunde få sexuell tillfredsställelse utan det reproduktiva samlaget.

Därtill uppfattades den klitorala sexualiteten (och den därmed vidhängande kvinnliga sexuella identiteten) som mer aktiv och aggressiv än den vaginala. De feminister som gick in för att avliva myten om vaginalorgasmen och återupprätta klitoris, gjorde det således inte bara som ett led i att förbättra kvinnors sexuella tillvaro, utan också för att motverka den könsidentitet som konstruerades i och med slidans företräde framför klitoris: kvinnan som den passiva, mottagande, underordnade och moderliga.³⁵ Med klitoris som utgångspunkt för sexualiteten kunde kvinnan befrias från en heterosexualitet som byggde på hennes underordning.

Dessa idéer anammades av den svenska kvinnorörelsen. I Maud Hägg och Barbro Werkmästers tidigare citerade bok *Kvinnor och sex* ställdes som ett retoriskt grepp det man menade var myter mot vad man såg som verkligheten. Bland annat behandlade de just den freudianska myten om vaginalorgasmens överlägsenhet.

Den vaginala kändes i slidan och den klitorala i klitoris. Den som hade orgasm i slidan var en ”äkt” kvinna, hon var mogen, feminin, älskande och lycklig. Hon hade slutat vara barn, som kunde få orgasm genom att stimulera klitoris, och fick sin glädje av att ”få” mannens penis i sin slida. Verklighetens kvinnor, som kände att orgasmen kom från klitoris, gick till läkare för att få råd. Att ha klitoral orgasm betydde att kvinnan var infantil – barnslig. Vilken kvinna ville vara infantil?³⁶

Filmaffisch för *Anita – ur en tonårsflickas dagbok* från 1973. Copyright www.klubbsuper8.com.

Myterna härstammar, enligt Hägg och Werkmäster, ur den patriarkala ordningen och varje enskild myt undersöktes i skriften och härledades till ett behov av en manlig överordning och en kvinnlig underordning: "Kvinnan skall på alla områden vara beroende av mannen. Tänk om hon skulle söka sexuell tillfredsställelse på annat sätt än genom hans penis, då finns hon inte där i sängen när han behöver henne!"³⁷ Bokens uppgifter om verklighetens beskaffenhet framstår som hämtade ur de

båda författarnas erfarenhet och samtal med andra kvinnor (många uppgifter om vad "vanliga kvinnor" eller " verklighetens kvinnor" egentligen vill, behöver eller mår bra av är inte källhänvisade) men också ur vetenskapen. Kinseys *Sexual Behavior in the Human Female* från 1953 hade utkommit på svenska först 1968 (jämför med *Sexual Behavior in the Human Male* från 1948 som kom i svensk översättning redan 1949!). Den vetenskap eller forskning man lutade sig mest mot var emellertid Masters och Johnsons, framför allt deras upptäckt att alla orgasmer hos kvinnan utgår från klitoris och är beroende av direkt eller indirekt stimulering av klitoris.³⁸

Sexuella utopier och porrfilm som sexualupplysning

För att modifiera ovanstående något bör det understrykas att jag inte menar att porrfilmen drev en medvetet politisk agenda som problematiserade den kvinnliga sexualiteten. I vissa mer eller mindre pornografiska filmer fanns emellertid ett drag av rationell sexualupplysning à la Alfred Kinsey eller William H. Masters och Virginia Johnson. De två filmer jag diskuterat här tematiserade till och med uttryckligen den kvinnliga orgasmen. För att ytterligare modifiera påståendet, uppfattar jag också att det såväl i kvinnorörelsen som i porren trots allt finns spår av den viktorianska synen på sexualitet. Dessa spår komplicerar båda fenomenens förhållande till vad de uttrycker. I både porren och kvinnorörelsen vid den här tiden finns det en dubbelhet i synen på sex.

Varken *Anita* eller *Långt ner i halsen* bör tolkas som sexualupplysningsfilmer. Även om själva samlagen och de sexuella handlingarna i *Långt ner i halsen* sker på riktigt framför kameran i enlighet med hårdporrens estetik och åskådarkontrakt och *Anita* försöker ansluta till något slags socialreportage eller problemfilmgenre, är deras fiktionella karaktär mycket tydlig. Båda filmerna inkluderar dock en vetenskaplig diskurs. I båda filmerna finns en manlig, diagnostisk blick som iakttar, undersöker och analyserar, den kvinnliga anatomin i det ena fallet och den kvinnliga psykologin i det andra. Den diagnostiska blicken "äger en förmåga att se bakom symptomen, att penetrera kvinnogestalten och förklara det som finns under ytan".³⁹ Jag syftar på läkaren i Harry Reems gestalt i *Långt ner i halsen* och psykologistudenten spelad av Stellan Skarsgård i *Anita*. Även om den vetenskapliga diskursen i *Långt ner i halsen* har ett skämtsamt drag – att gimmicken är just en gim-

mick understryks av den komiska dialogen – går den inte att förbise. Trots allt är det läkaren som finner Lindas problem och som erbjuder en lösning på det. I *Anita* är den diagnostiska blicken egentligen starkare eftersom Anitas problem kräver att någon kan se under ytan och Erik till och med vänder sig till sin professor för att få ytterligare auktoritet och tyngd bakom sin diagnos.

De övriga svenska mer eller mindre pornografiska filmerna på repertoaren 1973 understryker också en vetenskaplig diskurs. *Det bästa ur kärlekens språk-filmerna* var en kompilationsfilm med ett urval av scener ur de tidigare kärlekens språk-filmerna, *Ur kärlekens språk*, *Mera ur kärlekens språk* och *Kärlekens XYZ* (Torgny Wickman, 1969, 1970 och 1971). Dessa filmer var utformade som sexualupplysningsfilmer som behandlade allt från den heterosexuella tvåsamhetens samliv via homosexualitet och handikappades sexualitet till de lagar och konventioner som reglerar sexualiteten. Den vetenskapliga diskursen underströks i filmerna av att olika experter som de danska psykologerna och sexualrådgivarna Inge och Sten Hegel, psykologen dr Maj-Briht Bergström-Walan, gynekologen dr Sture Cullhed och advokaten Leif Silbersky redogjorde för sexuella beteenden och lagstiftning på området i infogade samtal.

Bäddat för lusta (Rune Ljungberg, 1972) tycks emellertid mest ha använt sig av sexualupplysning som en motivering för berättelsens sexuella "nummer". Den utspelar sig på en sexualrådgivningsbyrå, som tydligen tar sexualrådgivning på mycket handfast och konkret allvar. Att sex är något man kan lära sig och att sexualupplysning och kunskap är viktigt för en frigörelse från fördomar och hämningar understryks i *Ur kärlekens språk*, men en rad svenska filmer går, precis som *Långt ner i halsen*, steget längre och visar också upp den rent fysiska "träningen". Som Linda Williams noterar i *Hardcore* handlar en rad porrfilmer under sjuttioalet om att sex är ett problem som löses med kunskap och erfarenhet.⁴⁰

I *Kvinnobulletinen* och i Hägg och Werkmästers bok *Kvinnor och sex* efterlyses en jämbördig sexualitet som endast kan komma till uttryck i ett jämlikt förhållande. Hägg och Werkmäster analyserar följderiktigt kvinnors sexuella problem som ett resultat av den patriarkala ordningen – eftersom kvinnan är underställd mannen kan hon inte riktigt koppla av sexuellt. Samlivet blir ett krav eftersom mannen behöver/vill ha tillfredsställelse, att ge sig hän blir omöjligt eftersom mannen i sin överordnade ställning alltid innebär ett outtalat hot. Bara i

förhållanden där parterna är jämbördiga och kan turas om att vara starka och svaga kan den kvinnliga sexualiteten blomma ut: "Ett avspänt samlag sker inte i en ställning utan flera. Vi börjar på ett sätt och slutar på ett annat. När vi rullar runt med varandra är ingen över och ingen under."⁴¹ I *Kvinnobulletinens* dubbelnummer om sex skriver Annika Nordin: "Kvinnor, kamrater, systrar, vi måste återerövra våra kroppsdelar, foga dem samman och bygga vår egen sexuella frigörelse på en grund av sensualism, begär, ömhet, längtan, och hänsyn. En känslig sexualitet mellan *hela* människor!"⁴²

Trots de uppenbara skillnaderna och trots sin synbart ofrånkomliga kollisionkurs tycks det faktiskt som om porrfilmen och kvinnorörelsen hade något gemensamt vid den här tiden, dels upptagenheten vid den kvinnliga sexuella njutningen, dels intresset för och hänvisningarna till vetenskap i Kinseys efterföljd för att underminera tidigare föreställningar om kvinnlig sexualitet och, måhända, för att förläna sig själv en viss auktoritet. Samtidigt tycks det som om den del av kvinnorörelsen som kom till uttryck i de publikationer jag har studerat, fortfarande brottades med en kluvenhet eller en dubbelhet i förhållande till sex. Å ena sidan säger man sig verka för en kvinnlig sexuell frigörelse. Å den andra är det ibland svårt att se en motpart i denna sexuella frigörelse – om sex med en man är hotfullt därför att han är överordnad enligt det patriarkala mönstret, hur skall då kvinnan överhuvudtaget våga ta plats i sängkammaren och hävda sin kropp, sin klitoris, sin lust? Om kvinnor inte tycker om att "suga på en penis", hur skall då kvinnan kunna begära och njuta av cunnilingus? Den ideala sexualitet som Annika Nordin utmålar i citatet ovan tycks essentialisera den kvinnliga sexualiteten som mjukare, mer ömsint och hänsynsfull än den manliga. Om pornografin ger företräde åt vissa sexuella praktiker – som falliskt orienterad penetrationssex som i sig inte nödvändigtvis stimulerar den så viktiga klitoris – tycks den sexuella utopi som utmålas inom kvinnorörelsen handla om en mjukare sexualitet där "ingen [är] över och ingen under".

Jane Gerhards artikel mynnar ut i ett resonemang om hur amerikanska feminister under perioden 1968–1973 vände och vred på föreställningar om den kvinnliga sexualiteten. Masters och Johnson hade kommit fram till att kvinnor var kapabla till multipla orgasmer, därför, menade vissa röster, var det inte orgasmen som var slutmålet för kvinnans sexuella upplevelse, utan den känslomässiga närheten och den fysiska ömheten. När huvudsaken för den kvinnliga sexualiteten på så

vis omdefinierades till intimitet och inte orgasm, återkom den viktorianskt asexuella kvinnan som tog avstånd från manlig, fallisk heterosexualitet, om än i en feministisk tappning.⁴³ Man vände sig mot den sexuella revolutionen som man upplevde egentligen bara innebar ett nytt förtryck – där tidigare kvinnan skulle hålla på sig och vara kysk, skulle hon nu acceptera att hoppa i säng med vem som helst.⁴⁴ Mot-sättningarna inom den amerikanska feminismen vid sjuttioalets början angående hur den kvinnliga sexualiteten skulle definieras, förebådade den hätska pornografidebatten i USA under det tidiga åttiotalet, den som skulle komma att kallas *the sex wars*, ”sexkrigen”.⁴⁵

Det är möjligt också här som den kluvenhet eller dubbelhet i förhållande till sexualitet som kommer till uttryck i Grupp 8:s diskussion om sex kan finna sin förklaring: för kvinnorörelsen handlade det om kvinnans rätt att själv definiera sin sexualitet, men varje definition blev på sätt och vis antingen en motdefinition eller en modifiering av tidigare uttalanden eller fastslagna sanningar om den kvinnliga sexualiteten. Därav det retoriska greppet i *Kvinnor och sex* att ställa ”mytens kvinna” mot ”verklighetens kvinna”. Pornografin, som man uppfattade som den allra mest extrema avarten av det patriarkala förtrycket, var i hög grad upptagen av att uttala sig om kvinnan och att undersöka henne. Kvinnorörelsens diskussion av porrens uttalande om den kvinnliga sexualiteten – hur polemisk och dogmatisk den än kan tyckas i dag – satte i gång ett samtal om begrepp som kvinnlighet, manlighet, heterosexualitet, homosexualitet och njutning. Detta samtal pågår fortfarande.

Noter

- 1 Enligt *Svensk filmografi* 7: 1970–1979, s. 184, 1973/2: *Bäddat för lusta*, kommentar. Även en annan klassiker ur den amerikanska porrfilmshistorien hade svensk premiär 1973, nämligen *Bakom lustans gröna dörr! Porr med sug* med Marilyn Chambers (*Behind the Green Door*, Artie och Jim Mitchell, 1972). Två danska produktioner ur de kända danska så kallade gladporrserierna visades också på svenska biografier detta år: *I jungfruns tecken* (*I jomfruens tegn*, Finn Karlsson, 1973) och *Romantik på sängkanten* (*Romantik på sengekanten*, John Hilbard, 1973).
- 2 Furhammar, Leif, *Filmen i Sverige. En historia i tio kapitel*. Höganäs: Wiken, 1993, s. 328–329.
- 3 Detta är en mycket ungefärlig bedömning utifrån Wredlund, Bertil, *Långfilm i Sverige 7, 1970–1979: fakta om 3.198 långfilmer godkända för visning eller censurförbjudna i Sverige 1970–1979*, Stockholm: Proprius, 1983. Bedömningen undantar de kortfilmer som utgjordes av uppstyckade, längre filmer.
- 4 Enligt extramaterial på DVD:n hade *Anita* sin urpremiär i Torgny Wickmans hem-

- stad Katrineholm men enligt både Wredlund 1983 och www.svenskfilmdatabas.se är Plaza i Malmö angiven som premiärbiograf. Se [http://193.10.144.135/\(ccedwpjn21qgcg2vptonyi55\)/movie.aspx?id=4922&view=9](http://193.10.144.135/(ccedwpjn21qgcg2vptonyi55)/movie.aspx?id=4922&view=9) (2007-08-28).
- 5 Wredlund 1983.
 - 6 Brottsbalkens kap 16, § 11: "Sårar någon tukt och sedlighet genom framställning i skrift eller bild eller genom att saluhålla, förevisa eller annorledes sprida skrift eller bild, dömes för sårande av tukt och sedlighet till böter eller fängelse i högst sex månader." Paragrafen formulerades om till följande lydelse: "Den som kränker den allmänna känslan för anständighet genom grovt sedlighetssårande eller uppenbart förråande framställning, eller genom att sprida sådan framställning, dömes för kränkande av anständigheten till böter eller fängelse i högst sex månader." Vidare tillades en paragraf om sedlighetssårande material på offentlig plats. Se SOU 1969:38, "Yttrandefrihetens gränser", s. 9.
 - 7 För en översikt och behandling av sexualdebatten i Sverige på sextioalet, se Lennerhed, Lena, *Frihet att njuta. Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*. Stockholm: Norstedts, 1994.
 - 8 Se Lennerhed, 1994; Sarrimo, Cristine, *När det personliga blev politiskt: 1970-talets kvinnliga bekännelse och självbiografi*. Stockholm/Stehag: Symposion, 2000, s. 94–98, samt Larsson, Maria, *Skenet som bedrog. Mai Zetterling och det svenska sextioalet*. Lund: Sekel bokförlag, 2006, s. 78–82.
 - 9 *Kvinnobulletinen* 3–4/1973, s. 3.
 - 10 Hägg, Maud & Werkmäster, Barbro, *Kvinnor och sex*. Göteborg: Författarförlaget, 1973, s. 74.
 - 11 Se till exempel Jarméus, Inger & Osten, Suzanne, "Pengar mellan kvinnoben", *Kvinnobulletinen* 3–4/1973, s. 12–15, s. 14.
 - 12 Gerhard, Jane, "Revisiting 'The Myth of the Vaginal Orgasm': The Female Orgasm in American Sexual Thought and Second Wave Feminism", *Feminist Studies* 2/2000, s. 449–476, s. 451. Gerhard har sedermera vidareutvecklat detta ämne i *Desiring Revolution. Second Wave Feminism and the Re-Writing of Twentieth Century American Sexual Thought*. New York: Columbia University Press, 2001.
 - 13 Jarméus & Osten, *Kvinnobulletinen* 3–4/1973, s. 12.
 - 14 Jarméus & Osten, 1973; Thorgren, Gunilla, "Kapitalismen – objuden gäst i sängkammaren", respektive Teurnell, Lena, "Den nakna reklamen" samt "Dina bröst? Mina bröst? Nej, kapitalets!" i *Kvinnobulletinen* 3–4/1973.
 - 15 Jarméus & Osten, 1973, s. 12.
 - 16 Friedan, Betty, *Den feminina mystiken*. Stockholm: PAN/Norstedts, 1968. Den svenska översättningen av Gun Trollbäck är något förkortad. Greer, Germaine, *Den kvinnliga eunucken*. Stockholm: PAN/Norstedts, 1972, översättning Roland Adlerberth; Millett, Kate, *Sexualpolitiken*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1971, översättning Roland Adlerberth.
 - 17 Detta från DVD-omslaget baksida. På www.svenskfilmdatabas.se står det att "Anita är också typisk i sitt försök att göra pornografin anständigare genom att lägga in ett 'sexuellt problem' som tema". Se <http://www.svenskfilmdatabas.se/>, sökord Anita (2007-07-22).
 - 18 <http://www.svenskfilmdatabas.se/>, sökord Christina Lindberg (2007-07-22).
 - 19 Från filmens "tagline": "How far does a girl have to go to untangle her tingle?" Se <http://www.imdb.com/title/tt0068468/> (2007-08-28).

- 20 Hägg & Werkmäster 1973, s. 71–72.
- 21 Hägg & Werkmäster 1973, s. 71.
- 22 Hägg & Werkmäster 1973, s. 71.
- 23 Det antyds också i dokumentären att domaren var så okunnig om den kvinnliga anatomin att han inte förstod vad som åsyftades.
- 24 Se Liljecrantz, Christina, *Sexism och systerskap. Nyfeminister I USA*. Stockholm: Askild & Kärnekull, 1973; eller Gerhard 2000.
- 25 Williams, Linda, *Hardcore. Power, Pleasure and the "Frenzy of the Visible"*. Berkeley: University of California Press, 1989, s. 111–112, citat från s. 111.
- 26 Williams 1989, s. 113.
- 27 Gerhard 2000, s. 449. Koedts artikel finns på <http://www.cwluherstory.org/classic-feminist-writings/myth-of-the-vaginal-orgasm.html> (2007-10-02).
- 28 Kinsey, Alfred, *Sexual Behavior in the Human Male*, 1948, och *Sexual Behavior in the Human Female*, 1953. Masters, William H., & Johnson, Virginia, *Human Sexual Response*. 1966.
- 29 Gerhard 2000, s. 451–459.
- 30 Gerhard 2000, s. 453–454.
- 31 Gerhard 2000, s. 456.
- 32 Gerhard 2000, s. 458. Gerhard menar att frigiditet inte heller definierades enbart som oförmågan till slidorgasm utan all avvikande kvinnlig sexualitet, även överdriven sexuell lust, betecknades som frigiditet.
- 33 Gerhard 2000, s. 460.
- 34 Gerhard 2000, s. 452–453.
- 35 Gerhard 2000, s. 459.
- 36 Hägg & Werkmäster 1973, s. 54–55.
- 37 Hägg & Werkmäster 1973, s. 55.
- 38 Hägg & Werkmäster 1973, s. 56.
- 39 Soila, Tytti, *Kvinnors ansikte. Stereotyper och kvinnlig identitet i trettioalets svenska filmmelodram*. Stockholm, 1991, s. 149–150, s. 154–156, citat s. 154.
- 40 Williams 1999, s. 152.
- 41 Hägg & Werkmäster 1973, s. 50.
- 42 Nordin, Annika, *Kvinnobulletinen* 3–4, 1973, s. 15.
- 43 Gerhard 2000, s. 469–470. Gerhard exemplifierar här med feministerna Dana Densmore och Roxanne Dunbar.
- 44 Gerhard 2000, s. 468.
- 45 Gerhard 2000, s. 472.

Johan Östling

Massor av män

Fascismen som fantasi i 1970-talets politiska kultur

Alldeles mot slutet av 1970-talet gav journalisten Arne Ruth ut ett bokslut över decenniet. Han kritiserade schablonbilden av perioden som ”de krossade illusionernas årtionde”, en tid då vänstern enligt klichén lärde sig hantera sin besvikelse. En mer fruktbar ingång till decenniet utgjordes i hans ögon av den uppblossande konflikten mellan två slags människouppfattningar, den tekniskt-rationella och den romantiska. Ruth värjde sig mot den lättköpta tanken att den ena stod för rationalism och den andra för irrationalism. Tvärtom kunde de båda antropologierna utveckla varsitt oförnuft: mekanismens teknikberusning respektive instinkternas känslökult. På sina strövtåg i 1970-talets Europa, som ofta lett in honom på tyska spår, hade han iakttagit hur just dessa former av irrationalism åter fått fäste på kontinenten och frammanat olycksbådande reminiscenser från mellankrigstiden. ”Det som har drivit mig har varit nyfikenhet, och inte så lite rädsla”, tillstod Ruth.¹

Hösten 1983 återkom Arne Ruth till ämnet. Tillsammans med Ingemar Karlsson gav han detta år ut essäsamlingen *Sambället som teater*, ett efter svenska förhållanden ambitiöst försök att analysera sambandet mellan estetik och politik i Tredje riket. I förordet ansträngde sig författarna för att rättfärdiga ett så till synes obskyrt ämne som Nazitysklands kulturpolitik. De argumenterade, med stöd i nyare internationell litteratur, för att man måste nalkas den politiskt-subjektiva dimensionen, ”ögonblickets suggestion”, om man ville förstå national-socialismens attraktionsförmåga. Enligt författarduon var detta särskilt betydelsefullt då ”Tredje rikets estetik inte var ett egenartat stickspår i Västerlandets idéutveckling utan tvärtom representerar en historisk erfarenhet som omöjlig kan tänkas bort ur någon samtida diskussion om förhållandet mellan konst, moral och politik”.²

Karlsson och Ruth antydde samtidigt att boken hade ett annat och mer trängande ärende. I en epilog följde författarna linjerna från mellankrigstidens teknokratiska utopier in i samtidens politiska debatt. Med sin teknikdyrkan och futuristiska estetik kunde de fascistiska rörelserna aldrig reduceras till en traditionsbevarande reaktion; därtill passade de alltför väl in i modernitetens huvudfåra. Hitlertysklands absoluta nederlag 1945 hade emellertid för lång tid misskrediterat detta avantgardistiska idéarv. En lång rad av efterkrigstidens antiteknokratiska proteströrelser – från 1950-talets kärnvapenmotstånd över 1960-talets studentuppror till 1970-talets kvinno-, miljö- och freds-rörelser – hade hållit den nazistiska erfarenheten vid liv. Men, frågade sig Karlsson och Ruth, kan dagens stagnation i Västeuropas industriländer bereda väg för en pånyttfödelse av en illusionslös decisionism, en teknokratisk cynism och en politisk heroism – kort sagt, en fascistisk renässans? ”Det är inte uteslutet”, löd deras slutsats.³

Ingemar Karlsson och Arne Ruth hade alltså vänt blickarna mot Tredje riket för att förstå sin egen samtid, 1970- och det tidiga 1980-talets Europa. De hade omsorgsfullt blottlagt fascismens estetiska appell och mytologiska dimension, men drivkrafterna återfanns – som så ofta i historieskrivningen – inte i det förflutna. De fanns i nuet.

Vilka politiska och intellektuella krafter i Väst Europa gjorde det befoगत att frukta en fascistisk återkomst åren omkring 1980? Vilka strömningar föranledde två svenska författare att utforska sammansmältningen av konst och politik i Nazityskland för att kunna kasta ljus över sin egen tid? Vari bestod fascismens fortskridande fascination? Svaren på frågorna måste sökas i 1970-talets politiska kultur.

Tendensen vänder

År 1973 dök ett nytt ord upp i det tyska språket, *Tendenzwende*. Begreppet var mångtydigt men hade en överordnad innebörd: det västtyska samhället hade lagt om kursen. Oljekris, stagflation och stigande arbetslöshetssiffror höll slutgiltigt på att underminera efterkrigsårens tillväxtoptimism. Den glöd som studentrörelsen och den utomparlamentariska oppositionen burit på falnade allt snabbare några år in på 1970-talet. Många i sextioåttarörelsen sögs upp i etablerade institutioner eller mer moderata sociala strömningar. Den röda terrorn, förkroppsligad i Rote-Armee-Fraktion, spred skräck i Förbundsrepubliken och utlöste repressiva reaktioner. De politiska åtgärderna inriktas

des mot att värna rättsstaten och garantera en stabil ordning. Kanslerskiftet 1974, när den visionäre Willy Brandt efterträddes av den mer hårdföre Helmut Schmidt, beseglade den socialliberala reformerans öde. Tillförsikt och uppbrottsanda förbyttes i skepsis och resignation.⁴

Tendenzwende hade också en mer specifik och politisk betydelse. Den hade karaktär av ideologisk formel, ett slags trumpetstöt för en idépolitisk mobilisering av en heterogen samling liberaler och konservativa. En första ansats till kursomläggning kunde skönjas alldeles i början av 1970-talet bland vissa väletablerade universitetsprofessorer och intellektuella med borgerlig framtoning. Hermann Lübke, Thomas Nipperdey och Hans Maier hörde till dem som reagerade mot en långt framskriden politisering av den akademiska världen. Ett par år senare, 1974, samlades de tillsammans med bland andra Golo Mann och Ralf Dahrendorf till ett *Tendenzwende*-symposium i Bayern. Deras analyser av det andliga tillståndet i Förbundsrepubliken låg till grund för återkommande liberalkonservativa mobiliseringar de följande åren.⁵

Besläktade utvecklingstendenser kunde iakttagas i andra kontinentala länder vid samma tidpunkt. Stora delar av Västeuropa hemsöktes en bit in på 1970-talet av ekonomisk kris och social oro. Den ideologiska urladdningen åren omkring 1968 hade samtidigt lämnat den politiska terrängen öppen för nya framryckningar. Liberaler och konservativa såg här en chans att återta de positioner de förlorat under det föregående decenniet. Ett av de mer markanta brotten med efterkrigstidens konsensus utgjordes av den franska nyhögern, *la nouvelle droite*, som formerades i lönnedom 1973. Michel-Georges Micberth, Louis Pauwels, Alain de Benoist och andra i den brokiga anhängarskaran strävade efter att bryta vänsterns och liberalismens hegemoni och befria högerns traditioner från fascismens stigma. Ideologiskt grep man tillbaka på män som legat i träda sedan krigsslutet 1945 (Carl Schmitt, Oswald Spengler, Ernst Jünger), men även flera av samtidens mest kontroversiella tänkare (filosofen Louis Rougier, psykologen Hans Eysenck, esoterikern Julius Evola) togs till heders.⁶

Även om den franska nyhögern, liksom de systerorganisationer som tog form i andra delar av 1970-talets Europa, förblev en strömning i politikens periferi, var den ett förebud om att högern höll på att samla sina härskaror. För den vänster som hade haft ett politiskt och intellektuellt övertag under de föregående åren var detta en synnerligen olycksbådande händelseutveckling. Det fanns en utbredd rädsla för att sextiotalsradikalismen skulle följas av sjuttiotalsreaktio-

nen. "Nu kommer högern!" löd varningsropet i demonstrationståg, bulletiner och traktater.⁷

Ett svenskt exempel är talande. I *Det svarta spåret* (1975) skrev Birgitta och Torsten Bergmark om nyfascismen i Italien. Ambitionen med boken var att visa att den nya italienska fascismen inte var "begränsad till de svartskjortade skrikhalsarna och bombkastarna utan en betydligt farligare och mera förgrenad företeelse". De uteslöt inte en framtida militärkupp i Italien, men betonade att en putsch kunde ta sig olika uttryck, till exempel genom att de ekonomiska intressena bemäktigade sig de vitala samhällsinstitutionerna. Kommunisterna var samtidigt trängda av kapitalets krafter och det italienska folket kunde inte bjuda rättmätigt motstånd. Slutsatsen gav sig själv: endast om den internationella arbetarrörelsen slöt sig samman kunde reaktionens hydra nedkämpas.⁸

Makarna Bergmarks bok var symptomatisk på mer än ett vis. Lejonparten av den litteratur om fascismen som utkom i början av 1970-talet framstod under decenniets gång som alltmer analytiskt nattstånd. I dessa marxistiskt influerade studier reducerades fascismen inte sällan till ett socioekonomiskt fenomen. Det fanns visserligen en spännvidd mellan de doktrinärt ideologiska produkterna och de mer dynamiskt raffinerade analyserna, men marxismens herravälde över uttolkningarna skar av perspektiven och förhindrade en förståelse av fascismens fortverkande lockelse i samtidens Europa. Teoretiskt vilade de på en idé om fascismen som en monopolkapitalets agent och inte mycket tycktes ha hänt sedan denna tolkning först lanserades under mellankrigstiden. De var avskurna från det nya och framåtsyftande i 1970-talets idédebatt.⁹

I det tysta ägde emellertid en omorientering rum. Nyutgivningen av Wilhelm Reichs *Die Massenpsychologie des Faschismus* 1971 kan ses som ett förebud. Den österrikiske psykoanalytikern och sexologen hade i sin bok från det ödesdigra året 1933 framhåvt att nazismen på en gång lovade att bekämpa drifterna och ge utlopp för dem. Hitlerkulten disciplinerade de sexuella passionerna samtidigt som den var en kanal för dem. Det epokgörande hos Reich låg i att han härledde fascismens attraktionskraft ur elementära psykiska behov. Återupptäckten av hans bok i början av 1970-talet indikerade ett nyvaknat intresse för de mentala och psykologiska aspekterna. En förvandling av fascismförståelsen stod för dörren.¹⁰

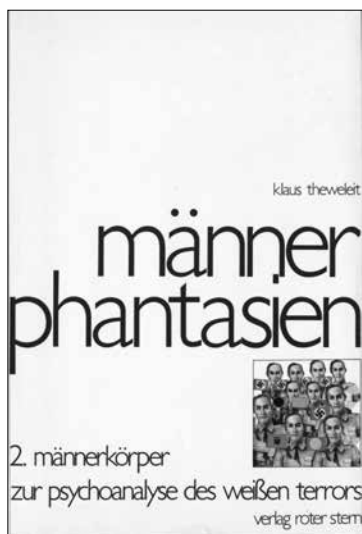
Mansfantasier

År 1973 inledde Klaus Theweleit på allvar sina doktorandstudier vid Albert-Ludwigs-Universität i Freiburg. Född 1942 i Ebenrode i dåvarande Ostpreussen hade han vuxit upp i Schleswig-Holstein. Via germanistikstudier i Kiel hamnade han småningom i Sydtyskland, där han en tid arbetade på den lokala radion. Det tidiga 1970-talets Freiburg erbjöd en rik intellektuell morän för en mottaglig och läslysten yngling. Theweleit övergav journalistiken och påbörjade arbetet på en stor och märklig bok.

Åren 1977–1978 publicerade Klaus Theweleit så sin omfångsrika doktorsavhandling i två band, *Männerphantasien*. För att vara en svårge-
nomtränglig akademisk studie på nästan 1 200 sidor fick den ett enormt publikt gensvar. Störst utrymme fick den inte i vänsterradikala och feministiska undergroundorgan, utan i de stora välrenommerade drakarna i Förbundsrepubliken. Rudolf Augstein utnämnde i sin åttasidiga recension i *Der Spiegel* Theweleits dissertation till ”årets kanske mest spännande tyskspråkiga publikation”. När den kom ut i ännu en pocketutgåva år 2000 hade den sålts i över 200 000 exemplar och sedan länge erövrat kultstatus. Översättningar till engelska, serbokroatiska, nederländska, italienska och svenska förelåg.¹¹

Männerphantasien är ett säreget sammelsurium. I den kombineras dynamiska idéhistoriska utläggningar och skarpsinniga kultursociologiska betraktelser med hisnande psykologiska kast och långa egen-sinniga exkurser. Sidorna fylls av serierutor, filmaffischer, privatfotografier, oljemålningar och citatcollage som inte sällan lämnas okommenterade. Sigmund Freud, Wilhelm Reich, Alice Miller och Walter Benjamin är alla viktiga referenser, men det är också den bortglömda historikern Erhard Lucas (som Theweleit dedicerar sin bok till), den vid denna tid inte tillfullo återupptäckte Norbert Elias samt fransmännen Gilles Deleuze och Félix Guattari. De sistnämnda hade 1972 givit ut en bok om kapitalism och schizofreni, *L'Anti-Œdipe*, enligt Michel Foucaults utsaga ”en introduktion till det icke-fascistiska livet”.¹²

Theweleits fokus, i den mån det går att tala om ett sådant, utgörs av en grupp officerare i de så kallade frikåren, de paramilitära arméer som åren efter första världskriget drog runt på tysk mark och bekämpade det röda hotet. Under 1920-talet publicerades en vildvuxen flora av frikårlitteratur (lyrik, romaner, memoarfragment) som var skriven av eller avsedd för Weimarrepublikens stympade, alienerade

Den tyska originalupplagan av Klaus Theweleits *Männerphantasien* i två delar, 1977–1978.

veterankader. Theweleit använder materien för en undersökning av de fantasier om kön, kropp och våld som genomforsade denna efterkrigs-generation. De högst stereotypa kvinnogestalter som framträdde – den ömmande modern, den villiga horan, den barmhärtiga sjuksköterskan – tolkas emellertid inte som frikårssoldaternas bilder av verkliga kvinnor, utan som deras ansträngning att besegra sin rädsla för det feminina och vinna herravälde över de kvinnliga sidorna av sig själva. Den rena manligheten frammanades genom att de klädde sig i pansar och likt chevalereska riddare undsatte ärbära kvinnor. På samma gång värjde de sig mot det liderligt framryckande proletariet, förkroppsligat i det kommunistiska fnasket. Allt detta leder Theweleit i bevis genom historiska krumsprång, psykoanalytiska sammankopplingar och associativa citattekniker, där han följer en manlig känslorepertoars metamorfoser från 1600-talet och framåt.

Frikårerna har av hävd setts som förelöpare till nationalsocialismen, och det är inte svårt att belägga biografiska kontinuiteter mellan 1920- och 1930-talens paramilitära organisationer. I *Männerphantasien* är fascismen framför allt intressant eftersom den bättre än någon annan rörelse kunde tillfredsställa det uppdämda begär som så många desperata män bar på. Tredje riket kunde med sin ordning, disciplin och

klarhet tränga bort den oro och smuts som förknippades med den feminina attraktionen. Skräcken inför det kvinnliga var sist och slutligen en förklädd skräck inför jagupplösningen som först genom våldshandlingen kunde betingas. Kriget, så löd konklusionen, blev ett slags födelse- och frigörelseakt för den rena, ohämmade mannen.

Trots sin egensinnighet är Klaus Theweleits bok ett tidsdokument av första rang. Här sammanstrålade många av 1970-talets politiska, intellektuella och humanvetenskapliga tendenser, men med sin receptivitet föregrep författaren också senare års strömningar. Denna dubbelhet, att både inkarnera samtiden och anticipera framtiden, bidrog naturligtvis till bokens popularitet. På kort tid hade den sålts i tiotusentals exemplar och blev en av det sena 1970-talets västtyska bästsäljare. Den diskuterades vid universiteten, lästes i kollektiven, kommenterades i rikspressen och blev pliktlektyr i mansgrupperna.¹³

Framgången för Theweleit måste ses mot en bred bakgrund. Först och främst lyckades han slå en brygga mellan den klassiska marxismen och den psykologiskt-postmoderna teoribildningen. Sambandet mellan politik och sexualitet hade redan för sextioåttarörelsen varit ett centralt tema och i *Männerphantasien* återkom det i en originell nytolkning. Till skillnad från Frankfurtskolans adepter inriktade sig Theweleit inte på bourgeoisens auktoritära karaktärsdrag utan lät sig inspireras av skilda psykoanalytiska teorier (Gilles Deleuze-Félix Guattari, Margaret Mahler, Michael Balint). Han påskyndade därmed en allmän rörelse bort från den renodlade marxismen i mitten av 1970-talet.¹⁴

Det fascistiska spåret i avhandlingen bidrog naturligtvis till genomslaget. Fascismen var, jämte arbetarklassen, kapitalismen, revolutionen och könsrelationerna, ett vitalt forskningsämne i vänsterdominerade akademiska miljöer under andra halvan av 1970-talet. Theweleit bröt i viss mån med äldre dogmatiska tolkningar och gick in för att förstå fascismen som personlig upplevelse. Hans ambition – inspirerad av bland andra Walter Benjamin och Georges Bataille – bestod i att fånga fascismens subjektiva attraktionskraft, den inre lockelsen.¹⁵

Ytterligare faktorer gjorde sitt till för att *Männerphantasien* skulle bli en succé. Utformningen, med sina suggestiva illustrationer och medvetna brott mot vetenskapens konvens, var i samklang med alternativrörelsens estetik. I den intensiva könsdebatt som vid denna tid fördes både i det politiska livet och i den akademiska världen absorberades Theweleits teser om manligheten. Dessutom måste intresset

för boken ses i ljuset av den västtyska terrorismen som under utgivningsåret 1977 nådde sin kulmen. Theweleits avhandling var trots allt en studie av drivkrafterna bakom våldsbenägna män som spred skräck omkring sig.¹⁶

Sin popularitet till trots fick *Männerphantasien* ett ganska svalt mottagande i västtyska historikerkretsar. Det går att finna enstaka hänfödda röster, men socialhistoriens starka ställning och den utbredda misstron mot nyare teoretiska impulser (psykoanalys, feminism, post-strukturalism) lade sordin på entusiasmen. Indirekt, genom att förskjuta forskningens brännpunkt, öppnade Theweleit dock för andra sätt att betrakta fascismen på. Det skulle visa sig att amerikanska forskare var mer benägna att anlägga de nya perspektiven; där fick hans bok ett mycket mer positivt gensvar än i Västtyskland. På andra sidan Atlanten fanns också andra som mer direkt påverkade fascistförståelsens successiva förvandling under 1970-talet.¹⁷

Nationalismens iscensättningar

År 1973 hade gått i arbetets tecken för George L. Mosse. Den amerikanske historikern, född 1919 i Berlin som son till en mäktig tidningsmagnat men sedan många år verksam vid University of Wisconsin-Madison, hade tillbragt mycket av det gångna året som gästforskare i Israel och Australien. Han hade under denna tid varit ivrigt sysselsatt med ”sakraliseringen av politiken”, och i december 1973 kunde han lägga sista handen vid det som skulle bli hans kanske mest betydelsefulla verk, *The Nationalization of the Masses*.¹⁸

Temat för boken var förvandlingen av den tyska nationalismen från Napoleonkrigen till Tredje riket. Mosse analyserade hur den under 1800-talets lopp alltmer fick karaktär av sekulär religion. Den politiska sfären fylldes av nationalistiska myter, riter och festivaler, ett slags kollektiva skådespel som engagerade massorna och drog in dem i det stora tyska projektet. I 1930-talets Tyskland nådde denna sakralisering av nationen sin högsta potens. För Mosse var nazisternas politiska liturgi – paraderna, partidagarna, tingspelen – inte ett tomt och meningslöst spektakel. Det var en fullbordan av en sekellång tysknationalistisk tradition.¹⁹

Upprinnelsen till *The Nationalization of the Masses* måste sökas i Mosses livshistoria likaväl som i den samtida historiografin. Då han var född och uppvuxen i Weimarrepubliken hade den tyska nationa-

lismens manifestationsformer följt honom genom livet, i synnerhet som han som jude tvungits lämna sitt hemland redan 1933. Som historiker hade Mosse inledningsvis ägnat sig åt det tidigmoderna England, enligt egen utsago för att distansera sig från sin uppsplitande tyska bakgrund. Från slutet av 1950-talet inriktades emellertid hans intellektuella krafter alltmer mot Tysklands moderna historia. Efter tjugo år i Förenta staterna kände han sig inte längre som outsider. Han kunde konfrontera sin egen historia.²⁰

I en första fas, som grovt sett omslöt 1960-talets första hälft, utvecklade Mosse grundtankarna i sin tolkning av fascismen. I centrum för hans analys stod fascismen som ideologi, ett tankekomplex som återspeglade en åskådning och en uppsättning lösningar på existerande problem. *The Crisis of German Ideology* (1964), en idéhistorisk framställning av Tredje rikets intellektuella rötter, sammanfattade hans arbetsmetoder och resonemang från denna period. Den andra och mer innovativa fasen påbörjades alldeles i slutet av 1960-talet och kulminerade med publiceringen av *The Nationalization of the Masses*. Mosses utgångspunkt var att komma åt den subjektiva förståelsen av fascismen. Den politiska liturgin med dess riter, symboler och regisserade skådespel fogade in massorna i den nationella gemenskapens ordning.²¹

Med sitt kulturhistoriska angreppssätt revolterade Mosse mot den etablerade fascismforskningen. Vid denna tidpunkt dominerades fältet dels av totalitarismteoretiker, dels av marxistiskt orienterade forskare.²² För dem var det ointressant att tala om en särskild fascistisk ideologi, än mindre om en särskild fascistisk kultur – det var de sociala, ekonomiska och politiska strukturerna som stod i centrum. Att som Mosse avtäcka en fascistisk föreställningsvärld inifrån, som vore den en koherent kosmologi, var närmast en hädelse. Det skulle dröja till 1980- och 1990-talen innan Mosse verkligen bildade skola.²³

Helt oberoende av varandra hade alltså George L. Mosse och Klaus Theweleit rört sig i samma riktning. Det fanns avsevärda skillnader dem emellan, men de förenades i en strävan efter att tolka fascismen som den hade upplevts av de samtida anhängarna, som en meningsfull vision om samhället, människan och historien. Theweleit härledde fascismens dragningskraft ur elementära psykiska behov hos en stukad manlighet, Mosse ur en antropologisk förståelse av människans meningstörstan i masspolitikens era. Ingen av dem ville avskriva nazisternas till synes irrationella iscensättningar som ovidkommande epi-

fenomen. Tvärtom kastade de ett förklarings skimmer över frågan varför så många kunde sluta upp bakom diktaturen.

Om Theweleit hade artikulerat centrala men delvis latent tanke-tendenser i 1970-talets akademiska kultur, är man mer benägen att till-gripa en biografisk interpretation i Mosses fall. I intervjuer och memo-arer vittnade han om den betydelse som de egna erfarenheterna av mel-lankrigstidens Europa haft för honom. Upplevelserna av paraderna och propagandan i de unga tonåren övertygade honom om den karisma-tiska gravitationskraft som den nationalistiska dramaturgin var mäk-tig att utöva.²⁴

Med detta sagt kan Mosse inte reduceras till en självupptagen en-samvarg. Han var i allra högsta grad en man av sin tid, på många fält en pionjär men aldrig avskuren från det större sammanhang inom vil-ket historieskrivningen alltid formas. Mot slutet av *The Nationaliza-tion of the Masses* antydde han att boken inte bara var tänkt som en historisk analys. Mycket i den nationalistiska repertoar som nazister-na utnyttjade hade visserligen förlorat sin lyskraft efter andra världs-kriget. Men även i dag, framhöll Mosse, fanns det en grundläggande längtan efter meningsfulla myter och symboler. I en tid när den repre-sentativa demokratin inte fungerade som den skulle vände sig många åter till konsten, arkitekturen eller litteraturen. Här kunde de stilla sin helhetslängtan. Problemet uppstod när kulturen ställdes i politikens tjänst.²⁵

Några år senare fann George L. Mosse skäl att återkomma till des-sa resonemang och precisera dem. Han underströk att det var osan-nolikt att Europa skulle behöva genomlida ännu en fascistisk epok. Inte desto mindre fanns det tendenser i den samtida politiska kulturen som manade till vaksamhet:

The fragments of our Western cultural and ideological past which fascism used for its own purposes still lie ready to be formed into a new synthesis, even in a different way. Most ominously, nationalism, the basic force which made fascism possible in the first place, not only remains, but is growing in strength – still the principal integrative force among peoples and nations. Those ideals of mass politics upon which fascism built its political style are very much alive, ready to absorb and exploit the appropriate myths.²⁶

Fascismen som fantasi

Trots att fascismen dödförklarades som ideologisk samhällsvision 1945 har den fortsatt att gäckta efterkrigsvärldens sinnen. Den har tagit form av projektyta för historiska minnen och normgivare för negativa erfarenheter. Fascismen har uppträtt som en återkommande men föränderlig fantasi under efterkrigstiden, särskilt om man använder "fantasi" i den äldre betydelsen av "drömbild" eller "föreställning". Den har på en gång varit en farhåga och en frestelse.

Som farhåga har fascismen dykt upp gång på gång under efterkrigstiden. Under den unga efterkrigstidens 1940-tal fanns det en utbredd rädsla för en restauration med nazistiska förtecken, under kalla krigets 1950-tal drogs paralleller mellan kommunism och nationalsocialism, under vänsterradikalismens 1960-tal blev fascismen en formel som gödde upproret. Även under 1970-talet var fascismen som farhåga högst närvarande i den politiska kulturen och tog sig uttryck ömsom i en fruktan för att vänstervågen skulle följas av en högervåg, ömsom i en övertygelse om att fascismen låg latent i människans psykologiska konstitution. Som frestelse har fascismen inbjudit till politiska kommentarer, intellektuella analyser och konstnärliga bearbetningar. Den har varit en ständig referenspunkt i populärkulturen och ett aldrig sinande ymnighetshorn för historisk forskning.²⁷

Tolkningarna av fascismen har också kunnat användas som en samtidsseismograf, med vars hjälp man kan avläsa förkastningarna i den ideologiska terrängen. Arne Ruth talade i sin betraktelse från 1979 om en konflikt mellan två slags människouppfattningar som präglat decenniet, den tekniskt-rationella och den romantiska. Om man skärsåddar fascismen som fantasi i 1970-talets politiska kultur är man snarare benägen att tala om en förskjutning från den ena till den andra: från kollektivism till individualism, från marxism till psykoanalys, från det sociala till det estetiska, från det stora livet till det lilla.²⁸

Noter

- 1 Ruth, Arne, *Trans Europe Express. Spår och stickspår i europeiskt 70-tal*. Stockholm: Liber Förlag, 1979, s. 7–10.
- 2 Karlsson, Ingemar & Ruth, Arne, *Samhället som teater. Estetik och politik i Tredje riket*. Stockholm: Liber Förlag, 1983, s. 3–4.
- 3 Karlsson & Ruth 1983, s. 317. Begreppet "fascism" får i denna artikel beteckna ett allmänt fenomen, där nazismen betraktas som en tysk variant.

- 4 Jarausch, Konrad H., "Krise oder Aufbruch? Historische Annäherungen an die 1970er-Jahre", *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Online-Ausgabe 2006:3, <http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Jarausch-3-2006> (2007-08-29); Hacke, Jens, *Philosophie der Bürgerlichkeit. Die liberal-konservative Begründung der Bundesrepublik*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2006, s. 105.
- 5 Hacke 2006, s. 100–116.
- 6 Minkenberg, Michael, "The Renewal of the Radical Right. Between Modernity and Anti-Modernity", *Government and Opposition*, 2000:2, s. 170–188.
- 7 Hacke 2006, s. 111–112.
- 8 Bergmark, Birgitta & Bergmark, Torsten, *Det svarta spåret. En bok om nyfascismen i Italien*. Stockholm: Arbetarkultur, 1975, s. 5 och 191–193.
- 9 Typiska titlar var Clemenz, Manfred, *Gesellschaftliche Ursprünge des Faschismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1972; Poulantzas, Nicos, *Fascism och diktatur*. Stockholm: Coeckelberghs, 1973 och Paris, Robert, *Fascismens uppkomst*. Stockholm: Geber, 1973. Måhända kan, sitt särkynne till trots, även Ofstad, Harald, *Vårt förakt för svaghet. Nazismens normer och värderingar – och våra egna*. Stockholm: Prisma, 1972 räknas till det tidstypiska.
- 10 Reich, Wilhelm, *Die Massenpsychologie des Faschismus*. Köln & Berlin: Kiepenheuer & Witsch, 1971. Reichs bok utgavs i början av 1970-talet i flera länder: *La psychologie de masse du fascisme*. Paris: Payot, 1972; *The Mass Psychology of Fascism*. London: Souvenir Press, 1972; *Fascismens massepsykologi*, Köpenhamn: Rhodos, 1974. Utdrag ur flera av Reichs viktigaste skrifter publicerades på svenska i Reich, Wilhelm, *Psykoanalys och marxism. En introduktion till socialpsykologin*, vol. 2., Stafanstorps: Röda bokförlaget, 1973.
- 11 Reichardt, Sven, "Klaus Theweleits 'Männerphantasien' – ein Erfolgsbuch der 1970er-Jahre", *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, Online-Ausgabe 2006:3, s. 1:<http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Reichardt-3-2006> (2007-08-29); Augstein, Rudolf, "Frauen fließen, Männer schießen", *Der Spiegel* 1977-19-12.
- 12 Theweleit, Klaus, *Männerphantasien. Band 1. Frauen, Fluten, Körper, Geschichte*. Frankfurt am Main: Verlag Roter Stern, 1977 och *Männerphantasien. Band 2. Männerkörper, zur Psychoanalyse des weißen Terrors*. Frankfurt am Main: Verlag Roter Stern, 1978. Theweleits avhandling har utkommit på svenska i en förkortad och delvis omarbetad version i två volymer, *Mansfantasier*. Stockholm & Stehag: Symposion, 1995. Foucault citeras efter hans förord till den amerikanska utgåvan av Deleuze, Gilles & Guattari, Félix, *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983, s. xiii.
- 13 Reichardt 2006, s. 3.
- 14 Reichardt 2006, s. 3–4.
- 15 Reichardt 2006, s. 4.
- 16 Reichardt 2006, s. s. 5–9.
- 17 Reichardt 2006, s. 9–13. Theweleits bok har naturligtvis också inspirerat till vetenskapliga genmälen, till exempel Ljunggren, Jens, *Känslornas krig. Första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet*. Stockholm & Stehag: Symposion, 2004.
- 18 Mosse, George L., *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass*

- Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich*. New York: Fertig, 1975. Boken utkom alltså först 1975, men förordet är daterat december 1973. Se även Mosse, George L., *Confronting History. A Memoir*. Madison: University of Wisconsin Press, 2000, s. 177–178.
- 19 Mosse 1975.
 - 20 Mosse 2000, s. 142.
 - 21 Mosse, George L., *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich*. New York: Grosset & Dunlap, 1964; Gentile, Emilio, "A Provisional Dwelling. The Origin and Development of the Concept of Fascism in Mosse's Historiography" i Payne, Stanley G., Sorkin, David J. & Tortorice, John S., red., *What History Tells. George L. Mosse and the Culture of Modern Europe*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2004, s. 42–43 och 60–82; Friedländer, Saul, "Mosse's Influence in the Historiography of the Holocaust" i Payne, Stanley G., Sorkin, David J. & Tortorice, John S., red., *What History Tells. George L. Mosse and the Culture of Modern Europe*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2004, s. 134–138.
 - 22 Den främsta klassikern inom totalitarismtraditionen, Hannah Arendts *The Origins of Totalitarianism*, utkom i ny utgåva 1973.
 - 23 Gentile 2004, s. 52–56. Gentile talade i detta sammanhang om "a 'Mosse revolution' in the historiography on fascism" (s. 43) och avsåg det inflytande som Mosse hade övat på framträdande fascismforskare som Stanley G. Payne, Roger Griffin och Gentile själv. Se även Salomon, Kim, "Historikern som tiden hunnit i kapp", *Svenska Dagbladet*, 1998-01-21.
 - 24 Mosse 2000, s. 70 och 103–108; Gentile 2004, s. 44–47.
 - 25 Mosse 1975, s. 215–216.
 - 26 Mosse, George L., red., *International Fascism. New Thoughts and New Approaches*. London: Sage, 1979, s. 37–38.
 - 27 Ett exempel till de redan anförda: I början av 1980-talet reflekterade historikern Saul Friedländer över förändringar som skett i bilden av nazismen under det föregående decenniet. I verk av George Steiner, Michel Tournier, Joachim Fest, Luciano Visconti, Rainer Werner Fassbinder och Hans-Jürgen Syberberg förnam han en nymornad och problematisk fascination inför Tredje rikets magi och myter. Se Friedländer, Saul, *Reflections of Nazism. An Essay on Kitsch and Death*. New York: Harper & Row, 1984.
 - 28 Några av de viktigaste inspirationskällorna till Karlsson & Ruth i *Samhället som teater* från 1983 var för övrigt Klaus Theweleit och George L. Mosse. I en större artikel, "Flykten från friheten. Nazismens mansfantasier och kvinnoskräck", *Ord & Bild* 1980:2/3, hade Ruth ett par år tidigare presenterat Theweleits tankar för en svensk läsekrets.

Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson

På tvärs mot tidsandan?

Solzjenitsyn och *Gulagarkipelagen*
i den svenska 1970-talsdebatten

What torment for a living society, used to thinking for itself, to lose from some decreed date the right to express itself in print and in public, to bite back its words year in and year out, in friendly conversation and even under the family roof.

Aleksandr Solzjenitsyn¹

En av de stora händelserna som inträffade 1973 var utgivningen av den första delen av den ryske författaren Aleksandr Isajevitj Solzjenitsyns *Gulagarkipelagen*, med underrubriken *Fängelseindustrin*. Begreppet Gulag var inte obekant vid denna tid, men det var Solzjenitsyns arbete som mer än något annat gjorde den sovjetiska akronymen, som egentligen står för Glavnoe upravlenie lagerej, Huvudförvaltningen av lägren, känd i bredare kretsar. Genom hans verk utvidgades Gulagbegreppets betydelse och blev huvudsymbol för hela det inre krig som de första sovjetledarna Lenin och Stalin med hjälp av massavrättningar, politiska rättegångar, koncentrationsläger, fängelser och tvångsdeportationer förde mot stora grupper av den egna befolkningen från tiden för bolsjevikernas maktövertagande 1917 till Stalins död 1953. Gulag blev den sovjetkommunistiska terrorns motsvarighet till förinletsens Auschwitz.

Det betydelsefulla med Solzjenitsyns verk var inte att det var en träff i den tidsanda som rådde i början på 1970-talet. Det var den nämligen inte, åtminstone inte om man med tidsanda menar ett förhärskande intellektuellt, kulturellt och politiskt klimat i en viss tid eller ett visst samhälle. Begreppet är mer tillämpligt på den tid då Solzje-

nitsyn skrev boken, tioårsperioden 1958–1968. I Sovjetunionen ägde särskilt under första hälften av denna period rum en kulturell liberalisering som brukar kallas tövädret. Partichefen Nikita Chrusjtjov gick i första ledet i februari 1956, då han inför den sittande tjugonde partikongressen talade om Stalins terror mot det övriga kommunistiska ledarskapet. Den som mer än någon annan under tövädersåren bidrog till att ge offentlighet åt den sovjetkommunistiska terrorhistorien var emellertid Aleksandr Solzjenitsyn. 1962 publicerades i Sovjetunionen *En dag i Ivan Denisovitjs liv*, en skildring av en enda dag i Gulaglägerfången Ivan Sjuchovs liv. Detta tunna verk, som först trycktes i kultur- och litteraturtidskriften *Novyj mir* efter att Chrusjtjov aktivt ingripit och förordat publicering, gav sin författare världsrykte och var avgörande för beslutet att tilldela honom Nobelpriset i litteratur 1970.

I den sovjetunion som på 1970-talet styrdes av Leonid Brezjnev, däremot, rådde i offentlig debatt, utbildning och forskning i det närmaste total tystnad om den terrorregim som letts av Lenin och Stalin. Sådan information till de egna medborgarna ansågs äventyra den önskade politiska stabiliteten. Solzjenitsyns verk kunde därför inte publiceras i hemlandet, utan mikrofilmades och smugglades ut ur landet och gavs ut på ryska i Paris den 28 december 1973. I Sovjetunionen var den fram till Gorbatjovs glasnostepok endast tillgänglig i underjordisk utgåva, så kallad *samizdat*. Den sovjetiska reaktionen på den utländska publiceringen blev hård och oförsonlig. *Pravda* inledde kampanjen mot författaren genom artikeln ”Förräderiets väg”, och *Literaturnaja gazeta* kallade Solzjenitsyn för ”litterär Vlasovanhängare”, efter den sovjetiske generalen Vlasov, som efter de katastrofala sovjetiska nederlagen i början av andra världskriget vände sina trupper mot sovjetarmén.² I Sovjetunionen betraktades Vlasov som en quisling. År 1970 hade Solzjenitsyn avstått från att åka till Stockholm för att hämta sitt Nobelpris av rädsla för att inte få återvända. Rädslan var befogad. Den 13 februari 1974 landsförvisades Solzjenitsyn, för att aldrig mer återkomma till sitt hemland, och framtogs sitt sovjetiska medborgarskap. När han tjuugo år senare vände tillbaka fanns inte längre Sovjetunionen.

I väst blåste under det tidiga 1970-talet starka vänstervindar. Visserligen hörde Sovjetunionen under Brezjnev inte längre till de länder som ansågs bäst representera den kommunistiska utopin, men det var heller inte *comme il faut* att tala öppet om den sovjetiska terrorhistorien. Sådan information om den första, mest långlivade och tongivande kommuniststaten kunde kasta en skugga över hela det kommunistis-

ka projektet. Liksom i Sovjetunionen fanns en delvis ideologiskt betingad tystnad om det sovjetiska terrorsamhället. Det var dock ingen total och allomfattande tystnad som i öst. Förutom Solzjenitsyns verk, inte bara *En dag i Ivan Denisovitjs liv* utan också *Den första kretsen* och *Cancerkliniken* från 1968, hade böcker som den brittiske historikern Robert Conquests *The Great Terror*, också den utgiven 1968 både internationellt och på svenska, bidragit till att sprida kunskap om terrorn, dess institutioner och mekanismer. Också *Gulagarkipelagen* översattes mycket snabbt till svenska av Hans Björkegren, som några år tidigare utgivit en biografi över Solzjenitsyn,³ och utkom i Sverige på Wahlström & Widstrands förlag den 8 februari 1974.

Denna artikel har ambitionen att analysera hur Solzjenitsyn och hans verk uppfattades och värderades i den svenska massmediedebatten under det tidiga 1970-talet, från att han tilldelades Nobelpriset 1970 till att *Gulagarkipelagen* utgavs 1974. I någon mån försöker vi följaktligen spegla en tidsanda i vår analys av denna offentliga diskussion.

Kim Salomon skriver i sin bok *En femtiotalberättelse* att "decenniet används som ett snitt i det förflutna för att synliggöra hur ideologi och politik tar form".⁴ På motsvarande sätt använder vi en analys av reaktionerna på Solzjenitsyns Nobelpris och mottagandet av dennes diktverk *Gulagarkipelagen* för att synliggöra hur en svensk ideologi tog form under 1970-talet. Reaktionerna i "affären Solzjenitsyn" visade nämligen hur kända svenska intellektuella och dagstidningarna intog och försvarade bestämda positioner. Ställningstagandena till Solzjenitsyns romaner motiverades inte bara med litterära och historiska kriterier utan även med ideologiska argument. Auktoriteternas berättelse om Solzjenitsyn och Sverige var den berättelse som formade den allmänna meningen. Det som gör att man kan tala om en svensk berättelse om Solzjenitsyn är just att det är auktoriteter som skapar den. En berättelse i denna mening är inte något som kan fastställas genom opinionsundersökningar. Vi sätter också denna svenska berättelse i relief mot den sovjetiska historiska verklighet som Solzjenitsyn faktiskt berättade om.

Tidsandan är, åtminstone såsom vi just definierat den, ett bekräftande begrepp som håller med, slätar över, accepterar och försvarar historien. Det omsluter allt, relativiserar allt och rättfärdigar allt, både de kloka och kunniga hållningarna under en tid och deras motsatser: Tänk sådana vansinniga idéer de hade, men sådan var ju tidsandan! En sådan tidsanda kan som vi redan antytt inte göra rättvisa åt Solzjenitsyn och

hans verk, och är ingenting som historiker med analytisk-kritiska ambitioner kan låta sig nöja med. För att förstå något av sprängkraften i *Gulagarkipelagen* är det därför nödvändigt att i analysen av tidsandan vidga tidsperspektivet bakåt i tiden till de erfarenheter och minnen som återges i verket och som i en senare tid väcker starka känslor av indignation, obehag och sorg. Det perspektiv som vänds framåt mot vår egen tid, mot "resultaten" av verket, lämnar vi i allt väsentligt därhän i denna artikel.

En författare ur takt med tidsandan

Aleksandr Solzjenitsyn föddes år 1918, vilket betyder att han blott var 52 år gammal när han utsågs till Nobelpristagare. Då hade han emellertid, i ett land präglad av en turbulent historia av revolutioner, krig och terror, hunnit samla på sig många erfarenheter, insikter och minnen att förmedla. I slutet av det andra världskrig som på ryska med avseende på striderna i Östeuropa brukar kallas Stora fosterländska kriget, arresterades Aleksandr Solzjenitsyn för att ha smädat generalissimus Stalin i ett privat brev till en skolkamrat, vilket hamnat i censurans händer. Han dömdes till åtta års fängelse i Gulags arbetsläger. Som ett led i en allmän skärpning av terrorn förvandlades denna dom i slutet på 1940-talet till evig inre exil, som Solzjenitsyn började avtjäna i ett arbetsläger i södra Kazachstan. Avstaliniseringsåret 1956 frigavs och rehabiliterades han emellertid och fick möjlighet att återvända till livet utanför taggtråden, som gymnasielärare på dagarna och författare på kvällarna och nätterna. Buren av den liberaliseringsvåg som då följde kunde han i början på 1960-talet utge sitt mästerverk om Ivan Denisovitj, men det var det enda av hans bokmanuskript som kunde publiceras i Sovjetunionen fram till dess sista dagar. På utländska förlag gav han däremot ut en rad litterära verk som liksom förstlingsverket gick tillbaka på erfarenheter och minnen från de många åren i läger, på sjukdomar, umbäranden och terror, men också på mänsklighet och värme mellan lägerfångar. Den förförståelse som fanns i den svenska offentligheten när det blev bekant att Solzjenitsyn hade tilldelats Nobelpriset i litteratur var att han var en författare i den realistiska skolan som gav en osminkad och därför sannfärdig bild av livet i Sovjetunionen.

Sin kommunistiska övertygelse hade han lämnat bakom sig i arbetslägren. Det betydde inte att han förvandlats till en anhängare av västerländsk liberal demokrati. I stället framträdde han som en allt tyd-

Detta är den fullständiga intervju Alexander

Jag vet att regimen vill döda mig

Med svensk ensamrätt publicerar Vecko-journalen den fullständiga texten till den intervju Alexander Solzjenitsyn gav Le Mondes Moskvakorrespondent. Han gör det som en flammande protest mot den ryska regimen i ett läge där förtrycket mot oliktankande ökar och alltfler förpassas till en långsam död i fångslägren

Intervju med Aleksandr Solzjenitsyn i *Vecko-Journalen* nr 38 1973.

ligare förespråkare för en slavofil rysk nationalism med religiös färgning, byggd på en idealisering av sådana "sant ryska" värden som ortodox andlighet och moral och samförstånd mellan ledare och ledda, värden som enligt Solzjenitsyn inte stod högt i kurs i vare sig väst eller Sovjetunionen. Den kritiska hållningen till väst framträdde tydligt i

hans Nobelföreläsning, som formade sig till en uppgörelse med den "Münchenanda" som enligt Solzjenitsyn tenderar att bemäktiga sig ett till det yttre framgångsrikt samhälle i vilket törst efter välfärd blir det allena saliggörande för den mänskliga existensen.⁵ Journalisten Stig Fredrikson, som fungerade som "Alexanders kurir" under de turbulenta åren från Nobelpristilldelningen till utvisningen, påpekar att det var just denna kritik mot eftergiftspolitik och materialism som gjorde att han inte riktigt togs på allvar i väst.⁶ Om han inte var kommunist, men inte heller *zapadnik*, det vill säga en försvarare av den liberala demokratin, hur skulle han då positioneras ideologiskt? De slavofila värdena tillhörde för flertalet iakttagare i väst en främmande värld som var svår att förstå och förhålla sig till.

I det samtida Sovjetunionen blev hållningen långt mer entydig. Varken utlandspubliceringen, de historiska avslöjandena eller den ideologiska förändringen var populära på hemmaplan, vare sig bland de nystalinistiska politiker som tagit makten efter Chrusjtjov eller hos sovjetiska författarkollegor. I det sovjetiska närminnet fanns vid denna tid Boris Pasternaks öde. Pasternak hade fått Nobelpriset 1958 för romanen *Doktor Zjivago*, som inte hade publicerats i Sovjetunionen. Han hade tvingats tacka nej till utmärkelsen. Det behövde inte näste sovjetiske Nobelpristagare, Michail Sjolochov, som 1965 belönades för *Stil-la flyter Don*. Den regimtrogne kommunisten Sjolochov var en uppburen författare som kunde ta emot priset ur den svenske kungens hand i Stockholm och som allmänt uppfattades som en lojal representant för det officiella Sovjetunionen. Han var också en av Solzjenitsyns hårdaste kritiker, som på hösten 1969, strax innan denne blev utesluten ur det sovjetiska författarförbundet, konstaterade: "Olyckligtvis har vi fortfarande hos oss några coloradoskalbaggar som äter sovjetiskt bröd, men som önskar tjäna västliga, borgerliga herrar. Sovjetiska skriftstäl-lare vill bli kvitt denna typ av författare."⁷

Det var ett språkbruk som inte stod 1930-talets terrorspråk efter, och som svarar väl mot Solzjenitsyns analys av detta nyspråk i hans trebandsverk *Gulagarkipelagen*. Han visar där, långt innan Zygmunt Bauman analyserar samma lingvistiska mekanism i sin bok om folk-mordets modernitet,⁸ hur den sovjetkommunistiska terrorns exekutörer systematiskt använde språkliga polariseringar kring smuts, renhet, sjukdom och hälsa för att stigmatisera och demonisera sina offer. Hit-tade man ett skadegörarnäste, gällde det att komma igång med sane-ringsarbetet. Solzjenitsyn visar att Hitlers beskrivningar av judar som

virus, baciller och insekter hade sin motsvarighet i Lenins appell att ”rensa Rysslands jord från allsköns skadeinsekter”, i Stalintidens lägerspråk – och, som vi sett, också i sättet att beskriva en ideologiskt misslaglig författarkollega hos en Nobelpristagare i litteratur.⁹

I detta perspektiv döljer sig också mycket av *Gulagarkipelagens* sprängkraft. I Chrusjtjovs töväderssamhälle ansågs det acceptabelt att kritiserade Stalin, eller snarare den 1930-tals-Stalin som anställde den stora terrorn på sina kollegor i kommunistpartiets och sovjetstatens ledning. Däremot var det fullständigt oacceptabelt att ens antyda att Lenin hade något med Stalins terrorsamhälle att göra, och än mer att direkt peka på hur stalinistiska diskurser hade sitt ursprung hos Lenin. Lika förbjudna var Solzjenitsyns antydningar om existerande likheter mellan nazism och sovjetkommunism. När han exempelvis skriver att Nürnbergprocessen var föredömlig eftersom den ”tog död på själva ondskans idé men mycket få av dem som smittats av den”, skriver han mellan raderna dels att det saknats en motsvarande rättsuppgörelse med den sovjetkommunistiska terrorns förövare, dels att den sovjetiska kommunismen på motsatta sättet tog livet av många smittade men inte idén som sådan. Tillika fastslår han explicit att det inte var Stalin som låg bakom rättsuppgörelsen med nazisterna, eftersom ”han hade föredragit att man tolkat mindre och arkebuserat mera”.¹⁰

Nytt och farligt var också Solzjenitsyns sätt att tränga under Gulag-systemets yta. I sin bok visade han i konkreta berättelser, byggda på insamlade dokument, muntliga uppgifter och ögonvittnesskildringar, att den sovjetiska terrorn var så mycket mer än de skådeprocesser mot Stalins politiska motståndare som inför världens ögon genomfördes åren 1936–1938 i Moskva. I stället drabbade terrorn urskillningslöst, den trängde på djupet och nådde ända ned i vad Solzjenitsyn kallade ”vårt avloppssystem” och kom att genomsyra också människors vardagsliv och språk. Han visade att Gulagarkipelagen inte var en parentes i den sovjetiska historien, utan själva ryggraden i hela det sovjetkommunistiska systemet.

Den svenska debatten

Beskedet i oktober 1970 om Svenska Akademiens beslut att ge det årets Nobelpris i litteratur till Solzjenitsyn kommenterades av framstående svenska författare och i ledarartiklar i dagspressen. Eftersom Solzjenitsyn inte vågade åka till Sverige och därför inte personligen kunde mot-

ta priset i Stockholm, och när det hösten 1971 genom den norske journalisten Per Egil Heggens bok *Solzjenitsyn kan inte komma*¹¹ framkom att det svenska utrikesdepartementet inte hade ställt ambassaden i Moskva till förfogande, blev även detta föremål för kommentarer. Slutligen uppmärksammade man givetvis att Svenska Akademiens ständige sekreterare Karl Ragnar Gierow i april 1972 inte fick sovjetiskt visum när han stod i begrepp att resa till Moskva för att överlämna priset på ett icke-officiellt sätt, i en privatvåning. Gierow presenterade pristagaren Solzjenitsyn som ”en son av den ryska revolutionen, Lenins revolution”. Till yttermera visso tillfogade han att denna revolution var ”en väsentlig del av hans arv och karaktär”.¹²

Sydsvenska Dagbladets litteraturkritiker idéhistorikern Sven-Eric Liedman slog fast att ”de sovjetiska skändligheterna mot Solzjenitsyn” skulle komma att utnyttjas i den ideologiska kampen i Sverige. Han valde att polemisera mot värderingen av Solzjenitsyn och dennes författarskap hos litteraturhistorikern Martin Nag och slavisten och översättaren Lars Erik Blomqvist. När Nag i sin bok *Sovjetlitteraturen 1917–1965*¹³ jämförde *En dag i Ivan Denisovitjs* liv med Fjodor Dostojevskijs tukthusroman *Döda huset* var det enligt Liedman lika absurt som det vore att jämföra Dantes *Inferno* med Jules Vernes äventyrsroman *En resa till jordens medelpunkt*: båda handlade ju om underjorden! Med denna billiga parallellisering ville Liedman göra gällande att livet i Sovjetunionen inte alls kunde ställas på samma låga nivå som livet i tsarernas Ryssland. På detta sätt gjordes Solzjenitsyn till en ”reaktionär”. Mot detta stod den enligt Liedman lika förkastliga karaktäristiken hos Blomqvist i *Rysk litteratur efter Stalin*¹⁴ av Solzjenitsyn som ”liberal, västlig, borgerlig”. Den korrekta tolkningen var enligt *Sydsvenska Dagbladets* litteräre smakdomare att Solzjenitsyn kritiserade det sovjetiska privilegiesamhället, det sovjetiska klassamhället. Liedman menade att Solzjenitsyns romaner handlade om att Lenins ädla jämlikhetsideal hade svikits.¹⁵ När det stod klart att Solzjenitsyn inte fick komma till Stockholm och motta priset, skrev Liedman sarkastiskt att det var ”skit samma om han är liberal eller marxist eller reaktionär. Försäljningsvärdet [i väst] har stigit enormt med Nobelpriset”.¹⁶

Författaren Per Olov Enquist presenterades i *Svenska Dagbladet* som en som hade pläderat för Solzjenitsyn. Enquist sade mycket riktigt att det verkligen hade inträffat att hans personliga favorit hade fått Nobelpriset för ett författarskap som fokuserade på ”situationen i en stat där den socialistiska utvecklingen redan övergått till byråkratisk förstel-

ning". Nyckelorden är "redan övergått". Tidsadverbet användes om något som således hade hänt först efter femtio år (revolutionen inträffade 1917), och "övergått" antydde att det tidigare varit en mjuk, icke-byråkratisk socialistisk utveckling.¹⁷

I *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* skrev kritikern Karl Erik Lagerlöf att man måste sympatisera med "den protesthandling mot ofriheten i Sovjet som priset till Solzjenitsyn innebär". Men samtidigt varnade Lagerlöf för att läsningen av Solzjenitsyn kunde "skymma blicken inför faran i vårt system". Ondskan blir exotisk, skrev Lagerlöf och antydde därmed att priset till den sovjetkritiske författaren kunde fungera som en ideologisk avledningsmanöver som vände uppmärksamheten från missförhållanden i det svenska samhället.¹⁸ Lagerlöfs taktik att relativisera och banalisera den sovjetiska ofrihets- och terrorhistorien genom att jämföra den med samhällsproblem i andra länder och system var, som vi skall se fler exempel på i det följande, tämligen vanligt förekommande.

I *Aftonbladet* framförde två socialistiska intellektuella motsäggande uppfattningar om Solzjenitsyns verk. Chefredaktören Gunnar Fredriksson menade att Solzjenitsyn "självfallet" var "kommunist och älskar sitt hemland" och att han nog värjde sig mot dem i väst som kallar sig hans "vänner": mer eller mindre fascistiska kretsar och organisationer i väst samt Radio Free Europe, det vill säga USA:s radiosändningar till Östeuropa, och CIA. Men trots risken att hamna i detta sällskap stödde Fredriksson ändå Svenska Akademiens beslut.¹⁹ Poeten Karl Vennberg hävdade i samma tidning att Solzjenitsyn inte kunde karakteriseras som vare sig sovjetisk eller "adelkommunistisk". Han var en "förkommunistisk" och "förliberal" författare. Lustigt nog ansåg Vennberg att denne "förkommunistiske" författare inte var en sovjetisk landsförrädare: "vad han sviker är på sin höjd kommunismen, denna redan halvt misslyckade episod i ett stort folks historia".²⁰ Man lägger märke till att Vennberg i likhet med Enquist använde tidsadverbet "redan" och dessutom underströk att det var fråga om en "episod". Innebörden är oklar, eftersom Solzjenitsyns samhällskritik riktades mot det existerande sovjetiska systemet och inte mot någon redan passerad "episod".

Historikern Nordal Åkerman är till skillnad från de ovan anförda auktoriteterna bortglömd idag, men han var åren omkring 1970 en av de ledande samhällsdebattörerna i Sverige. Han såg inte det kommunistiska samhälle som Solzjenitsyn skildrade som en "redan" passerad "episod". Det hade nämligen inte alls varit fråga om ett kommunis-

tiskt samhälle i Sovjetunionen. Åkerman hävdade att sovjetsystemet lockade eller tvingade fram det sämsta hos varje medborgare. Den politik som fördes där var "systematiskt antisocialistisk". Men även Åkerman hade ett tidsperspektiv, ett framåtriktat. Han trodde att gränsen snart måste vara nådd för den systematiska exploateringen av människorna i Sovjetunionen.²¹

Trots Sven-Eric Liedmans antydningar är det uppenbart att den svenska berättelsen om Solzjenitsyn vid tiden för turerna kring Nobelpriset inte handlade om en antisocialistisk eller ens antisovjetisk ideolog. Tvärtom var det fråga om en författare som försvarade socialistiska värden. I en artikel i *Expressen* våren 1972, när det stod klart att Karl Ragnar Gierow förvägrats inresa till Sovjetunionen för att lämna priset till Solzjenitsyn i Moskva, skrev författaren Vilhelm Moberg att Solzjenitsyn var en "kompromisslös socialist" som emellertid bekände sig till "en socialism av frihet och mänsklighet".²² Författaren och akademiledamoten Lars Gyllensten hävdade samma dag att Solzjenitsyn var "en förkämpe för ett friare socialistiskt system".²³

I en ledare i *Dagens Nyheter* i oktober 1971 skrev Olof Lagercrantz – en ledande publicist i 1970-talets Sverige – med anledning av Solzjenitsynöversättaren Hans Björkegrens just utkomna biografi att Aleksandr Solzjenitsyn var en andlig kraftkälla i Sovjetunionen. Han lästes i stencilerade utgåvor i sitt hemland och var "ett sporrande föredöme och en daglig tröst". Men det är också viktigt att notera att Lagercrantz avslutade sin ledarartikel med att devalvera Nobelprisets politiska och ideologiska betydelse. Konsekvensen av den tes som Lagercrantz drev blir nämligen att priset i sig inte sade något om pristagarens ideologiska inriktning eller moraliska halt:

Kanske frestas Solzjenitsyn att tro att när en halvofficiell institution som Svenska akademien förlänar honom ett pris betyder detta en officiell svensk protest mot bristen på tryckfrihet i Sovjet. Men Sverige lever som andra stater politiskt i det möjligas värld. En man av Solzjenitsyns art skulle om han levde i väst inte vara en ambassadernas man. Jag tycker därtill att han borde betänka att den akademi som nu prisbelönt honom nyss gav samma belöning till den man som nedrigast och fegast av alla angripit och smädat Solzjenitsyn – Michail Sjolochov.²⁴

Lagercrantz kommentar, sedan det blivit känt att den svenska ambassaden i Moskva i samråd med UD inte velat upplåta ambassaden för

en överlämnandeceremoni, var en återklang av det som författaren Sara Lidman – som vid denna tid uppträdde som ett Sveriges moraliska samvete och identifierades med en socialistisk, prosovjetisk och USA-fientlig hållning – yttrade omedelbart efter det att det blivit känt att Solzjenitsyn fått Nobelpriset. Det var enligt Lidman förvisso ”rätt val”, men, tillade hon, det var påfallande att Akademien nu visade ett mod som bara gick i en riktning. Retoriskt – och ironiskt – frågade hon om nästa Nobelpristagare i litteratur skulle komma att heta Eldridge Cleaver.²⁵ Författaren Cleaver var en framstående företrädare för Svarta pantrarna i USA, en revolutionär medborgarrättsrörelse med klart kommunistiska förtecken. Han var välkänd i Sverige genom böckerna *Fråga inte ditt land*²⁶ och *Svart panter*.²⁷ Lidman markerade att den andra parten i kalla kriget, USA, borde uppmärksammas på liknande sätt, det vill säga med ett Nobelpris i litteratur till en samhällskritiker: Cleaver hade suttit i fängelse i USA.

De stora svenska dagstidningarnas ledarsidor, författarna och litteraturkritikerna uppfattade priset till Solzjenitsyn som ett pris med politisk och ideologisk betydelse i kampen för yttrandefrihet och tryckfrihet. Utmärkelsen till Solzjenitsyn sågs som en utmaning mot Sovjetunionen. Det är samtidigt betydelsefullt att meningsyttringarna refererade inte bara till Sovjetunionen utan även till ideologiska och politiska skiljelinjer i Sverige och till de världspolitiska motsättningarna i det kalla krigets tecken. I form av både signerade artiklar och nyhetsmaterial fanns ett brett spektrum av reaktioner som på en och samma gång visade på ideologiska skiljelinjer och en strävan att ”rädda” Solzjenitsyn och dennes romaner för den egna saken.

Reaktionerna på Solzjenitsyns Nobelpris i litteratur år 1970 och på frågan hur själva överlämnandet av priset skulle gå till gjorde den sovjetiske författaren till en del av den svenska berättelsen om det kalla kriget. Författarens romaner bedömdes inte bara enligt litterära och historiska kriterier utan även med hänvisningar till frågan om vad som var äkta socialism och alltså berömvärt. Den linje som utkristalliserades av auktoriteterna Enquist, Fredriksson, Lagerlöf, Lidman, Liedman, Moberg och Åkerman var att författaren hade rätt i sin kritik av det sovjetiska samhällssystemet – och att det sovjetiska samhället inte var socialistiskt i ordets goda mening. Eftersom det vore absurt att föreställa sig att USA skulle kunna sättas upp som ett ideal av dessa auktoriteter, utmynnade ställningstagandena till Solzjenitsyn i en ny utgåva av den tredje ståndpunkten från tjugo år tidigare. I det tidiga 1950-

talets debatt om kalla kriget placerade förespråkarna för tredje ståndpunkten Sverige i en neutral mellanposition mellan de två supermakterna och de två ideologier som knöts till dessa. Det var detta mönster som nu kom tillbaka.

De auktoritativa kommentarerna i affären Solzjenitsyn skapade en tidsanda – och bestämde den. Åren 1970–1971 krattades den svenska manegen för ett mycket mjukt mottagande av *Gulagarkipelagen*.

Mottagandet av *Gulagarkipelagen*

Gulagarkipelagens första del kom som nämnts ut i Sverige den 8 februari 1974. Den hälsades med förstadagsrecensioner i dagspressen. Solzjenitsyn hade fram till dess betraktats som en romanförfattare, förvisso inom den realistiska traditionen, och som en självbiografisk berättare. *En dag i Ivan Denisovitjs liv*, *Cancerkliniken* och *Den första kretsen* betraktades som verklighetsnära berättelser. *Gulagarkipelagen* hade en annan utformning. Författaren redovisade som grund för boken ett stort antal tryckta källor och muntliga vittnesbörd från terrorns tid. Flera av de svenska recensenterna den 8 februari 1974 uppfattade verket som historievetenskap, inte som en berättelse där den litterära formen och själva språket var meningsbärare. Man ansåg att *Gulagarkipelagen* återgav den historiska verkligheten.

I *Upsala Nya Tidning* nämnde Ivan Faludi att Solzjenitsyn velat åstadkomma ”ett näranog vetenskapligt arbete med statistiskt och siffermässigt material om det ohyggliga som ryska folket alltsedan 1917 fått uppleva”. Det var fråga om en bok ”fullspäckad av fakta”, ”klarlagda med vetenskaplig precision”.²⁸ I *Skånska Dagbladet* skrev Ulf Mårtensson att Solzjenitsyns nya bok handlade om en ”epok som är fördömd flera gånger om” – och vars historia således uppenbarligen var välkänd – och att verket inte var en roman utan snarare ett dokument.²⁹ Ove Sandell i *Arbetet* påpekade att även om Stalins terror var känd i Sovjetunionen, så ledde avstaliniseringen aldrig till någon nationell självprövning. Det var till en sådan som Solzjenitsyn hade inbjudit, med alla de konsekvenser det kunde få för regimens legitimitet.³⁰ Sven Olof Stalfelt i *Nerikes Allehanda* framhöll i liknande ordalag att det inte var fråga om en roman utan om en dokumentation ”som på ett avgörande sätt fördjupar vår bild av Sovjetunionens historia”.³¹ Ett sådant omdöme är lika med ett gott betyg åt en avhandling i den akademiska disciplinen historia. *Gulagarkipelagen* bedömdes som ett historievetenskapligt verk.

I *Sydsvenska Dagbladet* gick Birgitta Trotzig ett steg längre från berättelseperspektivet när hon betecknade *Gulagarkipelagen* som "direkt gestaltat historiskt material". Hon menade att historien om de enorma lidanden och miljontals offer som förknippades med "Gulag" egentligen inte kunde skrivas utan bara upplevas med känslan:

Det hela är utsägbart, det är en epok som har haft utsägbara dimensioner och det känns egentligen löjligt att tala om författaren annat än i så mån att man kan säga att han har inte vanställt ämnet, man kan säga att själva skildringen, sättet att skildra ger läsaren känslan av detta skeendes övermänniskliga kosmiska "metafysiska" dimensioner. Men det är, väsentligen, en epoks skildring av sig själv.³²

Trotzig intog en ytterlighetsposition i frågan om huruvida det är berättelsen eller den historiska verkligheten som ger läsaren hennes bild av det förflutna. Trotzig hävdade att verkligheten var berättelsen – eller själva berättaren utan mänsklig förmedlare.

I *Dagens Nyheter* skrev Olof Lagercrantz den 8 februari 1974 att "allt är verklighetstroget och precist" i första bandet av *Gulagarkipelagen, Fängelseindustrin*. Men han kallade också Solzjenitsyns bok för ett vittnesbörd. Därmed knöt han an till berättelseperspektivet. Helt i linje med detta uppmanade Lagercrantz de sovjetiska myndigheterna att se till att boken kunde "debatteras" även i Sovjetunionen.³³ När Lagercrantz på årets sista dag, den 31 december, refererade de tredje och fjärde delarna av *Gulagarkipelagen, Dödsarbetslägren* och *Själen och taggtråden*, menade han att "den bild Solzjenitsyn ger av den ryska fångvärlden i sina grunddrag är sann". Detta omdöme utgår från en positivistisk vetenskapssyn. Men Lagercrantz hävdade att Solzjenitsyns metod inte var ägnad att skapa insikt och förståelse hos läsaren. I motsats till Trotzig menade han att historieskrivning är en fråga om bearbetning och ytterst om att skapa goda berättelser:

Solzjenitsyn kallar GULAG "ett försök till konstnärlig studie", men stora delar av verket är obearbetade av inbillningen och får katalogkaraktär. Det påminner om det kristna helvetet i medeltidstappning därigenom att ondskan är total och läsarens möjligheter att ta emot och förstå blockeras.³⁴

Hemskheten är inte utsägbar, som hos Trotzig. Den är obegriplig, den går inte att förstå. Olof Lagercrantz var vid denna tid en av chefredaktörerna för *Dagens Nyheter*. Både han själv och tidningen som sådan var en central opinionsbildare, särskilt då det gällde kultur och när det

handlade om att göra kulturen, inte minst litteraturen, till en politisk angelägenhet. Lagercrantz ville i sina recensioner av Solzjenitsyns böcker om "Det ryska fängelselandet" (rubriken på Lagercrantz recension den 8 februari) rädda socialismen undan fördömlse. Han hävdade att oktoberrevolutionen var moraliskt legitimerad och att "flertalet människor i vår värld" ansåg att den var "nödvändig och berättigad". Även om bolsjevikerna omedelbart införde diktatur, "förvägrar vi inte kommunistpartiet vår respekt. Det är under dess ledning ett fantastiskt uppbyggnadsarbete gjorts och seger vunnits över världens starkaste militärmaskin".³⁵ För att undvika att Solzjenitsyns verk skulle läsas som en kritik av socialismen införde Lagercrantz i sin recension en motberättelse, där Sovjetunionen framställdes som ett land som bolsjevikerna hade förädlat genom ett "fantastiskt uppbyggnadsarbete". Det var en berättelse om "ett Sovjet som kompromissar, böjer sig med värdighet, håller drömmen om ett mänskligare och friare liv även under ett socialistiskt styre levande".³⁶ Han underlät i sin berättelse att nämna Molotov-Ribbentroppakten 1939, Stalins kraftiga decimering av den sovjetiska officerskåren 1937–1938 och bristen på förberedelser inför det tyska anfallet 1941. Inte heller valde han att understryka att den sovjetiska segern medförde stalinistisk terror i Östeuropa.

Lika allvarligt var det för Lagercrantz att Solzjenitsyn inte lät regimens försvarare och stöttepelare komma till tals. Han jämförde Solzjenitsyns framställning av Nikolaj Bucharin som en feg men fullfjädrad skurk med hjälten i Arthur Koestlers roman om Moskvaprocessen 1938, där hjälten "torde vara kalkerad just på Bucharin" men ändå skildrades med en större förståelse. I sin artikel nyårsaftonen 1974 var Lagercrantz upptagen av de ideologiska och politiska effekterna av Solzjenitsyns berättelse. Om man trodde på den, "skulle den epok vara avslutad som drömt om en högre form av gemenskap och ett bättre samhälle på socialismens grund". Man noterar att Lagercrantz förvisso menade att Solzjenitsyns bild av den ryska fångvärlden var sann. Men han inte bara förnekade att Gulag skulle vara en integrerad del av sovjetsystemet utan bagatelliserade även de negativa aspekterna. Den beryktade paragraf 58 i den sovjetiska strafflagen, som kriminaliserade sovjetfientlig verksamhet, refererade Lagercrantz till med den mystifierande utsagan att folk dömdes "för bristande Sovjetmedvetenhet". Solzjenitsyn själv, författaren till verket om fängelselandet, beskrevs av Lagercrantz visserligen som "krönikör", men också som "en frisläppt som andligen lever kvar i lägret". "Dogmatism, schematism och hård-

het, en brist på rörlighet och inre frihet” hos Solzjenitsyn har blivit resultatet av detta arv, liksom ett religiöst präglat ”ont-och-gott-tänkande”. Det är sådant som drivit författaren att dra stolliga slutsatser om att livegenskapen i det förrevolutionära Ryssland var bättre än fångelivet i det efterrevolutionära Sovjet, menade Lagercrantz.³⁷

Lagercrantz flyttade först fokus från den historiska verkligheten till berättelsen och betecknade den som ensidig. I nästa steg flyttade han fokus från berättelsen till författaren och deklarerade att denne inte var objektiv utan styrdes av tankespöken. Hans sista drag var att förkunna att Gulag inte var något särskilt. Solzjenitsyn kritiserade sovjetstaten för att vara barbarisk och göra undersåtarna till bedragare. Lagercrantz avfärdade tanken att detta skulle vara värt att berätta:

Var fanns och finns den stat som inte verkar så! Är inte allas våra liv i samhället baserade på svek, likgiltighet, hårdhet, på vår förmåga att blunda och bedra oss själva? Inte bara i Sovjet är fängelserna spegelbilder av hela samhället.³⁸

Lagercrantz jämförde Gulag och det sovjetiska fängelseväsendet med fängelser i Sverige. Därmed tog han bort Gulag från kopplingen till Auschwitz och ledde diskussionen i Sverige in på frågan om huruvida Sovjetunionen var likt Sverige och bort från frågan om huruvida Stalins rike inte istället borde jämföras med Hitlers. Lagercrantz avslutade sin betraktelse på nyårsaftonen 1974 med att i pluralistisk anda, men samtidigt i försvar för en specifik ideologi, förkunna att ”Solzjenitsyn får inte bli den enda rösten från Sovjet, ej heller får han bli en slutstation i diskussionen om socialismen”.³⁹

Författaren och historikern Sven Stolpe var känd katolik. Det är inte förvånande att han i sin recension i *Norrköpings Tidningar-Östergötlands Dagblad* hälsade Solzjenitsyns *Gulagarkipelagen* som en sannfärdig historieskrivning om ”världshistoriens största brott”, i jämförelse med vilket Hitlers brott ”väger lätt”. Stolpe menade att Solzjenitsyn helt enkelt presenterade ”sanningen”, och han vände sig inte bara mot ”den stinkande ocean av lögn och vulgaritet” som Solzjenitsyn mötte i Sovjetunionen, utan också, om än utan namns nämnande, mot lydiga svenska lakejer i de sovjetiska mördarnas tjänst.⁴⁰ En annan av recensenterna, P. O. Dahlin i *Stockholms-Tidningen*, gjorde ett liknande dubbelt utspel när han inte nöjde sig med att berömma den ryske författaren, utan också passade på att ta avstånd från andra recensenter, vilket i det här fallet sannolikt avser den nyss nämnde Stockholms-

kollegan på *Dagens Nyheter*: ”Hur kan människor i vårt land – kanske med viss rätt – ondgöra sig över vårt fångvårdssystem utan att ha ett ord till protest mot vad som här skildras? Som ställer upp till demonstration under bilden av Stalin, inkarnationen av despotisk grymhet och med tiotals miljoner liv på sitt samvete.”⁴¹

I *Svenska Dagbladet* karakteriserade Knut Ahnlund författaren till *Gulagarkipelagen* som både historiker och ögonvittne. Verket var både självsyn och krönika. Denna krönika byggde på en mycket grundlig inventering av historiskt material, som författaren själv tagit fram. Ahnlund påpekade att bland källorna fanns utsagor av Lenin om terrorns nödvändighet i den politiska kampen. Recensenten prisade Solzjenitsyns mod med motiveringen att ”sjukdomen”, det vill säga terrorn, kunde blossa upp igen i Sovjetunionen och drabba författaren.⁴²

I *Arbetarbladet* var Lennart Bromander kritisk mot Solzjenitsyns verk med argumentet att det inte var fråga om god litteratur. Som historieskrivning var verket godtagbart, men det hade inte mycket nytt att ge en läsare i väst, detta tack vare att man redan sedan 1968 hade kunnat läsa Robert Conquests *Den stora terrorn*, som byggde på mycket inträngande studier av Stalintidens terror.⁴³ Bromander bedömde uppenbarligen Solzjenitsyns verk enligt måttstocken att det var fråga om historievetenskap när han framhöll att inga motsägelser fanns mellan Solzjenitsyn och Conquest. Detta gav ökad trovärdighet åt båda, eftersom de arbetat oberoende av varandra. Man noterar att Bromander inte ansåg att det egentligen var fråga om någon berättelse som Solzjenitsyn levererade, utan, likt Trotszigs uppfattning, själva den stalinistiska verkligheten: ”alla gruvliga fakta, som han redovisar, talar för sig själva”. Också Josef Rydén i *Jönköpingsposten* konstaterade att Solzjenitsyns historia inte var ny utan återfanns redan hos Conquest.⁴⁴

I *Expressen* anmälde den 9 juni 1974 Sven Delblanc den andra delen i *Gulagarkipelagen*, *Evig rörelse*. Han menade att Solzjenitsyn ”bara är ett vittne bland många andra”. Det han berättade borde vara känt av varje svensk som kallade sig ”elementärt allmänbildad”, och hans notapparat ”meddelar fakta som borde vara kända av varje grundskoleelev”. Delblanc avfärdade dem som försökte förstå mekanismerna bakom den sovjetiska terrorn som ”stalinistiska stambordstrateger” som ”faller i extas när det luktar blod ur historien” och inte kunde nöja sig med att konstatera att Stalin helt enkelt tillgrep terror därför att han var dum och fantasilös: ”Terror blev en patentmedicin som denna stupida fältskär tillgrep i alla tveksamma fall”. Delblanc såg *Gulagarkipe-*

lagen som en irrelevant berättelse om en fältskärs operationer. Varken Rysslands historia eller socialismen som ideal och verklighet berördes av denna berättelse. Vad berättaren Solzjenitsyn angår, upplyste Delblanc läsaren om att denne bar på "besynnerligt auktoritära och reaktionära samhällsidéer".⁴⁵ Att en dylik karakteristik av författaren till *Gulagarkipelagen* förekom på andra ställen i den svenska debatten framgår dels av Ulf Mårtenssons artikel, där det meddelades att akademiledamoten Artur Lundkvist tyckte att Solzjenitsyn var "kverulantisk", dels av uppgiften i Birgitta Trotzigs bidrag att Sven-Eric Liedman nyligen hade kallat Solzjenitsyn och en prominent sovjetisk förkämpe för mänskliga rättigheter, Andrej Sacharov, för "pladdrande pajaser".⁴⁶

Den övervägande delen av de svenska recensenterna var dock eniga om både att Solzjenitsyn gav en realistisk och trovärdig bild av Gulag och att han förde den historiska kunskapen framåt. En recensent, Björn Widegren i *Gefle Dagblad*, föregrep en idé som kom att förverkligas närmare ett kvartssekel senare, men då gällande förintelsen, i form av upplysningsprojektet "Levande historia", som Sveriges riksdag fattade beslut om 1997. Den 8 februari 1974 skrev Widegren i sin recension att *Gulagarkipelagen* borde delas ut i skolorna och eleverna uppmanas att läsa den, eftersom "det kommer att hjälpa dem senare i livet och ge dem erfarenheter de aldrig glömmet".⁴⁷ Flera av recensenterna påpekade för övrigt att Wahlström & Widstrand redan från början gav ut boken i billighetsutgåva i akt och mening att nå ut till så många läsare som möjligt. Widegrens rekommendation gick ut på att den historiska verkligheten beträffande Gulag i varje fall inte var allmänt känd i Sverige, i direkt motsats till vad Delblanc hävdade när andra delen i serien publicerades. Det är rimligt att anta att Widegren hade grundade skäl för sitt argument. I jämförelse framstår Delblancs "det där vet vi redan"-påstående snarare som ett argument mot upplysning i Sverige om innehållet i *Fängelseindustrin*, *Evig rörelse* och de övriga volymerna i Solzjenitsyns serie.

Inte någon av dem som recenserade *Gulagarkipelagen* i svensk dagspress var historiker. De var författare och/eller litteraturvetare. Det är tänkvärt att flera av dem bedömde Solzjenitsyn som historiker och behandlade hans verk som om det var fråga om en vetenskaplig framställning i historia. Det är lika tänkvärt att flera, om än inte alla, inte såg Solzjenitsyns böcker om Gulag som en berättelse. De uppfattades som dokumentation eller till och med som ett avtryck av och uttryck för verkligheten.

Solzjenitsyns verk väckte alls inga enstämmiga reaktioner på de svenska tidningssidorna. Om det fanns en svensk tidsanda under 1970-talets första hälft, speglas den inte i en enhetlig hållning till vare sig den ryske författaren eller den terrorhistoria han förmedlade. Många recenser konstaterade att Solzjenitsyn gjort en pionjärgärning genom att upplysa en svensk läsekrets om en okänd historia som utspelats i vårt närområde under vår närtid. Några var rentav framsynta, som *Aftonbladets* recensent Lennart Ljunglöf, som anade att sista ordet i Sovjetunionen ännu inte var sagt efter att Solzjenitsyn öppnat garderobsdörren, för "därinne rasslar fortfarande den icke alltför avlägsna tidens skelett".⁴⁸

Det bestående intrycket av vad *Gulagarkipelagen* handlade om och om dess relevans i Sverige blev ändå den bild som levererades av auktoritativa bedömare som Lagercrantz, Lagerlöf och Delblanc. Den handlade om något som redan var bekant och bidrog inte till någon kunskap om den verkliga socialismen. Vilken denna socialism var framgick inte, bara att det inte var den lagersocialism eller kasernkommunism som Aleksandr Solzjenitsyn 1973 skrev in i världslitteraturen.

Noter

- 1 Solzhenitsyn, Alexander, "As Breathing and Consciousness Return" i Solzhenitsyn, Alexander, Agursky, Mikhail A.B., Barabanov, Evgeny, Borisov, Vadim, Korsakov, F. & Shafarevich, Igor, red., *From Under the Rubble*. Boston & Toronto: Little, Brown and Company, 1974, s. 4.
- 2 Solzjenitsyn, Alexander, *En kalv med eken stångades*. Stockholm: Wahlström & Widstrands Förlag, 1975, s. 312.
- 3 Björkegren, Hans, *Alexander Solzjenitsyn: biografi och dokument*. Stockholm: Wahlström & Widstrands Förlag, 1971.
- 4 Salomon, Kim, *En femtiotalberättelse. Populärkulturens kalla krig i Folkhemssverige*. Stockholm: Atlantis 2007, s. 20.
- 5 Jämför <http://Nobelprize.org/Nobelprizes/literature/laureates/1970/solzhenitsyn-lecture.html> (2007-09-01).
- 6 Fredrikson, Stig, *Alexanders kurir. Ett journalistliv i skuggan av det kalla kriget*. Stockholm: Carlssons, 2004, s. 84–85.
- 7 Citerat från "En parallell till fallet Pasternak?", *Sydsvenska Dagbladet*, 1970-10-09.
- 8 Bauman, Zygmunt, *Auschwitz och det moderna samhället*. Göteborg: Daidalos, 1994, s. 109–110.
- 9 Solzjenitsyn, Alexander, *Gulagarkipelagen 1918–1956. Ett försök till konstnärlig studie. Del 1. Fängelseindustrin*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1974, s. 36–37, s. 51. Jämför även Karlsson, Klas-Göran, *Terror och tystnad. Sovjetregimens krig mot den egna befolkningen*. Stockholm: Atlantis, 2003, s. 108–111, s. 210–222.

- 10 Solsjenitsyn, Alexander, *Gulagarkipelagen 1918–1956. Ett försök till konstnärlig studie. Del 3. Dödsarbetslägren. Del 4. Själens och taggråden*. Stockholm: Wahlström & Widstrands Förlag, 1974, s. 567.
- 11 Hegge, Per Egil, *Solsjenitsyn kan inte komma*. Stockholm: Wahlström & Widstrands förlag, 1971.
- 12 "En son av ryska revolutionen", *Sydsvenska Dagbladet*, 1970-10-09.
- 13 Nag, Martin, *Sovjetlitteraturen 1917–1965*. Stockholm: Wahlström & Widstrands förlag, 1967.
- 14 Blomqvist, Lars Erik, *Rysk litteratur efter Stalin*. Stockholm: Natur & Kultur, 1968.
- 15 Liedman, Sven-Eric, "Den evige ryssen?", *Sydsvenska Dagbladet*, 1970-10-09.
- 16 Citerat från Nilsson, Nils Gunnar, orubricerad artikel, *Kvällsposten*, 1970-12-08.
- 17 Enquist, Per Olov, "Kommentarer", *Svenska Dagbladet*, 1970-10-09.
- 18 Lagerlöf, Karl Erik, "Nobelpriset i litteratur till Alexander Solsjenitsyn", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 1970-10-09.
- 19 Fredriksson, Gunnar, "Solsjenitsyn och nobelpriset", *Aftonbladet*, 1970-10-10.
- 20 Vennberg, Karl, "Solsjenitsyn hemma och ute", *Aftonbladet*, 1970-10-16.
- 21 Åkerman, Nordal, "Tung hand", *Kvällsposten*, 1970-12-04.
- 22 Moberg, Vilhelm, "Om Sverige haft en annan ambassad i Moskva...", *Expressen*, 1972-04-06.
- 23 Gyllensten, Lars, "Svenska författare: Agerandet är barockt, enfaldigt, löjväckande", *Svenska Dagbladet*, 1972-04-05.
- 24 Lagercrantz, Olof, "Solzenitsyn och världsopinionen", *Dagens Nyheter*, 1971-10-20.
- 25 Lidman, Sara, "Kommentarer", *Svenska Dagbladet*, 1970-10-09.
- 26 Cleaver, Eldridge, *Fråga inte ditt land*. Stockholm: Prisma, 1968.
- 27 Cleaver, Eldridge, *Svart panter*. Stockholm: Prisma, 1969.
- 28 Faludi, Ivan, "Ryska folkets lidandesväg", *Upsala Nya Tidning*, 1974-02-08.
- 29 Mårtensson, Ulf, "Solsjenitsyns vrede som störst: hård kritik av Sovjetsystemet", *Skånska Dagbladet*, 1970-02-08.
- 30 Sandell, Ove, "Vargfolket jagade i Stalins vidriga fångvärld: sanningen bryter fram", *Arbetet*, 1974-02-08.
- 31 Stalfelt, Sven Olov, "Tortyrens historia i Sovjetunionen: bred flod av ondska", *Nerikes Allehanda*, 1974-02-08.
- 32 Trotzig, Birgitta, "Öga och minne", *Sydsvenska Dagbladet*, 1974-02-08.
- 33 Lagercrantz, Olof, "Det ryska Fängelselandet", *Dagens Nyheter*, 1974-02-08.
- 34 Lagercrantz, Olof, "De enda som begriper oss är de som ätit ur vårans matskål", *Dagens Nyheter*, 1974-12-31.
- 35 Lagercrantz, Olof, "Det ryska Fängelselandet", *Dagens Nyheter*, 1974-02-08.
- 36 Lagercrantz, Olof, "De enda som begriper oss är de som ätit ur vårans matskål", *Dagens Nyheter*, 1974-12-31.
- 37 Lagercrantz, Olof, "De enda som begriper oss är de som ätit ur vårans matskål", *Dagens Nyheter*, 1974-12-31.
- 38 Lagercrantz, Olof, "De enda som begriper oss är de som ätit ur vårans matskål", *Dagens Nyheter*, 1974-12-31.
- 39 Lagercrantz, Olof, "De enda som begriper oss är de som ätit ur vårans matskål", *Dagens Nyheter*, 1974-12-31.
- 40 Stolpe, Sven, "Gulag-arkipelagen – fruktansvärt dokument", *Norrköpings Tidningar-Östergötlands Dagblad*, 1974-02-08.

- 41 Dahlin, P. O., "GULAG-arkipelagen: en fasans och smärtans övärld", *Stockholms-tidningen*, 1974-02-08.
- 42 Ahnlund, Knut, "Skammens arkipelag", *Svenska Dagbladet*, 1974-02-08.
- 43 Bromander, Lennart, "GULAG-arkipelagen fasans 'öar'", *Arbetarbladet*, 1974-02-08.
- 44 Rydén, Josef, "Fångfolkets hemligheter", *Jönköpingsposten*, 1974-02-08.
- 45 Delblanc, Sven, "Följetong från helvetet", *Expressen*, 1974-06-09.
- 46 Mårtensson, Ulf, "Solsjenitsyns vrede som störst: hård kritik av Sovjetsystemet", *Skånska Dagbladet*, 1970-02-08 respektive Trotzig, Birgitta, "Öga och minne", *Sydsvenska Dagbladet*, 1974-02-08.
- 47 Widegren, Björn, "Solsjenitsyns Gulag: vår tids viktigaste dokument", *Gefle Dagblad*, 1974-02-08.
- 48 Ljunglöf, Lennart, "Den sovjetiska arkipelagen av förtryckare och förtryckta", *Aftonbladet*, 1974-02-08.

Jens Ljunggren

Uppgörelsen som aldrig blev av

De intellektuella och vänsterns besvikelse

Tiden kring 1973 fanns det många skäl för vänsterns intellektuella att fundera och ompröva sin ståndpunkt. En radikal och utomparlamentarisk vänster hade kämpat framgångsrikt under 1960-talet, men verkade till slut ha snubblat och gått omkull alldeles vid revolutionens målsnöre. Studentupproret hade passerat sitt zenit och det rådde en känsla av chock och frustration.¹

Syftet med detta kapitel är att analysera hur vänsterintellektuella i Sverige hanterade situationen och sin besvikelse. Särskilt två namn ställs i förgrunden: Jan Myrdal och Göran Palm. Ingen av dem kontrollerade den vänsterintellektuella debatten fullt ut, men de var starkt påpassade och deras budskap nådde stor spridning. Vad de hade att säga spelade stor roll och gav upphov till många kommentarer, vilka också de är avslöjande för det intellektuella klimatet. Detta i kombination med att Myrdal och Palm 1973 intensivt brottades med vänsterns problem gör dem värda att uppmärksamma och ta som utgångspunkt för en undersökning av tidens vänsterintellektuella förhållningssätt. Hur formulerade och definierade de sig själva som intellektuella och vilka ideal representerade de? Med vilka strategier bemötte de utmaningen och vänsterns kris? I vilken mån skedde omformuleringar och nytänkande? I vilken mån kunde återförsäkran ske och i så fall hur? Angreppssättet innebär att den intellektuella kategorin ställs i förgrunden för en förståelse av den radikala vänstern. Dessutom fungerar Frankrike som en jämförelse. I Frankrike skedde vid samma tid en betydande intellektuell omprövning och inledningsvis redogörs för den franska vänsterintellektuella debatten.

Den intellektuella omprövningen i Frankrike

1972 publicerades i tidskriften *L'Arc* ett samtal mellan två framträdande och radikala filosofer, Gilles Deleuze och Michel Foucault. I stor samstämmighet dryftade de frågor om den intellektuelle och den revolutionära kampen. De hade just genomlevt en tid med många upplopp och starkt politisk engagemang, och konsekvenserna de drog var omfattande. Siktet var inställt på en uppgörelse med Sartres totala intellektuelle, vilket var en typ som med prestigekapital från konst och akademi ingrep i politiska spörsmål utifrån ett absolut vetande.² Sartre var galjonsfigur för efterkrigstidens starka intellektuella kommunism i Frankrike. Foucault hade själv varit en av många studenter som vid elituniversitetet École Normale i Paris på 1950-talet skrev in sig i partiet, men redan någon gång under decenniets första hälft hade han lämnat det för att senare under 1960-talet gå på kollisionskurs mot Sartres humanistiska och existentialistiska marxism. Foucaults och Deleuzes uppgörelse med den totala intellektuella typen avlöpte på framför allt tre punkter: 1) ett teoretiskt och totaliserande intellektuellt anspråk avvisades, 2) föreställningen om att intellektuella skulle representera arbetarklassen eller andra grupper underkändes, 3) den intellektuella kategorin som sådan granskades analytiskt som en förtryckande maktkategori.³

Samtidens erfarenheter hade visat Foucault och Deleuze att massorna inte alls behövde några intellektuella förmän utan att de mycket väl klarade av att gå i strid på egen hand. Frankrike var tillsammans med Italien ett av de få länder där 68-vänstern och dess utlöpare faktiskt möttes av en betydande arbetarmobilisering och fortfarande 1972 skördade maoistiska demonstrationer stort gensvar.⁴ Den intellektuella kategorin bestämdes av de båda filosoferna som del av en förtryckande och totaliserande maktapparat som måste bekämpas lokalt med diversifierade teoretiska verktyg. Istället för en total intellektuell ville de främja en specifik intellektuell, vilken som lärd och bildad verkar på sitt specialområde tillsammans *med* andra, inte *för* andra.⁵

1968 var i Frankrike en revolt som riktade sig mot både den bestående franska staten och kommunistpartiets intellektuella hegemoni. Det franska vänsterupploppet var heterogent och inneslöt även libertära och anarkistiska drag, liksom individualism och radikalliberal gods. Därför blev "68" i Frankrike en rörelse som eldade på inte bara en vänstervridning utan också kritik mot kommunismen. André Glucksmann

har i efterhand beskrivit hur han och andra tänkte och handlade revolutionärt men att konsekvenserna av vad de gjorde på sikt ändå blev ett avståndstagande från ett revolutionärt paradigm som länge härskat. Av samma skäl fick Solzjenitsyn stor betydelse i den intellektuella debatten. Efter utgivningen av *Gulagarkipelagen* och hans landsförvisning 1974 utbröt en häftig diskussion som berörde både grundläggande värden och de intellektuellas roll och funktion. Både marxismen och kommunistpartiet led svåra trovärdighetsförluster och istället blev det viktigt att prata om civilsamhället och mänskliga rättigheter.⁶

Sambandet mellan den intellektuella omformulering som Foucault och Deleuze stod för och uppbrottet från marxismen och kommunismen var förvisso inte enkelt och kausalt givet. Glucksmann och Foucault rörde sig i samma maoistiska miljöer och Foucault glädde sig åt att i Glucksmanns texter se sina teorier applicerade på den totalitära kommunismen, medan Deleuze höll sig längre och starkare kvar i en mera vänsterradikal position, vilket enligt Foucaults biograf Didier Eribon skall ha lett till en brytning mellan de båda.⁷ Foucaults intellektuella nyformuleringar och Glucksmanns kommunismkritik formulerades i alla fall i en gemensam anda av intellektuell självprövning och ifrågasättande av stora berättelser, båda viktiga beståndsdelar i den intellektuella strömning som senare skulle kom att gå under namnet postmodernism.

En annan tänkare som träffades hårt av marxismens kris och snart skulle bli mycket inflytelserik var Jean-François Lyotard. 1974 publicerade han en till innehåll och stil svärgenomtränglig bok som bar titeln *Economie libidinale*, och som tillkännagav ett starkt behov av att bearbeta en kris som var både personlig och politisk och som på ett djupare plan indikerade slutet på det möjliga i att bedriva en politik som var vänster och starkt moraliserande. Även om Lyotard markerade distans mot de så kallade nya filosoferna, till vilka Glucksmann hörde, fäste han intresse vid deras vågade umgänge med den marxistiska berättelsen. Lyotards eget recept var att istället för marxism, och överhuvud alla universella anspråk, främja de små berättelserna, de som hade formulerats av de otrogna, av stalinismens tidiga kritiker eller under upproren i Berlin 1953, Ungern 1956 och Prag 1968. Själv engagerade han sig för förtryckta randgrupper som homosexuella och invandrare men också för kvinnosaken. 1979 publicerade han den klasiska uppgörelsen med de stora berättelserna, *La Condition Postmoderne*, och 1984 ett gravtal över den intellektuelle, "Tombeau de l'in-

tellectuel” (Den intellektuelles gravsten), där han talade för en ny återhållsamhet och en ny sorts ansvarsfullhet. Det politiska engagemang-
et skulle appliceras med tolerans och anpassningsförmåga i skiljakti-
ga situationer.⁸

Vänsterns besvikelse och dess bearbetning i Sverige

Vad hände då i Sverige? Vad fanns det för behov av att granska och omformulera betydelsen av den intellektuella kategorin och hur gick det i så fall till? Frågorna skall behandlas utifrån texter som publicerades och debatter som fördes tiden kring 1973 och bakom vilka två av de största och mest inflytelserika namnen på den vänsterintellektuella scenen stod: Jan Myrdal och Göran Palm. De hade under 1960-talet publicerat sig flitigt och på väsentliga plan bidragit till en kritisk betraktelse av det svenska samhället. De var medialt uppmärksammade i tv, radio, kvälls- och dagspress men hemtama också i vänsterns alternativorgan och intellektuella tidskrifter som *BLM* och *Ord & Bild*. 1973 var båda sysselsatta med att fundera kring den vänsterintellektuelles uppdrag och verksamhetsformer. *Den onödiga samtiden* var titeln på en bok som Myrdal publicerade tillsammans med Lars Gustafsson och som till formen var en brevkorrespondens. Göran Palm ägnade sig under samma tid åt att göra arbetsplatsreportage på LM-Ericsson i Stockholm. Den första delen av *Ett år på LM* gavs ut 1972, den andra 1974. Bokprojekten hade till syfte att motverka misströstan inom vänstern och att skapa nya förhoppningar.

Den onödiga samtiden var upplagd som en intellektuell duell. Av de båda författarna var det framförallt Gustafsson som lät sig tyngas av besvikelse och håglöshet.⁹ Man måste också komma ihåg att Gustafsson visserligen uppskattade den marxistiska samhällskritiken men själv aldrig varit marxist. Han hade funnits med i det radikala samtalet, deltagit nyfiket och kunnigt men hela tiden odlat sin rätt att tveka. Rollerna var sålunda utstakade: mot tvivlaren Gustafsson stod profeten Myrdal och talade allvar om det alltjämt både möjliga och nödvändiga i en revolutionär samhällsomstörtning. Ett spännande scenario var satt med avgörande betydelse för den radikala vänstern: Skulle profeten lyckas tala tvivlaren till rätta?

Myrdals lösning var i tanken lika enkel som den i praktiken var omöjlig. Inför insikten att den socialistiska samhällsomvälvningen inte infriat sina löften ville Myrdal möblera om i historien. 1848 var året

då "revolutionen i Europa [hade] varit nödvändig, verklig och möjlig". Därefter var tiden, och särskilt den omedelbara samtid där Myrdal just nu själv befann sig, en onödig chimär, som det gällde att se igenom. Trots allt var det möjligt att här och nu slutföra 1848. Jodå, profeten lyckades i sitt uppsåt att övertyga tvivlaren, i alla fall delvis. Dialogen avlöpte i värdig form och efter en hel massa lärda utvecklingar, teoretiska resonemang och hänvisningar till kända och okända tänkare verkade Gustafsson ha mjuknat något. I sitt sista brev tillstod han att han kanske varit för sträng mot DDR i början och att han börjat uppskatta den "marxistiska överbyggnadsteorin".¹⁰

Det var ett djupt intellektualistiskt företag Gustafsson och Myrdal engagerade sig i. Marxismen skulle räddas med argumentation och förnuftig övertygelse och hela texten andades ett upphöjande av den intellektuella debatten och den intellektuella debattören. Positionen var för Gustafsson inte alls ny, men för Myrdal innebar den en viss tyngdpunktsförskjutning. Han hade tidigare bemödat sig om en folklig framträdelseform och att likt en tölp i en burlesk slå underifrån, utmana och förarga den goda smaken. Fortfarande markerades udd gentemot den akademiska marxismen. Myrdal menade sig företräda en folklig marxism som återkallade "hundra generationer tölpar och vilainer" som ropar: "Vi är inte skit!" Icke desto mindre signalerade *Den onödiga samtiden* att läsaren nu skulle få ta del av ett lärt samtal mellan två vördade intellektuella kollegor på hög teoretisk nivå. Nyckeln till vänsterns problem definierades outtalat som en intellektuell angelägenhet utifrån ett påliggande tvång att söka sig tillbaka till marxismens urkunder. Man skulle nu styra så långt ut i det teoretiska att ingen återvändo mer var möjlig. Tidens uttunnade och oklara samtalsklimat skulle motverkas genom en accentuering av den intellektuella kritikern – man måste vara "mycket intellektuell".¹¹

Göran Palm bearbetade vänsterns missmod och tveksamhet på ett helt annat vis. När Palm tog anställning på LM:s fabrik vid Midsommarkransen skedde det efter en tids grubblande över vänsterns läge med avseende på såväl dess sociala isolering och elitism som på proletariats "revolutionsskräck och internationella omedvetenhet".¹² Palms initiativ kan beskrivas som en räddningsexpedition för att återupptäcka en arbetarklass som hade förenklats och osynliggjorts i teoretiska system eller typbestämts som enbart "bistert behjälmade proletäransikten och senigt knutna arbetarnävar".¹³ Istället ville han lära känna arbetarna som individer och ytterst var det detta som motiverade honom

att skriva en rapportbok om vardagen på *LM-Ericsson*. Även om Palm själv inte använde detta ord kan man säga att han genomförde en sorts dekonstruktion av både arbetarklassen och den intellektuelle. Om man definierar intellektuell som "den som självständigt och aktivt förstår" var det, enligt Palm, många arbetare som kunde räknas till kategorin. Att montera ned schablonerna av den intellektuelle och arbetaren var i den här förståelsen en förutsättning för att rädda vänstern och etablera kontakt. Distinkta och nivåskilda kategorier stod i vägen för ett närmande.¹⁴

Föresatsen att nå och lära känna arbetarna på nära håll fick betydande konsekvenser för Palms samhällsomvälvande projekt. De nyvunna erfarenheterna tvingade honom att snäva in perspektivet och att härnäst bekväma sig till att verka på ett mera avgränsat territorium än den totala samhällsomvandlingen. Premissen var att utan arbetarnas medverkan skulle några större samhällsförändringar aldrig komma till stånd, men det som Palm hade funnit hos sina arbetarvänner var ju inte alls någon revolutionär glöd eller ett jäsande missnöje på gränsen till revolt. Det låg i luften att proletariatet hade svikit som revolutionärt subjekt och för att råda bot på detta menade Palm att man måste börja i det lilla för att sedan gå vidare till det stora. Högsta prioritet hade ett engagemang för näraliggande arbetsplatsfrågor och arbetets dagliga utförande.¹⁵

Ett annat sätt att uttrycka samma sak är att Palm med sin manöver skapade sig själv en ny roll som intellektuell genom att agera medgestaltande i ett pågående reformarbete av arbetsliv och arbetsmarknad. Utmärkande för tidens politiska kultur i Sverige var att det fanns en stat som integrerade radikala utmaningar genom att bemöta kritiken och göra kraven till anpassade beståndsdelar i pågående välfärds politik. Bland annat stiftades lagar om medbestämmande, anställnings skydd och arbetsmiljö.¹⁶ Palm mötte upp mot reformeringen av arbetslivet men satte som villkor att förändringen måste komma nedifrån, eftersom kunskapens källa fanns hos arbetarna. Ändå tvekade han inte att använda och hänvisa till samtida arbetslivsforskning och olika gruppexperiment. Det var en ivrig arbetsplatsingenjör och världsförbättrare som höll i pennan och som staplade det ena förslaget på det andra. Han tycktes ha tänkt igenom det mesta: prestationslöner måste avskaffas, facket decentraliseras, övertidstvång och förmansinstitutionen avskaffas – för att bara nämna en bråkdel av alla förslag.¹⁷

Göran Palm som folklig intellektuell på L-M Ericsson. Foto: Scanpix.

I allt detta fanns ett utopiskt drag i meningen att de rationella åtgärderna på arbetsplatsen skulle lösa livsproblem och upphäva människors alienation. Vid horisonten hägrade en harmoni och ett välbefinnande som skulle komma alla till del. Tidigare hårda konfrontationer i Palms författarskap mellan i-land och u-land och mellan olika klasser var nu borta och istället skildrades ett system som alla i längden skulle vinna på. Företagsledningen skulle glädjas åt effektivare och större produktion och de anställda skulle få ett rikare liv och bli respekterade: Säkert skulle alla gamla förmän bara bli glada av att slippa sina trängda positioner!¹⁸

Myrdal och Palm hade givit sig i kast med samma problem och funnit en lika stark bekräftelse på den radikala och utomparlamentariska vänsterns politiska uppdrag, men på helt olika sätt. Myrdal iscensatte en intellektuell duell på hög teoretisk nivå och lät förstå att vänsterns räddning bestod i att distinkt framhäva en intellektuell typ. Palm genomförde en dekonstruktion och nedmontering av både arbetarklassen och den intellektuella typen. Han hyste agg mot socialdemokratien men samarbetade med en integrationsstat, som gjorde det möjligt för honom att förskansa sin nyss nedtonade intellektuella gestalt i ett nytt samhällsförändrande uppdrag, inte bara som samtalspartner

med arbetarna, utan också som arbetsplatsingenjör. Myrdal och Gustafsson skyddade som pesten en stat som samarbetade och gjorde radikala spörsmål till sina. Som bästa motgift rekommenderade de skarp intellektualism och glasklara vän- och fienderelationer.¹⁹

Mottagandet

Det visade sig snart att Myrdals och Palms respektive lösningar på vänsterns problem av recensenterna anammades mycket olika och att Myrdal som offentlig intellektuell röst var på väg ned, Palm istället upp. Särskilt var det Myrdals och Gustafssons intellektualistiska positionering som ställde till det. Olof Lagercrantz skrev i *Dagens Nyheter* en mycket hård recension som skapade debatt. Författarnas intellektuella snobbism stack i ögonen. *Den onödiga samtiden* utmärktes av högmot och världsfrånvärdhet, menade Lagercrantz. Många höll med. I *Aftonbladet* förklarade Anders Hedenberg att texten var akademisk och skvallrade om en upphöjd drygheit hos författarna. "Skriftställarhögmod" var ett negativt epitet som man kunde läsa om också i *Göteborgsposten*, och i *Arbetet* därtill att författarna led av distanseringsbesvär. Fredrik Braconier i *Sydsvenska Dagbladet* kände en doft av "unken studentkammare". I andra inlägg varnades istället för antiintellektualism och formulerades försvar för författarnas rätt att vara lärda och svåra, men på det hela taget belägger den livliga debatten att utrymmet för en intellektualistisk positionering var märkbart begränsat.²⁰

Kritiken måste ställas i relation till att det i den intellektuella offentligheten i Sverige rådde ett mycket starkt folkligt primat. Överallt i USA och Västeuropa där radikala studenter agerade och gjorde uppror hyllades arbetarklassen som revolutionens subjekt. Den folkliga positionen kan därför tyckas given utifrån rådande kontext, men man skall komma ihåg att relationerna kunde definieras olika och att det rådde en pågående diskussion om vem som skulle vara den hegemoniska gruppen i kampen. Skulle studenterna eller arbetarna gå först och vilken roll skulle de intellektuella spela? I Sverige ställdes särskilt från 1968 och framåt starka krav på vänsterns intellektuella att odla sin folklighet och söka upp arbetarklassen för att i demonstrationer, anföranden, tal och studiecirklar nå människorna. Som intellektuell skulle man kämpa bland andra och absolut inte vara förmer. Betydande röster saknades för att göra studenterna till hegemonisk kategori eller för att skapa allianser av intellektuella, studenter och marginali-

serade arbetare istället för med den integrerade arbetarstammen. Jag vill hävda att den folknära positioneringen var en särskilt stark legitimeringsgrund för vänsterintellektuella i Sverige.

Man förstår att i samma spel som Myrdal och Gustafsson tappade poäng kunde Palm flytta fram sin position. Hos recensenterna blev det succé, för den andra delen ännu mer än för den första, och så här populär hade Palm aldrig tidigare varit. I sitt försök att komma till rätta med vänsterns frustration hade han träffat helt rätt: "Om hela den akademiska vänstern kunde hantera [sin besvikelse] lika sakligt och metodiskt om Göran Palm så skulle Sverige vara socialistiskt till nästa sekel-skifte", skrev Björn Håkansson i *Aftonbladet*. Lagercrantz berömde Palm för att kunna lyssna och föra dialog med andra människor och för att vara en "resonör" mer än agitator. Andra talade om inlevelse och nyansrikedom eller starka människoskildringar. Lovordades gjorde han också för att vara saklig och fördomsfri och för att ha anammat en reformistisk hållning. Lika lite som Palm själv tog recensenterna denna reformism till intäkt för kritisk självreflexion. Dess funktion var en annan, nämligen att i en tid då auktoritära sammanslutningar längst ut på vänsterkanten visade upp sig själva i splittring och marginalisering skapa nya förhoppningar. Palm erbjöd ett förhoppningsbärande radikalt rum som varken var bokstavsvänsterns eller socialdemokratins utan som låg någonstans däremellan och som därför blev ett attraktivt alternativ, som kunde appellera åt olika håll. Dämpningen av det revolutionära budskapet och klasskamp retoriken följde samma mönster som den intellektuella nedtoningen. De tog båda form i det folkliga mötet och återföll på en etablerad strategi inom den radikala vänstern i Sverige att övertyga och skaffa anhängare genom samtal och övertalning.²¹

Det var en på många sätt slående bekräftelse av sitt radikala projekt Palm hade genomfört. Recensenter och andra hade diskuterat sig varma inte bara i dags- och kvällspressen eller i vänsterns specialorgan; fackföreningstidningarna och de politiska partierna hade också tagit upp hans förslag till belysning. Med stolthet i rösten kunde Palm efter utgivningen av den första delen konstatera att så mycket substans hade det inte legat i gnället om författarens vanmakt. Nedmonteringen och begränsningen av den intellektuelles verksamhetsradie och särställning kunde till sist skrivas om till en affirmativ uppvärdering av författarens betydelse. Visst togs författarna på allvar, skrev Palm och generaliserade starkt utifrån det enskilda fallet som den här gången var han själv:

Värre är det alltså inte ställt, vare sig med författarens maktlöshet eller med högervidningen i vår offentliga samhällsdebatt – trots att de kungliga begravningskyrkoklockor som just dånar omkring min skrivmaskin försöker övertyga mig om motsatsen.²²

Bekräftelse genom intellektuell nedmontering

Om vi med utgångspunkt i ovan granskade texter och debatter relaterar det svenska exemplet till det franska framstår skillnaderna som avgrundsdjupa. Förvisso finns goda skäl att med avseende på det intellektuella fältet i Sverige tala om en dekonstruktionsprocess som bestod i såväl en nedtoning av den intellektuelles särställning som i en insnävning av verksamhetsområdet, det vill säga just sådant som vissa vänsterintellektuella i Frankrike gärna teoretiserade om. Motiv och form för de intellektuella omskrivningarna var emellertid olika. I Frankrike skedde en uttalad uppgörelse mellan olika ideal och detta var en process som initialt emanerade ur en vänsterförståelse av samhället. Beredskapen var stor att som intellektuell kritiskt granska inte bara sig själv utan överhuvud totaliserande institutioner och uppfattningar om historia och samhälle.

Under det att en djup anda av omprövning slog rot hos framträdande vänsterintellektuella i Frankrike lyckades man i Sverige att istället hantera tidens utmaningar på ett sätt som skapade bekräftelse och tillförsikt om att den utomparlamentariska vänstern var vid god vigör och att den valda vägen hade varit riktig. I Palms vinnande koncept diskuterades behovet av omprövning i första hand som ett strategiskt problem om hur folket skulle nås och mobiliseras, inte som en politisk eller ideologisk fråga. Av de tre intellektuella som här granskats var Palm den som de facto omprövade mest och som i högsta grad inlät sig på samarbete med integrationsstaten. Man slås av att det samtidigt var han som kammade hem den största bekräftelsen för vänsterns projekt. Palms förhållningssätt hade genomgått betydande förskjutningar från stora till små perspektiv, från en världsomspännande kamp mellan fattiga och rika till reformism på svenska arbetsplatser. Men det skedde obemärkt. Palm lät den revolutionsdoftande radikalismen sjunka undan utan debatt eller öppna ifrågasättanden annat än som ett pedagogiskt problem och en fråga om kontakt och förmedling; inga artikulera diskussioner fördes om mänskliga rättigheter, stora berättelser eller teoretiska perspektiv.

I sökandet efter en hållbar länk mellan författare och folk finner vi kärnan i Palms nedmontering av den intellektuella kategorin. Det går på ett plan att finna likheter mellan Palms eller Sara Lidmans ambitioner att skriva rapportböcker och låta arbetarna tala med egen röst och vad Foucault stod för i samma fråga. Foucault var ingen organisationsmänniska och aldrig formellt inskriven i någon av den radikala vänsterns falanger, men den grupp han stod närmast var maoisterna, vilka profilerade sig med en vilja att återknyta till arbetarklassen som revolutionärt fundament. Foucault engagerade sig från 1971 i GPI, en organisation för att sprida information om situationen på landets fängelser och med syfte att låta internerna komma till tals på egen hand utan intellektuella mellanhänder. På samma grunder var han med om att bilda dagstidningen *Libération* där arbetarna skulle erbjudas en kommunikativ plattform.²³

Kontexten var emellertid en annan. När Palm deklarerade att han gentemot arbetarklassen ville öppna och tona ned den intellektuella kategorin och för detta skördade bifall i den offentliga debatten kan man ta orden på allvar, men när Foucault, och i förlängningen Lyotard, ville dekonstruera och närmast dödförklara den intellektuelle måste man ta dem med en nypa salt. Enligt en gångbar uppfattning skall upplysningen ha lagt fundamentet till den intellektuella typen, vilken sedan fick sin klassiska utformning av Zola under Dreyfusaffären. Typen fortlevde under 1900-talet för att till sist sättas ur spel under postmodernismens kritik av de stora berättelserna. Historikern Ingrid Gilcher-Holtey har klokt invänt att varken Foucaults eller Lyotards uppgörelser var slutgiltiga utan också de led i en definitionskamp på det intellektuella fältet för att främja en viss typ framför en annan.²⁴ Den sortens duster var nedtonade i Sverige. Trots att Myrdal och Palm lanserade sinsemellan starkt divergerande intellektuella typdefinitioner gav de i sina manifesta ordalydelser aldrig uttryck för att vara inbegripna i en strid om positioner på ett intellektuellt fält utan mest för en stadig omsorg om den radikala vänsterns väl och ve. Att distinktionskampen inte luftades lika öppet i Sverige som i Frankrike betyder inte att den inte fanns, men i jämförelse framstår ändå det intellektuella fältet i Sverige som högst konturlöst.

För att förstå denna skillnad måste man peka på att vänstern i Sverige på 1960-talet i mångt och mycket byggde upp ett eget intellektuellt fält. Under detta decennium skedde i Sverige en betydande vaktavlösning på det intellektuella fältet och en rad nya namn dök upp och

etablerade sig som talesmän och ideologer för den utomparlamentariska och radikala vänstern. Graden av kontinuitet var låg och det gamla gardets företrädare sopades nästan helt bort. 1950-talets tunga namn som Tingsten och Hedenius hade på 1960-talet spelat ut sina roller och samtidigt tog de unga avstånd ifrån den socialdemokratiska förvaltningsintelligentian. Ett annat utmärkande drag var den låga förbindelsen med den akademiska världen. Initialt var det radikala författare och fria skriftställare som dominerade den radikala scenen och först i ett senare skede tågade 1960-talsvänstern in på akademien. Historikern Kjell Östberg har talat om detta i termer av en utbredd rörelseintellektualism, vilket är ett begrepp som härstammar från Antonio Gramsci. Enligt Gramsci är den organiskt intellektuella någon som går i bräsch för en given social klass och den rörelseintellektuella en undergrupp med hemhörighet i en social rörelse.²⁵ Konsekvensen blev att på det intellektuella fältet i Sverige hade vänsterns intellektuella en särdeles dominant ställning som rörelseideologer, men att de som självständiga intellektuella stod svaga.²⁶ De radikala författarna hade många gånger skapats av rörelsen, eller i varje fall starkt låtit sina intellektuella uppenbarelser och sociala kapital präglas av och identifieras med den. De behövde rörelsen. Skillnaden mot Frankrike var uppenbar. Foucault, Lyotard och Glucksmann var akademiker ut i fingerspetsarna. De lånade sig till den sociala rörelsen men stod starka även utan den. Där man som vänsterintellektuell i Sverige agerade utifrån den sociala rörelsens immanenta logik att nå och övertyga så många som möjligt, agerade man i Frankrike inom ramarna för en poängterad distinktionskamp på ett diversifierat och autonomt fält.

I viss mening kan man säga att franska postmodernisters dekonstruktionsteorier om den intellektuella typen passar bättre in på det nedtonade och tillbakahållna vänsterintellektuella idealet i Sverige än på dem själva. Trots en uttalad vilja att dekonstruera både den intellektuelle och de stora berättelserna fortsatte Frankrikes intellektuella att spela en på många sätt klassisk roll som högljudda tyckare och moralister i konflikt med andra intellektuella. I detta land, där sålunda den intellektuella gestalten i praktiken snarare omformulerades än nedtonades och den akademiska kopplingen var viktigare än den rörelseintellektuella, blev arvet från 1968 ett bränsle för omprövning och uppgörelser med vänsterns hegemoni på kulturfältet, och i förlängningen ett energipiller för en dynamisk intellektuell produktion kring det som kom att kallas postmodernism.

Utifrån det begränsade material som här undersökts låter sig för Sveriges del en motsatt hypotes formuleras. Här lyckades den radikala vänstern att vid början av 1970-talet bevara tillförsikt och hög självaktning genom att i hög grad montera ned den intellektuella kategorin. Göran Palms LM-böcker och mottagandet av dem närde nya förhoppningar, och för detta spelade det stor roll att han med hjälp av en parallell nedtoning av både revolutionära budskap och den intellektuelles särart lyckades erbjuda ett alternativ till en sekteristisk, splittrad och marginaliserad vänster samtidigt som han med markerad distans gentemot socialdemokratin fann sig till rätta i den svenska integrationsstaten. Av oskattbar symbolisk betydelse var att Palm i en tid då vänsterns intellektuella visade besvikelse med proletariatet lyckades återskapa arbetarklassen som revolutionärt subjekt genom att iscensätta en intellektuell folklighet. Förmågan att nå ut till arbetarklassen var ett helt centralt mål för den radikala vänstern, men efter att man undan för undan börjat upptäcka det fåfängliga i den här ambitionen hade besvikelsen blivit tung att bära.²⁷ Palms dämpade intellektuella profil fick i det här läget en självbekräftande effekt genom att åter göra det troligt att folket kunde nås och mobiliseras. Därmed var saken klar. Projektet hade visat sig slå väl ut och vänstern kunde känna sig styrkt.

Noter

- 1 Killen, Andreas, *1973 Nervous Breakdown. Watergate, Warhol, and the Birth of Post-Sixties America*. New York: Bloomsbury, 2006, s. 3–11.
- 2 Bordieu, Pierre, *Texter om de intellektuella*. Stockholm & Stehag: Symposion, 1992, s. 79 f.
- 3 Eribon, Didier, *Michel Foucault. Biographie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1991, s. 243–259.
- 4 Berman, Paul, *A Tale of Two Utopias. The Political Journey of the Generation of 1968*. New York: Norton, 1996, s. 267 f.
- 5 Foucault, Michel, *Language, Counter-Memory, Practice. Selected Essays and Interviews*. Oxford: Blackwell, 1977, s. 205–272; Foucault, Michel, *Power/Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Brighton: Harvester P., cop., 1980, s. 125–133.
- 6 Ackermann, Ulrike, *Sündenfall der Intellektuellen. Ein deutsch-französischer Streit von 1945 bis Heute*. Stuttgart: Klett-Cotta, 2000, s. 126–132, s. 148–153, s. 156–161; Berman 1996, s. 75–78.
- 7 Berman 1996, s. 284–287; Eribon 1991, s. 371–375.
- 8 Reese-Schäfer, Walter, *Lyotard zur Einführung*. Hamburg: Junius Verlag, 1995, s. 17–19, s. 21–23, s. 54–55.
- 9 Gustafsson, Lars, & Myrdal, Jan, *Den onödiga samtiden*. Stockholm: PAN/Norstedt, 1974, s. 172; Gustafsson, Lars, ”Kommentarer”, *BLM* 1969:8, s. 572.

- 10 Gustafsson & Myrdal 1974, s. 7, s. 12, s. 210, s. 214.
- 11 Gustafsson & Myrdal 1974, s. 7, s. 11, s. 39, s. 49, s. 74, s. 99, s. 125, s. 127, s. 209–226, citat s. 224. Om Myrdals folklighet, se Cervin, Cecilia, *Det illojala barnets uppror*. Stockholm: Hägglund, 1997, s. 253–271.
- 12 Palm, Göran, *Ett år på LM*. Göteborg: Författarförlaget, 1972, s. 5–8; Rasmusson, Torkel & Zern, Leif, "Kultur och solidaritet; en intervju med Göran Palm", *BLM* 1968: 9, s. 687 f; Palm, Göran, "Språklig solidaritet", *Ord & Bild* 1970:4, s. 288–291.
- 13 Palm 1972, s. 98 f; citat s. 83. Jämför kommentar i *Uppsala Nya Tidning*, 1974-01-27.
- 14 Palm 1972, s. 162, citat s. 163–173.
- 15 Palm, Göran, *Bokslut från LM*. Göteborg: Författarförlaget, 1974, s. 103.
- 16 Östberg, Kjell, *1968 när allting var i rörelse*. Stockholm: Prisma, 2002, s. 153 f; Etzemüller, Thomas, *1968 – Ein Riss in der Geschichte?* Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft, 2005, s. 218–221; Sejersted, Francis, *Socialdemokraternas tidsålder. Sverige och Norge under 1900-talet*. Nora: Nya Doxa, 2005, s. 364, s. 385–389.
- 17 Palm 1974, s. 284 f.
- 18 Palm 1974, s. 291 f, s. 300 f, s. 321.
- 19 Gustafsson & Myrdal, 1974, s. 117–122, s. 188.
- 20 Lagercrantz, Olof, "Är samtiden onödig?", *Dagens Nyheter*, 1974-04-11; Hedeberg, Anders, "En onödig bok om samtiden", *Arbetsbladet*, 1974-04-19; Norman, Birger, "Den ofrånkomliga tiden", *Arbetet*, 1974-06-05; Braconier, Fredrik, "Medelålders skriftställare disputerar", *Sydsvenska Dagbladet*, 1974-04-11. För försvar av Myrdal/Gustafsson se Håkansson, Björn, "Är ovanlig kunskap odemokratisk?", *Aftonbladet*, 1974-04-29; Cederback, Bengt, "Svåra frågor på svårt sätt", *Uppsala Nya Tidning*, 1974-09-21; Almerud, Peter, "Anti-intellektualism och folkets kultur", *Östersundsposten*, 1974-05-28.
- 21 Håkansson, Björn, "Göran Palm kan hantera besvikelsen", *Aftonbladet*, 1972-11-12; Lagercrantz, Olof, "Oroande bild av arbetare som känner sig utanför samhället", *Dagens Nyheter*, 1972-11-18; Person, O., "Göran Palm om sitt år på LM", *Hel-singborgs Dagblad*, 1972-11-29; Grahn, Lars, "Göran Palms bokslut från LM", *Aftonbladet*, 1974-07-11; Sveningsson, Levi, "Reformerna har vänt sig bort från arbetet: Byt fritidskrav mot arbetskrav", *Arbetet*, 1974-08-01; Tarschys, Daniel, "Facket och framsteget", *Dagens Nyheter*, 1974-12-27; L Bäckström, "LM – en okänd värld", *Uppsala Nya tidning*, 1973-01-27; Johnsson, Rolf, "Bokslut om året på verkstadsgolvet", *Dagen*, 1974-09-04; Linder, Erik Hjalmar, "Om klangen i Palms väckarklocka", *Göteborgsposten*, 1974-09-11; Grahn, Lars, "Göran Palms bokslut från LM", *Aftonbladet*, 1974-07-19; Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*. Stockholm: Rabén Prisma, 1996, s. 200, s. 306, s. 308.
- 22 Palm 1974, s. 60.
- 23 Gilcher-Holtey, Ingrid, *Die 68er Bewegung*. München: Beck, 2001, s. 100 f; Eribon 1991, s. 243–259. Om rapportboken i Sverige, se Olsson, Annika, *Att ge den andra sidan röst: rapportboken i Sverige 1960–1980*. Diss., Uppsala Univ., 2002.
- 24 Gilcher-Holtey, Ingrid, "Prolog", s. 1–3, i Gilcher-Holtey, Ingrid, Hrg., *Zwischen den Fronten: Positionskämpfe europäischer Intellektueller im 20. Jahrhundert*. Berlin: Akademie Verlag, 2006.
- 25 Gramsci, Antonio, *Opere 3, Gli intellettuali. E l'organizzazione della cultura*. Eiu-nadi: Torino, 1955, s. 3–5. Jfr Eyerman, Ron, *Between Culture and Politics. Intel-*

lectuals in Modern Society. Oxford: Polity Press, 1994, s. 79–84, s. 100; samt Östberg 2002, s. 72 f.

- 26 Om vänsterns dominans se Frenander, Anders, *Debattens vågor. Om politiskt-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt*. Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1999, kap. 4–6. Jämför även Block, Eva, *Frihet, jämlikhet och andra värden. Svensk inrikespolitisk debatt på dagstidningarnas ledarsidor 1945–1975*, Lund: Studentlitteratur, 1982, som med kvantitativ analys belägger en vänstervridning av debatten på tidningarnas ledarsidor under under 1960- och 1970-talen.
- 27 Salomon 1996, s. 200, s. 306, s. 308.

Håkan Arvidsson

Två möten med tidens anda

Jag började i Roskilde 1973, samma dag jag fyllde 30 år, och inledde min karriär som universitetslärare med att ensam dricka en halv flaska billig konjak och sedan ordna en primitiv bädd på mitt än så länge tomma skrivbord. Att jag hamnade vid Roskilde Universitetscenter var en ren tillfällighet, eller rättare sagt det slags tillfällighet som bara inträffar i situationer då livet vänder och för ett ögonblick ligger öppet och då inga ackumulerade orsaker pressar på för att få sin verkan.

Kort sagt – min situation var på en och samma gång lovande och förtvivlad. Tio års arbete inom den revolutionära vänstern hade lagt min tillvaro i spillror och kullkastat alla de planer jag möjligen haft. I ett decennium hade jag stencilerat flygblad när jag borde studerat, pratat på möten när jag borde tenterat. Allt jag borde gjort hade jag lämnat ogjort. Några insikter hade jag väl plockat upp på min slingriga väg vid lärdomens tempel. Jag hade lärt mig tala utan manus och jag kunde konsten (som jag numera glömt) hur man får en publik att känna och vilja detsamma som man själv. Agitation brukar det kallas, men det är egentligen en blandning av retorik, känslsamhet, inlevelse och överdrivet ego. Det handlar om att frammana sin egen känsla, sin indignation, sin förtvivlan, sin ilska och ibland även sin bitterhet. Kan man inte det, blir det inte äkta och publiken förblir oberörd oavsett hur man ryter eller gormar. Därför måste man alltid tala absolut oförberedd. På sin höjd kan man tillåta sig att ha första meningen på läpparna när man tar ordet. Det räcker ändå inte. Man måste också vara fullständigt säker på att man har rätt (den känslan har aldrig svikit mig). Om man inte har den säkerheten kan man inte mobilisera energin och viljan att övertyga.

Under åren i vänstern upplevde jag starkt och oinskränkt att jag rörde mig i takt med tiden. Jag och vi som skådat ljuset hade tidsandans vind i ryggen, men kanske inte på något omedelbart sätt. Maktöver-

tagandet var inte omedelbart förestående. Det förstod vi, men vinden blåste åt vårt håll. Den unga generation jag tillhörde gick åt vänster och lyssnade på vad vi hade att säga. Naturligtvis inte alla, men tillräckligt många för att ge oss intrycket av att vi inte var en ropande röst i öknen. Denna övertygelse, att vara en del av tidens anda, att ligga på rätt kurs, var möjligen ett självbedrägeri, men det var ett mycket övertygande bedrägeri. Vi visste att den tidsanda vi tillhörde inte återspeglades i den officiella politiken. Här härskade våra motståndares oinskränkt, men bedrägeriet låg inte i att vi var blinda för detta faktum, utan i att vi överdrev och förstorade tendenser som vi tyckte oss kunna iakttä i tidens tankeström, i sättet att resonera och se på världen. Ännu var vi blott en minoritet, men tidens gång skulle skänka oss den majoritet, den massornas kärlek, vi så hett åstundade. Till denna övertygelse bidrog också att vänstern tänkte och kände på ungefär samma sätt. Visserligen fanns det gott om delade meningar och kampen mellan vänsterns grupperingar födde ständigt nya sektorer som skilde sig med några nyanser från dem som redan fanns. Det betydde emellertid mindre. I en abstrakt mening växte vänstern som fenomen och som rörelse, och stundtals kunde vi också söka oss samman till en gemensam aktion och känna värmen och kraften från en större gemenskap. Till saken hör att även om den svenska vänstern var splittrad så kunde man likväl se att den i hög grad tolkade de marxistiska klassikerna efter i stort sett samma mönster. Vi var alla ett slags strukturalister och vanligen i Althusser, Poulantzas och Balibars anda.

Kanske hade jag också lärt något om människor. Både att förstå och genomskåda dem. Det var nödvändigt om man skulle överleva som "ledande kamrat" inom den rörelse som programmatiskt ville alla väl och som trodde sig kunna göra alla till likar. Jag vet att jag ibland låter som en cyniker. Det är jag dock inte. Det är bara jargong – ett skydd och en besvärjelse mot nya besvikelser, som jag är rädd för. Faktiskt är besvikelser det jag fruktar mest i livet. Jag har aldrig hittat ett sätt att tackla dem. Motgångar av annat slag kan jag ta någorlunda samlat, men mot besvikelser och tillkortakommanden är jag försvarslös. De går rakt in i kroppen och lyckas alltid krossa något vitalt. Vänsteråren var rika – till överflöd rika på besvikelser – och trots det ständiga flödet hittade jag aldrig något skydd mot dem.

Däremot lärde jag mig en tredje sak, nämligen att arbeta och att göra det när det behövdes och låta bli när det var lönlöst (den konsten har jag också glömt). En oppositionell rörelse och i synnerhet en revolu-

Demonstrationståg i Malmö, tidigt 1970-tal. Håkan Arvidsson längst fram med armbindel. Foto i privat ägo.

tionär sådan kräver sina anhängares totala uppmärksamhet, deras hjärta och deras odelade offervilja. Därav föraktet för allt som påminner om normal dygnsrytm. Man ger allt i momentet, sitter uppe till klockan fyra och skriver sina flygblad, drar ut dem till klockan fem och går sen och delar framför fabriksportarna klockan halv sju ut dem till arbetare som inte kastar en enda blick på vad man svettats fram under nattens vaka.

Den sortens politiskt arbete måste vara sin egen belöning. Det ger ingen ära, mycket lite erkännande och absolut inga pengar. Det är därför möjligt att uthärda bara inom en sammansvetsad gemenskap där den inbördes tillgivenheten får ersätta alla andra stimuli. Så länge den flödar är den emellertid en stark drivkraft. Den bygger upp en käns-

la av idealitet – en känsla som avgör vad som är viktigt och oviktigt och som utestänger omvärldens inflytande. Man blir resistent mot invändningar, mot kritik som kommer utifrån, från verklighetens värld och människor som är bortdefinierade från gemenskapen. I gengäld blir man desto mer sårbar för kritiken inifrån, från de egna, vars omdöme och uppmuntran är själva livsluften i ens tillvaro. Utan den är man förlorad. För den som ställt in sig i ledet av troende är den exklusiva gemenskapens tillgivenhet den enda källan till tröst och glädje, den enda värdeskala som existerar. Därför blir det oundgängligt att äga dess godkännande. Om inte halkar man förr eller senare ned i ett ohjälpligt självförakt. Det kan bara undvikas genom att man på ett eller annat sätt kan underkänna kritiken eller den uteblivna bekräftelsen. Och enda sättet är att beteckna kritiken som fientlig mot själva saken. Dess syfte blir då inte att korrigera personen, utan att angripa de ideal han eller hon står för.

Det är denna mekanism som driver alla politiska, religiösa eller andra sekter till ständiga splittringar. Konflikter inom gemenskapen kokas till syvende och sist ned till en kamp för att överleva som suverän och självständig människa. Antingen hittar man ett sätt att avvisa kritiken eller också krossas man av dess tyngd. Den är ju laddad med hela den egna idealiteten, vilket ger den en mördande kraft.

Nu i början av 1970-talet hade jag hur som helst fått min dos av verbal solidaritet. Jag var dessutom nyskild och hade ett barn på två år, som jag tvingats lämna, men som jag hoppades kunna hålla fast vid utan äktenskapets stödjande kryckor. Mina studier hade jag återupptagit och det var min avsikt att skriva en avhandling om leninismens inflytande i västvärlden. Det var det enda som tycktes mig intressant och där jag ansåg att jag hade något att säga som inte blivit sagt. Det tyckte inte min professor. Hon tyckte inte att man kunde skriva om ämnet när man inte kunde ryska. Kanske hade hon rätt, men alla andra ämnen hon föreslog tycktes mig futila och i intellektuella ting har jag alltid varit självständig. Jag har svårt att ta intryck av andras meningar – utom i mycket speciella fall. Därför satt jag på Lunds universitetsbibliotek och traggade i gamla Komintern-dokument och drack kaffe en gång i timmen. Jag var inte missnöjd med situationen, men jag behövde pengar. Och när det därför en dag låg en lapp på mitt bord i läsesalen som föreslog mig att söka ett jobb som adjunkt i Roskilde, tyckte jag mig inte ha något val.

När jag började i Roskilde tänkte jag mig att stanna några år, maxi-

malt fem, sedan skulle något annat dyka upp och jag skulle dra vidare. Jag har aldrig kunnat lägga några långsiktiga planer och heller aldrig haft lust till det. Karriär och ära har inte lockat mig. Det tycks mig vara ett släktdrag eller en typ av familjebudskap som generation efter generation i min familj förvaltats med stor framgång. I varje fall blir det inget av oss, även när vi har viss talang. På ett eller annat sätt har vi inom familjen alltid lyckats förskingra de talanger naturens lotteri skänkt oss, så att vi ständigt förblir lika tomhänta. Men tanken var alltså att stanna några år för att sedan fånga ett annat tillfälle i flykten. Nu har åren snart adderats till trettiofem och det är uppenbart att mitt liv och mitt arbete blev Roskilde.

Det har jag inte varit missnöjd med. Arbetet har varit en god födkrok och jag har för det mesta kunnat fungera i denna främmande miljö och vant mig vid livet som halvt landsflyktig. Dock måste det medges att det givit mitt liv en grundton av främlingskap. Det går inte en dag utan att jag påminns om att referenserna i detta land – så likt mitt eget – är annorlunda och framförallt annorlunda på ett mycket subtilt plan. Det hade kanske inte blivit lika märkbart om jag inte varit så djupt präglad av svensk kultur som jag varit och är. Åren har inte heller mildrat denna bindning utan snarare understrukt den.

Jag tror man måste säga att mötet med Danmark gav mig en mild kulturchock. Det hade jag inte väntat mig. Jag trodde att det samhälle jag kom till skulle vara identiskt med det jag kom från. Kanske var det naivt att tro att Skandinavien länder var så nära besläktade, men jag tror att det är en utbredd vanföreställning.

Jag kom alltså till Danmark som marxist och utpräglad vänsteranhängare och jag kom till ett universitet som av alla ansågs vara så rött det gärna kunde bli. Den marxism som odlades i Roskilde var emellertid inte densamma som den som dominerade den svenska vänstern. I Danmark var man "kapitallogiker", medan man i Sverige var "strukturelister". Det chockerade mig emellertid inte. Jag hade varit med tillräckligt länge för att veta att om doktriner är det svårt att bli enig. Det som däremot gjorde mig chockerad var saker av mindre vikt, ja, ibland rena bagateller. Det var dock bagateller som ingick som delar av ett djupt inpräglat kulturmönster.

Jag minns exempelvis att jag blev invald i vad som kallades "fællestudienævnet". Där möttes vi ungefär en gång i månaden för att ta ställning i saker som gällde själva studiesystemet och liknande. Jag gick på det första mötet och vi fattade en rad beslut av, i mina ögon, viss betydelse.

delse. Sedan hände ingenting förrän jag fick kallelse till ett nytt möte. Vid detta andra möte frågade jag varför de beslut som vi fattat förra gången inte satts i verket och fick svaret: "Det var inga bra beslut. Idag ska vi fatta nya!"

För en svensk som uppfostrats med mötesdisciplin var detta besked omtumlande. Beslut var en i det närmaste helig ritual och när de väl fattats fanns inget annat att göra än att genomföra dem. I Danmark var det uppenbarligen inte så. Denna upplevelse och liknande öppnade mina ögon för kulturmönstrens betydelse för allt mänskligt handlande. Det kulturella mönster i vilket vi fostras förändras endast långsamt, det liksom fräts ned genom tidens sävligt nötande arbete. Denna insikt utkristalliserades dröjande, men undan för undan tärde den på min marxistiska övertygelse.

Den kulturella nivån är i den marxistiska världsbilden en besvärande problematik. Den betraktas av Marx och det överväldigande antalet av hans efterföljare som en ren reflex av samhällslivets materiella struktur. Människan kan inte tänka och heller ej handla utanför de ramar som hennes materiella produktion innesluter henne i. Kulturen är med andra ord fångad i den materiella verkligheten. Borgerligheten tänker och handlar inom bestämda av den borgerliga praktiken fastställda skrankor och de övriga klasserna tänker inom sina klassmässiga ramar. Kulturen kan inte påverka den samhälleliga basen. Det är en central utgångspunkt för all marxistisk rationalism.

Den lilla skillnad i kulturmönster jag tyckte mig ha uppdagat mellan Sverige och Danmark antydde att detta lands kultur trots alla andra likheter med den övriga kapitalistiska världens materiella strukturer kunde bevilja marginaler för både tänkande och handlande som var annorlunda än dem som fanns i det land jag kom från. Det bekräftades dessutom av att den marxism som praktiserades inom den danska vänstern var mycket annorlunda mot den jag hade fostrats i.

Det fanns, vad jag kunde se, ingen betydande skillnad mellan svensk och dansk kapitalism som med någon automatik borde leda till att den danska vänstern skulle hänge sig till en kapitallogisk tolkning av marxismen. Kapitallogiken fäste endast uppmärksamhet vid *ett* resonemang hos Marx, nämligen värdelagen och profitkvotens fallande tendens. Värdelagen var drivkraften i alla kapitalistiska samhällen och profitkvotens fallande tendens var den mekanism som till sist skulle besegla kapitalismens öde. Dessa båda logiker i den kapitalistiska utvecklingen var dessutom tätt sammanlänkande på så sätt att värde-

lagen med nödvändighet drev fram profitkvotens fall. För att nå ständigt stegrade vinster måste företagen oavslåligt investera i nya maskiner för att öka produktiviteten, men därvid grävde de sina egna gravar. Investeringarna i teknisk utveckling minskade arbetarnas betydelse och tyngd i produktionen och eftersom det mänskliga arbetet var det enda verkligt värdeskapande elementet i den kapitalistiska produktionen måste profitkvoten oavbrutet falla i samma takt som värdelagen slog igenom. Slutligen skulle genom systemets egen logik profitkvoten bli noll och då måste systemet kollapsa.

Det märkliga var bara att dansk kapitalism var relativt outvecklad. Danmark hade inga stora tekniskt avancerade företag. Det dominerades av småproduktion och borde således ha längre väg att gå till profitkvotens kollaps än nära nog alla andra europeiska länder. Så varför hade man just i Danmark stannat för denna tolkning av marxismen? Det fanns inget i den materiella produktionen som förutbestämde en sådan tolkning och i de europeiska länder där produktionen utvecklats till långt mer avancerade nivåer lyste kapitallogiken med sin frånvaro. Den danska vänsterns världsbild måste alltså vara bestämd av något annat än den danska materiella verkligheten. Jag vände och vred på problemet men kunde inte nå någon annan slutsats än att kulturen och tankevanorna här spelade en icke obetydlig roll, en roll som motsade marxismens fastslagna axiom.

I Danmark kom jag att undervisa inom äldre historia och denna äldre historia födde nya invändningar mot det marxistiska schemat. Huvudsakligen blev min uppgift att undervisa om medeltiden. Det var ett område jag sysslat ganska lite med och därför var det nödvändigt att läsa in sig tämligen brett för att gå i land med undervisningen. Även på detta område fanns en uppsättning motspänstiga marxistiska prejudikat. Framförallt blev religionens roll i det medeltida samhället problematisk. De marxistiska medeltidsforskare jag läste slog emfatiskt fast att det som bestämde det medeltida samhällets struktur och tankeliv var den grundläggande ofrihet som rådde i arbets- och samhällslivet, nämligen livegenskapen. Denna livegenskap bestämde allt. Svårigheten här bestod i att tesen tycktes kräva att de medeltida feodaltherrarna tänkte och handlade som moderna kapitalister. Livegenskapen var av central betydelse därför att den gjorde profitmaximering möjlig inom det medeltida jordbruket. Problemet var bara att det medeltida jordbruket inte i övrigt följde profitmaximeringens regelverk. Bönderna brukade jorden med metoder som var extremt ineffektiva. Man lät god

och dålig jord gå på omgång inom byggemenskapen och det ledde knappast till någon maximering av avkastningen.

Denna metod förhindrade ett effektivt utnyttjande av lantbrukets resurser och den bestämdes inte av något behov av växande profiler. Den bestämdes av religiösa föreställningar som man inte ansåg sig kunna bryta. När brytningen senare kom i 1500- och 1600-talets England var det en revolution som möjliggjordes av en ny typ av religiös föreställningsvärld, den protestantiska med dess betoning på världslig framgång. Det var ofrånkomligt att dra slutsatsen att religionen genomsyrade det medeltida Europa och att den i allt väsentligt bestämde människors tankar och handlingar. Det var den som gav livet mål och mening och som gjorde att de "där nere" kunde acceptera den ofrihet systemet påtvingade dem.

Enligt den officiella exegetiken byggde medeltidens feodala produktionssätt på våld. Det var det enda medel som stod den härskande klassen till buds för att dag efter dag tvinga de arma bönderna ut på marken för att producera det överskott som slutade i de härskandes fickor. Under kapitalistiska förhållanden gick arbetarna självmant, eller som det hette genom "magens tvång", till fabrikerna och här behövde alltså våldet inte brukas lika frekvent. Men ju mer jag trängde in i den medeltida kulturens anda, desto tunnare föreföll mig den argumentationen.

Naturligtvis måste också medeltidens bönder ha arbetat för brödfödan och således varit underkastade "magens tvång", däri skilde de sig inte från den moderna tidens arbetare. Våldet kan inte ha varit den enda kraft som fick dem att slita i sitt anletes svett. Jag tror att våldet överhuvudtaget är en överskattad drivkraft i vardagslivets historia. Jag kan inte se att det finns ett enda exempel i historien där underklassen genom blotta våldet har tvingats utföra sitt "merarbete". Ett sådant system skulle kräva enorma våldsresurser hos den härskande klassen och i äldre tider har sådana resurser varit både knappa och dyra. Inte ens moderna våldssystem har haft resurser som gjort det möjligt att enbart förlita sig på piskan som övertalningsmedel för att få ut det merarbete som alla samhällssystem nödvändigtvis måste producera för att gå runt.

Dessa tankar fick mig efterhand att närma mig den hädiska tanken att det inte var våldet utan snarare religionen som gav det medeltida samhället dess form och den medeltida människan hennes motiv för att underkasta sig tidens hårda villkor. För en marxist var det uppoch-

nedvända världen. Men när tanken väl slagit rot var den omöjlig att bli av med. Det vet jag eftersom jag gjorde stora ansträngningar för att behålla min ungdoms övertygelse. Det visade sig emellertid omöjligt. Nya och alltmer hädiska tankar trängde sig på och tycktes mig vederhäftiga. Jag minns att jag en dag efter läsning om medeltidens katedraler, dessa väldiga byggnadsverk som ofta tog hundra år eller mer att uppföra, plötsligt slogs av att den marxistiska idén att samhällets kulturella överbyggnad uteslutande bestämdes av "hur mervärdet utpumpades" måste vara både otillräcklig och felaktig. Frågan handlade inte bara om hur merarbetet utpumpades, sättet att producera, utan också och kanske i högre grad vad det användes till. I den moderna kapitalismen var kanske Marx iakttagelse riktig, åtminstone till en viss grad, men när det gällde äldre samhällen föreföll den mig alltför begränsad. Kapitalisterna använde mervärdet till nya investeringar för att i all oändlighet stegra sina vinster. Men i äldre samhällen hade mervärdet gått till monumentala byggnadsverk som saknade betydelse för människors omedelbara behov och som inte ledde till oavslutligt stegrade vinster. Dessa monument, från Egyptens pyramider till Greklands tempel och medeltidens katedraler, hade varit uttryck för en tidsanda som var besatt av att bringa gudarna sin hyllning och besvärja den obevekliga döden.

Mötet med Danmark och den danska vänstern födde ett tvivel i min tidigare så övertygade själ. Det var inte så mycket direkta intryck av vad som diskuterades inom denna strömning av marxismen som invändningar mot vad som här tycktes accepteras som naturliga och ofrånkomliga slutsatser av tidens idéer. Och om det som betraktades som naturligt på denna sida sundet blev betraktat som befängt på den andra fanns all anledning att tvivla. Jag upptäckte att tidens anda kunde tolkas på flera olika sätt och att det till och med kunde kasta tvivel över vad som var tidsandan. Fram till denna punkt hade jag varit övertygad om att jag gick i takt med tidsandan, inte bara min egen tids, utan hela den moderna epokens. Genom hela 1900-talet hade i mina ögon blåst en vind som rörde sig mot socialism, planekonomi och jämlikhet. Nu började jag tvivla på att denna tolkning varit korrekt.

Och när man börjar tvivla faller den ena övertygelsen efter den andra. Revolutionen som jag betraktat som ofrånkomlig och en normal företeelse i det historiska förloppet framstod plötsligt som ett sällsynt undantag. Klasskampen var förvisso ständigt närvarande men den tog ytterst sällan revolutionens form. Det var snarare kompromissen som

var dess normala och vanliga resultat. Dessutom behövde revolutionerna i historien inte, som Lenin och Marx ansett, uppfattas som "en fest för folket". De liknade mer uppslitande och tragiska katastrofer och de var knappast att föredra framför kompromissens väg. De slutade vanligen inte i några förbättringar för folkets breda massor. Tvärtom tycktes deras facit vanligen vara en ödslig och bitter återgång till utgångspunkten, om inte än värre.

Denna historiesyn, som trängde sig på under mina första år i Danmark och i mötet med unga och djupt troende danska marxister som inte ville höra invändningar utan som kommit till sina universitetsstudier för att få sina föreställningar bekräftade, har med åren stärkts och de senare decennierna har inte ändrat den. Idag är jag övertygad om att begrepp som tidsanda är farliga och måste behandlas med största varsamhet. Tidens anda finns inte, åtminstone inte så som vi vanligen föreställer oss den. Genom historiens rum blåser ingen entydig vind som har en bestämd riktning och heller inget mål. Snarare är det så att det alltid blåser mer än en vind och att den historiska atmosfären rymmer fler än bara ett luftlager och att vindens riktning kan växla mellan dessa olika luftlager.

Jag vill emellertid inte förkasta begreppet tidsanda. Jag tror att det är nödvändigt för var och en som vill återberätta historien. Det ligger, på ett försåtligt sätt, inbyggt i själva berättandets form. Med begreppet tidsanda tycks vi kunna måla den bakgrund mot vilken historiens individuella öden utspelas och med den kulissen tycks vi kunna ge mening åt annars synbarligen slumpmässiga skeenden. På sätt och vis blir därför "tidsandan" ett tankefel i de flesta historiska berättelser, ett tankefel vi inte kan undkomma om vi vill finna en mening i det historiska förloppet. Tidsandan är något vi efter tycke och smak projicerar på epoker såväl förgångna som samtida. Och utifrån dessa projektioner tror vi oss finna ett slags logik i skeendet.

Tidsanda är följaktligen ett begrepp som följer berättandets logik och inte kan avlägsnas utan att berättelserna förlorar i kraft och poäng. Naturligtvis finns det också något sådant som tidsanda. I konsthistorien kan vi följa hur olika stilar och smaker avlöser varandra och givetvis uttrycker de en för sin epok generell smak. I denna mening behärskas alltså varje tid av en anda som varit dominerande, även om den inte varit allenarådande.

Häri ligger också begreppets problematiska sida. Bortsett från att det naturligtvis är svårare att bestämma tidens anda ju närmare man

kommer samtiden, är det inte bara svårt att urskilja vilken anda som är underordnad och vilken som är hegemonisk, utan också hur den hegemoniska relaterar sig till den underordnade. Än svårare är det självfallet att utröna hur tankeströmmar, föreställningar, smakriktningar växlar från en tid till en annan, hur nya idéer bryter fram och gamla vissnar och vad som styr både det som spirar och det som vissnar i tankelivet. Också dessa problem blir svårare i samtidshistoria eftersom vi här är en del av tidens anda. Det är människors tankar och handlingar som formar tidens smak, tankar och trender. Tidsandan är ett resultat av det viskande samtal som förs människor emellan och som långsamt utkristalliserar som den allmänna opinionen eller den allmänna smaken. Det förefaller mig som om varje social grupp, varje social kategori och varje generation behärskas av sin egen tidsanda och att dessa korsar varandra på ett sätt som är omöjligt att kartlägga. Inom modern sociologi och historieforskning söker man, genom "diskursanalys" i Foucaults efterföljd, fånga både samtidens och svunna tiders anda. Genom oändliga analyser av vad man tror vara olika perioders resonemangsmönster söker man kartlägga hur tankemönster och smaker växer fram och bryts mot varandra. Det är naturligtvis omöjligt. Ingen kan någonsin överskåda alla de resonemang och tankemönster som behärskar en viss tid eller epok. Vad man i bästa fall uppnår är en subjektiv beskrivning av vad man uppfattat som dominanta element i en viss tids tänkande, smak och drömmar.

Men därmed är dessvärre inget vunnet, åtminstone ingen varaktig sanning om det förflutnas förlorade värld. Historien, eller om man så vill tiden, är som havet: oceanisk och oöverskådlig. Det enda vi kan överblicka är en liten del av dess väldiga yta, men det räcker inte. Vi kan aldrig tränga ned till dess omätliga djup och de nyanser som ryms där. Det enda vi vet är att stormar regelbundet rör upp djupen och att då kommer nya, okända och oväntade fenomen till ytan, fenomen som i våldsamma eruptioner förvandlar den värld vi tror oss ha sett och förstått och i dessa eruptioner tappar vårt förstånd sitt grepp om världen, livet och historien. Dessa eruptioner liksom de fenomen de framkallar är och förblir gåtfulla storheter, storheter som det är vårt öde att fåfängt söka förstå. För historiker liksom andra humanister är denna ödmjuka insikt oundgänglig. Det är nödvändigt att förstå att vi aldrig får träffa tidsandan. Vi kan inbilla oss att vi fått stämma träff med henne, men vi bör inte bli förvånade över att hon aldrig infin- ner sig till avtalade möten.

Martin Wiklund

1973 som prisma

1970-talets tidsanda och dess innebörder

I början av 1970-talet skrev Karl Vennberg att decenniets utgång skulle bero på hur vänstern förmådde att hantera sin besvikelse. Den berömda formuleringen återfinns i en dikt med titeln "Decennieskifte" som andas pessimism inför det nya decenniet: "Finns det decennier som dör med sin utopi, som 20-talet / Är jag rädd för att 60-talet var ett sådant decennium". Avslutningen antyder att 1970-talet inte skulle bli en tid då drömmarna förverkligades utan ett decennium "att bara överleva i": "Det finns decennier att bara överleva i, som 30-talet/ eller 50-talet. Då kan själva drömmen / vara som ett isbelagt nattmoln."¹

Vårt kollektiva minne rymmer bilder och berättelser om olika händelser och tidsperioder, men i detta minne har 1970-talet inte en lika tydlig innebörd som exempelvis "1968" eller "1980-talet". Det tenderar att reduceras till en fortsättning på 1960-talets vänstervåg eller en brytningstid mellan det röda 1960-talet och det blå 1980-talet. Då betraktas perioden främst utifrån 1960-talets eller 1980-talets frågor. Är det möjligt att urskilja ett annat 1970-tal och bli mer lyhörd för periodens egen självförståelse?

När man som historiker ska närma sig ett betydelsefullt historiskt fenomen finns det skäl att artikulera de berättelser som ligger till grund för vår förståelse av det. Det gör det lättare att reflektera över de tolkningar vi bär med oss sedan tidigare. Liksom i antologin i övrigt kommer jag här att fokusera på det svenska 1970-talet, men någon gång jämföra med företeelser i andra länder.

Två berättelser om det svenska 1970-talet förefaller särskilt betydelsefulla i sammanhanget. I båda framstår decenniet som en motbild till 1980-talet. I den ena utgör det en tid då Sverige fortfarande befann sig

på rätt väg, medan 1980-talet innebar ett genomslag för nyliberalism, yuppiementaltet, individualism, materialism, ökade sociala klyftor, intresse för form och yta, traditioner och etikett samt en återgång till mer polariserade könsroller och borgerliga konventioner. Det goda 1970-talet står i denna berättelse för ökad jämlikhet mellan könen och mellan klasserna, välfärdsstatens utveckling, en stark aktiv svensk utrikespolitik, gemenskap, solidaritet med tredje världen och frigörelse från konventioner och könsroller.² Det är en berättelse som uttrycker vänstersympatier och som i viss mån tycks vara knuten till dem som själva tillhörde vänstern eller proggekulturen på 1970-talet och som upplevde den kulturella förändringen på 1980-talet som negativ. Den kan som Orvar Löfgren antyder relateras till den så kallade 68-generationen eller fyrtiotalisterna. Samtidigt bör man komma ihåg dels att det finns delar av samma åldersgrupp som aldrig har sympatiserat med vänstern eller proggekulturen, dels att 1970-talet också befolkades av andra generationer.

Man kan fråga sig när den berättelsen uppstod, eftersom många grupper inom vänstern inte hade någon särskilt positiv bild av samtiden under 1970-talet, utan då intog en skarpt avvisande hållning till det existerande samhället som ett uttryck för deras samhällskritik.³ Det antyder att berättelsen möjligen inte formulerades förrän på 1980-talet, som en tillbakablick mot något bättre som gått förlorat och i reaktion mot vad som upplevdes som att samhället utvecklades i fel riktning. Att den formulerades i efterhand innebär dock inte att den kan avfärdas som falsk eller orimlig.

En annan berättelse gör en närmast motsatt värdering av 1970- och 1980-talen och är åtminstone delvis knuten till en politiskt borgerlig ståndpunkt. Den kan även relateras till en generation som växte upp under 1970- och 1980-talet och reagerade mot 1970-talet som tråkigt, fult, instängt, puritanistiskt och ofritt. Avståndstagandet är både politiskt och estetiskt. Fenomen som brukar nämnas är exempelvis flum-pedagogik, diskbänksrealism, politisering av kulturen, de höga skatternas pomperipossaeffekter och en okontrollerad expansion av statsapparaten och den offentliga sektorn. 1980-talet innebär enligt en sådan berättelse en ideologisk tillnyktring, en befrielse från den tryckande kollektivistiska konformismen och en förbättring av den estetiska smaken. Orienteringen mot Europa istället för mot tredje världen motsvaras av värderingen av civilisation och kulturarv istället för civilisationskritik och uppror mot konventioner. Vid sidan av denna liberala

färgade berättelse om 1970-talet formulerades ett annat avståndstagande i samband med att punkare, anarkister och en ny generation författare tog avstånd från den etablerade vänsterns och proggekulturens ideologiska renlärighet och utopiska visioner.⁴

Under 1990-talet och 2000-talet har fler berättelser om 1970-talet tillkommit i samband med reaktionen mot nedskärningar inom välfärdspolitiken, det ökade inslaget av marknadslösningar och sådant som förknippades med 1980-talets estetiska och politiska inriktning. Estetiskt återknöt delar av den yngre generationen till 1970-talets musik, frisyrier och kläder. Politiskt lyftes olika former av radikalism, socialism och global rättvisa fram gentemot liberalismens segertåg och USA:s hegemoniska ställning i världen. Irakkriget aktualiserade Vietnamrörelsens kamp mot den amerikanska imperialismen.

Att både den vänsterorienterade och den högerorienterade berättelsen lyfter fram 1970-talet som ett vänsterorienterat decennium kan framstå som en bekräftelse av den tolkningen. Samtidigt bör man fråga sig om inte berättelsernas sensmoral utgör en lockelse att renodla och överbetona just den aspekten. En central poäng med den vänsterorienterade och positiva berättelsen om 1970-talet är ju att understryka periodens vänsterprägel som det goda med den tiden. Det gör att fenomen som inte passar in och de samhällsgrupper som inte sympatiserade med vänsterns kulturella och politiska inriktning lätt hamnar utanför synfältet. I vilken utsträckning utgör vänsterberättelsen "68:ornas" egen berättelse om deras eget 1970-tal, snarare än en allmän berättelse om hela samhället? På motsvarande sätt tenderar den negativa berättelsen, låt oss kalla den vänsterflumberättelsen, *också* att bortse från dem som inte hörde till vänstern, för att understryka hur sjukt, dogmatiskt och ensidigt 1970-talet var. Trots att berättelserna har helt olika sensmoral har båda således en benägenhet att framhäva decenniets vänsterprägel.

Även om detta är grovt skisserade berättelser ger de en bakgrund för att diskutera tolkningen av 1970-talets kultur. Det gör det lättare att urskilja konflikter som tolkningen av 1970-talet är indragen i, förtydligar vilka poänger olika berättelser har och visar varför vi kan känna oss dragna till en viss föreställning om perioden.

Ett sätt att utmana schablonmässiga berättelser är att, som vi har gjort i denna antologi, dyka ned i ett år och undersöka olika företeelser i dåtiden. 1973 har fått fungera som ett prisma för att belysa olika aspekter av 1970-talets kultur. Essäerna gör förvisso inte anspråk på

att tillsammans ge en sammanhängande tolkning av 1970-talets tidsanda, men det är ändå möjligt att spåra vissa återkommande teman och samband som jag ska peka ut och reflektera kring i det följande.

Vänsterns årtionde eller omprövning inom vänstern?

Ett tema som förekommer i flera av essäerna och som är centralt både i solidaritetsberättelsen och i vänsterflumberättelsen är vänsterradikalismen. Var 1970-talet ett socialismens årtionde eller en tid för omprövning inom vänstern?

Charlotte Tornbjer beskriver engagemanget för Chile som en fortsättning på det antiimperialistiska engagemanget för Vietnam som växte fram under slutet av 1960-talet. I båda fallen tog man ställning för en form av socialism och mot USA:s imperialism. Tornbjers essä belyser en del av 1970-talets emotionella kultur och lyfter fram känslornas betydelse för det politiska engagemanget, men betonar att känslor inte är irrationella. Trots den moraliska chocken av militärkuppens kränkning av folkets rätt att bestämma över sitt eget öde och av försöket att stoppa socialism med våld, förstärkte kuppen snarast engagemanget. Engagemanget och solidariteten med de drabbade fick känslomässigt bränsle av indignationen över den orättvisa världsordningen och vreden över att det goda och hoppingivande brutalt slogs ned med våld. Kuppen passade dessutom väl in i den leninistiska teorin om imperialismen som en del av kapitalismen och fascismen som ett sätt att med våld hindra socialismen och upprätthålla kapitalismen. Den moraliska chocken gav därför ingen anledning för vänstern att ge upp tron på socialismen som vägledning för framtiden.

Det stämmer i viss mån överens med vad Jens Ljunggren, Klas-Göran Karlsson och Kristian Gerner konstaterar om den uteblivna uppgörelsen inom vänstern vid denna tid. Medan receptionen av Solzjenitsyn i Frankrike ledde till ett avståndstagande från marxismen hos de "nya filosoferna" André Glucksmann och Bernard Henri-Lévy, som fungerade som ett slags föregångare till postmodernismen, kunde Solzjenitsyns böcker om Sovjetunionen i Sverige inte motivera någon omprövning av socialismen eller kommunismen som sådan. Även om receptionen innehöll olika röster bedömdes hans kritik i huvudsak gälla Sovjetunionen, som det var få som såg som ett socialistiskt föregångsland. Samtidigt kände exempelvis Olof Lagercrantz behov av att tillbakavisa hans beskrivning av Sovjet. Karlsson och Gerner visar att det

också fanns motröster som hyllade Solzjenitsyns verk och ville använda hans böcker om Gulag för att peka på förtrycket i det kommunistiska Sovjet.⁵

När på 1970-talet försvann den optimism som besjälade vänstern åtminstone så sent som 1968? Vilka skäl till omprövning hade vänstern 1973? Vietnamkriget hade varit en viktig rekryteringsgrund för vänstern. Bland allmänheten stärktes solidariteten med Vietnam som en reaktion på USA:s bombningar av Hanoi under julen 1972. Det var då Olof Palme höll sitt berömda tal där han liknade USA:s bombningar vid nazisternas förintelsläger och massavrättningar. Kort därefter skrev alla riksdagspartier och 2,7 miljoner svenskar under en protest mot USA:s bombningar. I januari 1973 skrev USA och de vietnamesiska parterna under ett fredsavtal. I det perspektivet skulle 1973 kunna ses som ett segerns år för FNL-rörelsen, men samtidigt försvann på sikt en viktig förutsättning för engagemanget. Segerns år kan därför också ses som rörelsens höjdpunkt som snart skulle följas av minskat engagemang.⁶

Ett problem i tiden för vänstern var motsättningarna mellan de olika grupperna. Varken om vägen till det socialistiska samhället eller om det socialistiska samhällets utformning rädde enighet. Vänsterns besvikelse skulle vidare kunna sättas i samband med att kårhusockupationen och gruvstrejken inte hade lett till någon genomgripande samhällsförändring. Den kan också tolkas som en besvikelse över proletariats eller arbetarklassens bristande revolutionära böjelser eller besvikelse över att rörelserna inte hade vuxit sig starkare. I riksdagsvalet 1973 fick SKP bara 0,36 procent av rösterna.⁷ Det är inte förvånande om kontrasten efterhand blev allt skarpare mellan de utopiska visionerna och det dagliga politiska arbetet på arbetsplatser och i lokalgrupper som kunde vara slitsamt och trögt, om än meningsfullt och ideologiskt riktigt. Ytterligare en utmaning mot vänsterns optimism var att motståndet mot deras mål tycktes vara så starkt att den stora samhällsförändringen kanske inte var möjlig eller att den skulle kräva mycket våld. Det tvingade fram skarpa ställningstaganden om vägen till socialismen och ledde i vissa länder till att delar av vänstern utvecklades i riktning mot terrorism. I Sverige övergav många inom vänstern så småningom den revolutionära vägen till förmån för reformismen.

Styrkan i det ideologiska engagemanget och hur påfrestande en omprövning av det kunde vara ger Håkan Arvidsson en bild av i sin självbiografiska essä. Livet som revolutionär aktivist innebar en total

hängivelse där hela livet genomsyrades av politik och ideologi, inte olik pietistiska rörelser som eftersträvar att låta religionen prägla hela tillvaron. Känslan av gemenskap och inbördes bekräftelse i kampen för det goda, som Arvidsson och Tornbjer belyser på olika sätt, samt känslan av att vara i takt med tiden gjorde det identitets- och känslomässigt kostsamt att lämna den egna gruppen och övertygelsen, eftersom det riskerade att plötsligt förpassa avhopparen till en social och existentiell tomhet.

Folklig jämlikhet och civilisationskritik

Även om det i Sverige inte skedde någon stor uppgörelse inom vänstern 1973 betyder det inte att det inte förekom någon omprövning alls. Ljunggren visar hur Göran Palm stakade ut en väg för de intellektuella inom vänstern som bestod i att låta arbetarna själva komma till tals istället för att förklara deras egentliga intressen utifrån marxismens teorier. Även om 1960-talets vänstervåg bland annat bestod i ett uppror mot auktoriteter och auktoritära umgängesformer, blev inslaget av elitism efterhand större med anammandet av leninismens teori om nödvändigheten av ett disciplinerat och skolat kommunistiskt parti som skulle leda arbetarklassen till revolution. Samtidigt bar upproret mot auktoriteter på en kritik mot sådan elitism och 1970-talet kom snarare att präglas av "folkliga" rörelser med antihierarkiska och antielitistiska ideal.

Folkets kultur ställdes mot imperialismen och särskilt mot den amerikanska kulturimperialismen med dess konsumism, materialism och förkonstling. I det avseendet är det möjligt att se ett samband mellan orienteringen mot det "folkliga" och 1970-talets civilisationskritik med dess inriktning på enkelhet, äkthet, naturlighet och kritik av konventioner och konsumism, som var ett betydligt bredare fenomen än leninismen.⁸ Gentemot den så kallade borgerliga kulturen eftersträvades ett mera avslappnat och friare umgänge som var mjukare och mer naturligt, som Orvar Löfgren tar upp i sin essä. Umgänget informaliserades.⁹

Det "folkliga" företräde och motståndet mot hierarki och elitism kan också sättas i samband med ett demokratiideal som betonar aktivt deltagande och decentralisering i motsättning till expertstyre och byråkratisk maktutövning. Det var viktiga ideal under 1970-talet inom ett brett spektrum av det politiska fältet.¹⁰

Idealet om folklighet visar sig hos flera av samhällets officiella företrädare på 1970-talet eller åtminstone i bilden av dem. Marie Cronqvist, Sara Kärrholm och Lina Sturfelt beskriver i sin essä hur den gamle kungen, Gustav VI Adolf, hyllades som en enkel, modern och vanlig människa och hur den nye kungen framställde sig som en informell kung i takt med tiden. De framgångsrika och omtyckta ledarna hyllades för sin folklighet och ledarna försökte ibland också själva framställa sig på det viset. Det är inte orimligt att se Thorbjörn Fälldins folklighet som en av orsakerna till centerns framgångar 1973 och till att han vann valstriden mot Olof Palme i valet 1976. Fälldin hade en enkel landsbygdsbakgrund och saknade akademisk utbildning.¹¹ Palme framställdes av somliga däremot som överlägsen, kyligt intellektuell och med överklassbakgrund. Det är talande att den positiva socialdemokratiska bild av Palme som också förekom, vid sidan av den negativa, ofta betonade Palmes folklighet och att han var en vanlig människa, vid sidan av hans begåvning och politiska engagemang.¹² Också Bohman framställde sig gärna som folklig, på ett helt annat sätt än senare moderata partiledare som exempelvis Ulf Adelsohn eller Carl Bildt: "Vi är fortfarande, har jag brukat säga, alla eller nästan alla ättlingar i andra eller tredje led till bönder, torpare och fiskare. Alltjämt ligger lien, yxan och spaden väl i handen."¹³

Det folkliga idealet och intresset för konkreta frågor som exempelvis arbetsmiljö förde sådana vänsterintellektuella som Göran Palm mot en reformistisk ståndpunkt. Ljunggren beskriver hur Palm, i motsättning till den pågående splittringen inom vänstern mellan olika teoretiska ståndpunkter, visade hur konkret arbete i folkets och arbetarklassens tjänst var möjligt ute på arbetsplatserna och som skribent. Det var också frågor som var centrala i 1970-talets partipolitik i Sverige: arbetsmiljö, demokrati i arbetslivet, arbetsmarknadslagar. Det är viktigt att framhålla sådana aspekter, eftersom de riskerar att glömmas bort till förmån för mer spektakulära fenomen och som ett resultat av en yngre generations mode- och musikfokuserade estetisering av epoken i retrons tidevarv. Frågorna om demokrati i arbetslivet och arbetsmarknadslagar kan samtidigt knytas till de mer allmänna idealen om aktiv deltagardemokrati, decentralisering och jämlikhet.

Att jämlikhet såväl mellan klasser som mellan könen var ett viktigt begrepp för 1970-talet är allmänt vedertaget. Mer intressant är att se hur idealet hängde samman med andra idéer i tiden. Jämlikhet som ideal kunde fungera som ett motiv för det ökade statliga ingripandet

i ekonomin och den ökade planeringen som kännetecknade 1970-talets politik hos såväl socialdemokratiska som borgerliga regeringar. Målen handlade både om jämlikhet mellan klasser, mellan könen och mellan olika regioner i landet. Att samhället genomgick en allvarlig kris – oljekris, lågkonjunktur, arbetslöshetskris, industrikris, tillväxtkris, energikris och miljökris – uppfattades visa nödvändigheten av en aktivare statlig näringspolitik.

Även antiimperialismen och idealet om nationellt självstyre kan formuleras som ett ideal om jämlikhet mellan världens länder, i den meningen att ingen stat sätter sig över någon annan stat. På liknande sätt kan kritiken av konventioner förstås som ett sätt att bryta ner hierarkiska och exkluderande former och i det avseendet sägas vara motiverat av idealet om jämlikhet. Civilisationskritiken kunde främja jämlikhet genom att relativisera de normer som förknippades med civilisation och västerländsk kultur, till förmån för inspiration från verkliga eller föreställda utomeuropeiska kulturer. Därför kunde civilisationskritiken och kampen för jämlikhet gå hand i hand.

De rådande könsrollerna var ett annat slags konventioner som stod i vägen för jämlikhet och frigörelse. Att bryta ned eller förändra könsrollerna var något som långt ifrån bara den nya kvinnorörelsen eller vänstern kämpade för. Det framfördes som ett viktigt ideal av såväl socialdemokratin som folkpartiet, även om det också fanns skillnader i idealen.¹⁴

Kampen för jämlikhet och kritiken av konventioner berörde vidare den sexuella frigörelsen. Samtidigt kunde sexliberalismens kritik av traditionella tabun skapa större utrymme för kränkande former av sexualitet i pornografi och prostitution, som den nya kvinnorörelsen uppfattade som ett led i kapitalismens och patriarkatets reducering av kvinnan till vara och objekt för mannens begär. Här kunde kritiken av objektifieringen av kvinnan och kritiken av konsumismen förenas. Både liberaliseringen av porrfilmsscensuren 1971 och strävan efter frigörelse på det sexuella området bidrog till att göra sexualiteten till ett mer framträdande tema i offentligheten under 1970-talet, inte bara i porrfilmer och porrtidningar utan också i vanliga filmer och tidningar. Även om den nya kvinnorörelsen var kritisk mot porren fanns det, som Mariah Larsson visar, vissa paralleller i intresset för den kvinnliga njutningen och dess lokalisering. Enligt den nya kvinnorörelsen skulle den eftersträlvade formen av sexualitet vara ömsesidig, avspänd, ömsint och mjuk, vilket anknyter inte bara till jämlikhetsidealet utan

också till vad Löfgren skriver om det mjuka naturlighetsidealet i civilisationskritiken och till idealet om ”mjuka”, antiauktoritära umgängesformer och mjuka kläder – i motsättning till hård disciplin och hierarki och strama kläder med distinkta former.

Flera av dessa tendenser och problem bearbetades i Ingmar Bergmans tv-serie *Scener ur ett äktenskap*. Erik Hedling lyfter i sin essä fram hur serien illustrerade det borgerliga äktenskapets förljugenhet och skildrade en kvinnas utveckling via en kris till självständighet och politisk medvetenhet, medan mannen tenderade att avskärma sig från samhällsutvecklingen och få alltmer borgerliga åsikter. Serien fungerade närmast som ett slags terapi för tv-publiken som började uppsöka familjerådgivning i stor skala.

Behovet av att bearbeta borgerliga hämningar, inte minst den hämmade sexualiteten och det hämmade känslolivets, och intresset för psykoanalys och personlig frigörelse kan relateras till kritiken av det auktoritära och onaturliga. Johan Östling pekar i sin essä på hur tolkningen av fascismen förändrades under 1970-talet från en marxistisk och strukturell förklaring till en psykoanalytisk och individuell, som knöt fascismen och dess auktoritära disciplin, brutalitet och renhetsdrömmar till män med bortträngd sexualitet och deras desperata försök att upprätthålla manlig kontroll över det kvinnligas hotande lockelser. Snarare än att försöka tukta, civilisera och förädla en rå mänsklig natur var det angeläget att låta det naturliga i form av behov och känslor komma till uttryck.

Hotet från fascismen och högerens förmåga att hantera sin förtrytelse

Fascismen förknippades på 1970-talet gärna med borgarklassen och ett försvar för det borgerliga samhället, till skillnad från senare tolkningar som har betonat det antiborgerliga och civilisationskritiska inslaget i fascismen. Föreställningen om den hotande fascismen förstärktes av den leninistiska ideologins framgångar kring 1970 och gjorde att det svenska samhället inom vänstern tenderade att beskriva Sverige som fascistiskt. Staten beskrevs som ett verktyg i kapitalets tjänst för att suga ut folket. Motstånd mot systemet tystades ned med polisvåld och demonstrationsförbud. Storföretagen och ledningen i fackförbunden samarbetade med socialdemokraterna för att registrera och motarbeta kommunister på arbetsplatserna. Det var denna åsiktsre-

Folket i Bild
KULTURFRONT

Aug. 2 nr. 9 2/8-10/8 1973
Utkommer var fjortonde dag.
Pris 2:50 (inkl. moms)

SVERIGES SPIONAGE

**Agenter i Östeuropa. Samarbete med USA.
Infiltration i fackföreningar,
FNL-grupper och politiska partier.
20.000 namn registrerade.
Spionage i Egypten — åt Israel.
Inbrott på ambassader.
Brott mot Sveriges grundlag och neutralitet.**

Folket i Bild/Kulturfront publicerar i detta nummer ett material som kommer att väcka stor uppmärksamhet. Man kommer möjligen att säga, att tidningen avslöjar försvarshemligheter och därmed hotar rikets säkerhet. Men hotet mot rikets säkerhet kommer från den verksamhet som vi här skildrar. Denna verksamhet kontrollerar inte av riksdagen. Den är grundlagsstridig och ett brott mot demokratin.
Folket i Bild/Kulturfront slår vakt om

folkets grundlagsfästa rättigheter att kontrollera myndigheters verksamhet genom riksdag. Den verksamhet som vi nu avslöjar kan inte kontrolleras — den existerar formellt inte, och därför kan den poppa heller inte vara hemlighetsinplådd.
Det är en medborgerlig skyldighet att avslöja denna samhällsskadliga verksamhet. Regeringen måste ställa sig ansvar.
Greta Holsten
Ansvarig utgivare

I *Folket i Bild/Kulturfronts* avslöjande om IB och åsiktsregistreringen framstod Sverige närmast som en fascistisk polisstat. Framsida på *Folket i Bild/Kulturfront* nr 9 1973.

gistrering och samarbetet mellan försvaret, regeringen, storföretagen och facken som avslöjades i den så kallade IB-affären 1973. Hela det svenska samhället framställdes närmast som en polisstat präglad av avlyssning och jakt på kommunister. När journalisterna Jan Guillou och Peter Bratt åtalades och sattes i fängelse och *Folket i Bild/Kulturfronts* arkiv beslagtogs kunde det framstå som en bekräftelse av dessa farhågor.¹⁵

Fascismen var inte bara ett hot, utan också en verklighet i samtiden. Även om det dåtida Sverige inte var fascistiskt hade militären i

flera andra länder gripit makten genom statskupper, som i Chile, eller sedan tidigare etablerat mer eller mindre fascistiska regimer, som i Spanien och Portugal. I Grekland där militärjuntan övertagit makten och förföljt oliktankande sedan 1967 slogs studentprotester våldsamt ned i november 1973. Sådant utlöste, som Tornbjør skriver, en moralisk chock hos vänstern.

Upplevelsen av staten som fascistisk och att socialismen slogs ned med våld ledde i flera länder till att delar av vänstern utvecklades i en terroristisk riktning, som till exempel Röda arméfraktionen (RAF) i Västtyskland och Röda brigaderna i Italien. I Sverige utfördes dock endast ett mindre antal allvarliga terrorattentat på 1970-talet. Dels kapades i september 1972 ett flygplan av kroatiska högerextremistiska terrorister för att tvinga fram en frigivning av sju fångar, dels ockuperades västtyska ambassaden 1975 av den RAF-relaterade gruppen Kommando Holger Meins för att 26 RAF-medlemmar skulle frigås.

Som ett svar på det ökade hotet från terrorismen tillkom 1973 en svensk terroristlag för att kunna utvisa och hindra utländska terrorister från att stanna i Sverige och för att utvidga möjligheten till övervakning av misstänkta terrorister.

Terrorismen och "fascismen", eller den hårdare och mer brutala attityden från statens och polisens sida gentemot vänstern, betingade och motiverade varandra. Terrorattentat motiverade kraftfullare medel från polisen, samtidigt som just sådana åtgärder bekräftade dessa revolutionära vänstergruppers föreställningar om den fascistiska staten och nödvändigheten att använda våld.

Redan 1970 varnade Artur Lundkvist för att vänsterns revolutionära provokationer kunde väcka reaktionära krafter och få det politiska klimatet att hårdna och närma sig fascism.¹⁶ Östling beskriver sådana motreaktioner från höger i Västtyskland och Italien i början av 1970-talet.

I Sverige diskuterades under hösten 1972 och 1973 Christopher Jolins bok *Vänstervridningen. Hot mot demokratin i Sverige*, som kan ses som ett uttryck för en motreaktion från höger. I en recension av boken skrev folktoppartisten Daniel Tarschys träffande att 1970-talets utfall inte bara berodde på hur vänstern förmådde att hantera sin besvikelse, utan också på "hur högern förmår hantera sin förtrytelse".¹⁷ I flera av recensionerna, inte bara av vänsterintellektuella utan också av vissa liberala politiker och debattörer, liknades Jolins bok vid mccarthysismens hets mot kommunister på 1950-talet som ett led i en högerextrem back-

lash. Några kommentatorer menade dock att Jolin pekade på ett väsentligt problem i medieklimatet.¹⁸

I Sverige gav radikaliseringen inte upphov till någon fascistisk reaktion och utvecklades vänstern inte i en terroristisk riktning. Det kan förklaras av att våldsnivån förblev jämförelsevis låg från båda håll, att de enstaka terrorattentaten kunde knytas till utländska extremister snarare än till den inhemska vänstern, att de etablerade partierna var förhållandevis lyhörda för vänsterns synpunkter, att de borgerliga partierna hade en stark demokratisk förankring och att det inte fanns någon stark auktoritär tradition att knyta an till.¹⁹

Även om talet om en fascistisk reaktion är överdrivet i det svenska fallet kan det vara intressant att komplettera bilden av den allmänna vänstervridningen under 1960- och 1970-talen med bilden av en möjlig högervridning och reflektera över vad den i så fall bestod av.

Vänstervridning, högervridning eller mittens politik?

Vi tänker ofta på 1970-talet som ett "rött" decennium och båda de två berättelser som skisserades inledningsvis framhäver det. Samtidigt var det helt jämnt mellan blocken vid valet 1973 och tre år senare förloerade socialdemokraterna regeringsmakten för första gången sedan 1932. På grund av hur de båda nämnda berättelserna fungerar, lockelsen att fokusera på de spektakulära yttringarna och tendensen till en moderiktig estetisering av 1970-talet är det lätt att glömma bort den stora majoritet som inte hörde till vänsterns olika kommunistiska småpartier eller den nya kvinnorörelsen, som inte levde i kollektiv och lyssnade på Nationalteatern, rökte hasch eller praktiserade fri kärlek. Det kan vara nyttigt att påminna sig om att ungefär hälften av väljarna fortsatte att rösta borgerligt på 1970-talet. Det innebär inte att det inte skedde någon förändring, men att den kanske hade en delvis annan inriktning än vad vi brukar föreställa oss.

Ett intressant fenomen i det sammanhanget är att moderaterna gick framåt i varje val under hela decenniet. I debattskriften *Alle mans rätt: ingen röd väg i den gröna* från 1973 anknöt Gösta Bohman till de antiauktoritära och folkliga strömningarna i tiden när han beskrev den gröna vågen som ett uttryck för "den enskilde individens revolt mot maktstrukturen i den snabba urbaniseringens samhälle" och mot "ett förmyndarsamhälle, som tror sig veta bättre än den enskilde" hur denne ska leva. Samtidigt varnade han för att de problem som skapade

sådana uttryck kunde användas för att legitimera en "röd våg" i form av socialistiska åtgärder och utvidgad statlig makt.²⁰ Bohman publicerade året därpå ytterligare en debattskrift med titeln *Den nya individualismen* som angav moderaternas framtida riktning. Den var riktad mot socialdemokraterna och den pågående utvecklingen mot ett kollektivistiskt och "socialistiskt" samhälle där den enskilde i allt högre grad upplevde tillvaron vara styrd av makter som inte gick att påverka.²¹

Men under 1970-talet var centern, inte moderaterna, det största och viktigaste borgerliga partiet. 1973 gjorde centern sitt bästa riksdagsval och fick 25,1 procent av rösterna. Mellan 1976 och 1978 var det dessutom det ledande regeringspartiet i de borgerliga regeringarna. Ska man välja ett parti som anger 1970-talets kultur inom den politiska sfären finns det därför skäl som talar för centern. Partiet hade sedan förvandlingen från bondeförbund till centerparti i slutet av 1950-talet utformat en delvis ny ideologisk inriktning som skulle förena socialismens trygghet och liberalismens frihet, social marknadsekonomi, decentralism, jämlikhet mellan olika regioner, ideologisk pragmatism och värnande om naturen och människors livskvalitet.²² Det nya partiprogrammet från 1970 hade den talande titeln "Jämlikhet och trygghet i ett decentraliserat samhälle". I partiets utbildningsmaterial för nya medlemmar från 1973 beskrevs den egna ideologin helt enkelt som "decentralism". Den politiska och ekonomiska makten samt näringsliv, arbetstillfällen och offentlig service skulle spridas för att ge människor bättre möjligheter att påverka sin egen situation.²³

När de borgerliga partierna vann valet 1976 handlade det, utifrån deras perspektiv sett, om att bevara blandekonomin och att fortsätta med sociala reformer men utan att gå vidare i en socialistisk riktning samt om att motverka centralism och byråkrati. För centern spelade också kärnkraftsfrågan en betydelsefull roll. I Sverige har de borgerligas "reaktion" inte handlat om krav på att strypa massornas inflytande och avskaffa demokratin, utan tvärtom ofta formulerats just som krav på att värna om det öppna samhället, marknadsekonomin, demokratin och den personliga friheten. Det gäller även för så arga kritiker av "vänstervridningen" och "det galna kvartsseklet" som Christopher Jolin och Per Ahlmark.

Något som de borgerliga och vänstern utanför socialdemokratin hade gemensamt var avståndstagandet från socialdemokratin. Det tycks i viss mån ha sammanfallit med den kritiska syn på "samhäl-

ORGAN FÖR CENTERPARTIET

NUMMER 10 SEPTEMBER 1973

SVENSK POLITIK

Tidskontrollerad upplaga 123.314

Ett Sverige i bättre balans

centern

Grön decentralism som alternativ till röd centralism. Framsida på centertidningen *Svensk Politik* nr 10 1973.

let” som breddade ut sig under 1970-talet och som kom till uttryck i Sjöwall-Wahlöös politiska polisromaner, som Cronqvist, Kärrholm och Sturfelt redogör för. De uppmärksammar också det så kallade Stockholmssyndromet under Norrmalmstorgsdramat då bankrånare tog bankpersonal som gisslan, men gisslan började lita mer på rånarna än på polisen och politikerna. Det ”onda” samhället som förstörde och förtryckte människorna kunde från vänster beskrivas som kapitalistiskt och fascistiskt och från borgerligt håll som centralistiskt, storskaligt, teknokratiskt, politiserat, maktfullkomligt och socialistiskt. Denna förändring torde vara ett viktigt led i omvärderingen av det moderna svenska samhället och socialdemokratien. Den bör också sättas i samband med de olika kriserna: lågkonjunkturen, oljekrisen, inflationen, arbetslösheten, energikrisen och miljöproblemen. Framtidsoptimismen och förtroendet för politikerna som goda beslutsfattare försvagades.

Tidsandan och dess innebörder

Som flera av författarna påpekar är tidsanda ett problematiskt begrepp. Det kan dölja konflikter och överdriva dåtidens karaktär av konsensus eller användas för att relativisera och urskulda dåtida missgärningar och uppfattningar. Att ensidigt fokusera på tidsdimensionen kan skymma kulturella skillnader mellan olika länder. Som förklaringsmodell är begreppet otydligt eftersom det tenderar att blanda samman orsaker och det som ska förklaras. Ändå kan det, vid sidan av andra begrepp, vara användbart i samtidshistoria och kulturanalys för att fånga ett kulturhistoriskt fenomen: dels att idéer, handlingsmönster, känslor och andra kulturella uttryck i en viss tid kan vara relaterade till varandra och behöva ses som delar av en större helhet, dels att det finns kulturella mönster som skiljer sig åt mellan olika tidsperioder men som överskrider motstående grupper i samhället, till exempel i form av de frågor och konflikter som uppfattas som angelägna i en viss tid.²⁴

Om man trots allt ska våga sig på att säga något om 1970-talets tidsanda utifrån det resonemang som förts ovan, förefaller det motiverat att problematisera både solidaritetsberättelsens och vänsterflum berättelsens bilder av 1970-talet som tycks överdriva vänsterns dominans. För Sveriges del måste även föreställningen om en fascistisk reaktion tillbakavisas. Centern och folkpartiet anammade i viss mån den pågående

radikaliseringen men gav den en socialliberal inriktning. Dessutom var socialism långt ifrån det enda "problemet" som de borgerliga bemötte. Det fanns ett flertal kriser att tackla. Ska man ange några begrepp för att teckna en utbredd kulturell inriktning förefaller civilisationskritisk antikonventionalism, jämlikhet, social trygghet, decentralism, folklighet och pessimism ge en viss vägledning. Det är inte en tolkning som ställer alla våra föreställningar om 1970-talet på ända, men som enligt min bedömning gör 1970-talet större rättvisa än de två inledningsvis skisserade berättelserna eller när 1970-talet reduceras till en fortsättning på 1960-talet och en kontrastbild till 1980-talet.²⁵

Många frågetecken kring 1970-talets kultur och tidsanda återstår. Förhoppningsvis kan essäerna i denna antologi ge uppslag till nya reflektioner och framtida undersökningar. Här ska endast några möjliga frågor och infallsvinklar nämnas. Till exempel borde berättelserna om 1970-talet och deras förändring undersökas mer systematiskt över tid. För att motverka en schablonmässig överföring av periodiseringar från historieskrivningen om USA eller de stora västeuropeiska länderna till svensk samtidshistoria vore det vidare meningsfullt att jämföra såväl olika länders 1970-tal som berättelser om denna period i olika länder. Några av essäerna belyser frågan om omprövningen inom vänstern, men hur den och hur "högerens förtrytelse" ska förstås vore värt att undersöka utförligare. I vilken utsträckning kan 1970-talet med dess kriser och besvikelser ses som ett pessimismens decennium i motsättning till den optimism som fanns under både 1960-talet och senare delen av 1980-talet? Hur ser optimismens och pessimismens upp- och nedgång ut inom olika grupper och hur förhåller de sig till varandra? Med hjälp av det perspektiv på politiska känslor som Tornbjørn använder i sin essä kan även andra fenomen i 1970-talets politisk-emotionella kultur undersökas. Två områden som inte fått plats i den här antologin är sporten och populärmusiken, som skulle kunnas belysas med utgångspunkt i idolerna Björn Borg, Ingemar Stenmark och ABBA. På vilka sätt kan de ideal som de förkroppsligar relateras till tidsandan, till andra kultursfärer och till politiken? En annan möjlighet är att, som en parallell till forskningen om kalla krigets kultur, undersöka vad som kännetecknade avspänningsepokens kultur under 1970-talet.

Slutligen bör vi fråga oss: Om de tolkningar av 1970-talets kultur som framförts i den här antologin utmanar våra tidigare föreställningar om perioden, på vilket sätt ger det oss anledning att förändra våra

berättelser om svensk samtidshistoria? Finns det skäl att omformulera vår syn på samtiden och framtiden? 1970-talets historia förefaller fortfarande ha något viktigt att säga oss.

Noter

- 1 Vennberg, Karl, *Sju ord på tunnelbanan*. Stockholm: Bonnier, 1973, s. 44.
- 2 Se till exempel Kilander, Åke, *Vietnam var nära. En berättelse om FNL-rörelsen och solidaritetsarbetet i Sverige 1965–1975*. Stockholm: Leopard förlag, 2007, s. 7 f.
- 3 Jämför kapitel 5 i Wiklund, Martin, *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*. Stockholm & Stehag: Symposion, 2006.
- 4 Jämför Reis, Mikael van, "Om några år är det halvlek", s. 132–142 och Hagström, Andreas, "Postproppen", s. 146–157 i Åstrand, Ola & Kihlander, Ulf, red., *Tänd mörkret! Svensk konst 1975–1985*. Göteborg: Göteborgs konstmuseum 2007; Lundqvist, Åke, *Från sextital till åttital. Färdvägar i svensk prosa*. Stockholm: ALBA, 1981, s. 62–69.
- 5 Se även till exempel folkpartiledaren Gunnar Helén, *Frihet i gemenskap*. Stockholm: Askild & Kärnekull, 1974, s. 31 f, där Solzjenitsyns *Gulagarkipelagen* citeras.
- 6 Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*. Stockholm: Rabén Prisma, 1996, s. 138–145; Kilander 2007, s. 182, s. 186.
- 7 Hadenius, Stig m.fl., *Sverige efter 1900. En modern politisk historia*. Stockholm: Bonniers, 1991, s. 350 f.
- 8 Se till exempel Björnsne, Roland, "För en folkets kultur", s. 54–62, i *Var står Centern? Några yngre centerpartister skriver om aktuella politiska problem*. LT:s förlag, 1972; jämför Holmberg, Carl, *Längtan till landet. Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt*. Göteborg: Historiska Institutionen, 1998, s. 15–23.
- 9 Jämför Löfgren, Orvar, red., *Hej, det är från försäkringskassan! Informaliseringen av Sverige*. Stockholm: Natur och Kultur, 1988.
- 10 Jämför till exempel Åkerman, Nordal, red., *Byråkratin – ett nödvändigt ont?* Stockholm: Prisma, 1973; Leijonborg, Lars m.fl., *Bekämpa byråkratin. Tio liberaler om individen och överheten*. Stockholm: Norstedts, 1974.
- 11 Elmbrant, Björn, *Fälldin*. Stockholm: Fischer & Co, 1991, s. III–III6.
- 12 Björk, Gunnela, *Olof Palme och medierna*. Stockholm: Boréa, 2006, s. 37 f, s. 48–51, s. 105 f, s. 120 f.
- 13 Bohman, Gösta, *Alle mans rätt: ingen röd väg i den gröna* (sammanställd och redigerad av Sture Lindmark). Stockholm: Svenska Dagbladet, 1973, s. 68.
- 14 Se Helén 1974, s. 117–130; Karlsson, Gunnar, "Olof Palme och jämställdhetspolitiken på 1970-talet", s. 86–117 i Åsard, Erik, red., *Politikern Olof Palme*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2002.
- 15 Wiklund 2006, s. 199–204.
- 16 Lundkvist, Artur, "Kritik av den nya vänstern från en gammal nyradikal", *Dagens Nyheter*, 1970-07-18.
- 17 Tarschys, Daniel, "Nygammal höger", *Expressen*, 1972-12-17.

- 18 Signaturen Sagittarius, "Apropå...", *Svenska Dagbladet*, 1972-11-23; Nyström, Jimmy, "Här är den svenska 'vänstermaffian' ... och mannen som valt ut dem", *Aftonbladet*, 1972-11-29; Tarschys, Daniel, "Nygamal höger", *Expressen*, 1972-12-17; Linder, Erik Hjalmar, "Samhällsanalys från höger", *Göteborgsposten*, 1972-12-22; Küng, Andres, "Vänstervridningen i radio/TV", *Svenska Dagbladet*, 1973-01-02; Åkerman, Nordal, "Inbillad vänstervridning och verklig", *Dagens Nyheter*, 1973-01-27; "Vänstervridning i karikatyr", *Arbetsbladet*, 1973-01-09; Werner, Peter, "Skendebatten om vänstervridningen", *Sydsvenska Dagbladet*, 1973-01-10. Se även Jolin, Christopher, *Vänstervridningen. Hotet mot demokratin i Sverige*. Malmö: Vox/Bernces, 1972.
- 19 Jämför Etzemüller, Thomas, *Ein Riss in der Geschichte? Gesellschaftlicher Umbruch und 68er-Bewegungen in Westdeutschland und Schweden*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft, 2005, s. 218–223; Brand, Karl-Werner (Hg.), *Neue soziale Bewegungen in Westeuropa und den USA. Ein internationaler Vergleich*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1985.
- 20 Bohman, Gösta, *Alle mans rätt: ingen röd våg i den gröna* (sammanställd och redigerad av Sture Lindmark). Stockholm: Svenska Dagbladet, 1973.
- 21 Bohman, Gösta, *Den nya individualismen*. Stockholm: Moderata Samlingspartiet, 1974.
- 22 Larsson, Hans-Albin, *Partireformationen – från bondeförbund till centerparti*. Lund: CWK Gleerup, 1980, s. 1, s. 188–191.
- 23 *En introduktion till Centern*. Stockholm: Centerpartiets riksorganisation, 1973, s. 26–30.
- 24 Jämför Salomon 1996, s. 64 f.

Kim Salomon 1973. Foto i privat ägo.

Om Kim Salomon

Kim Salomon, f. 1948, är professor i internationell historia vid Lunds universitet sedan 1997. Han medverkar även regelbundet som skribent och recensent i *Axess* och *Svenska Dagbladet*. Några av hans viktigaste publikationer som tillsammans ger en god bild av hans intresse- och forskningsfält är:

Konflikt i grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920–33. Köpenhamn: Gyldendal, 1980 (doktorsavhandling).

Fred i vår tid. En studie i 80-talets freds rörelse. Malmö: Liber, 1985.

Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Postwar Era. Lund: Lund University Press, 1991.

Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer. Stockholm: Rabén Prisma, 1996.

”Den nödvändiga samtidshistorien”, i Anderson, Lars M. & Zander, Ulf, red., *In med historien! Fem historiker om korta och långa perspektiv i samtidshistorien*. Lund: Historiska Media, 1997.

Det röda Lund. Berättelser om 1968 och studentrevolten. Salomon, Kim & Blomqvist, Göran, red., Lund: Historiska Media, 1998.

”Samtidshistoriens nya perspektiv”, *Historisk tidskrift* 1999:1, s. 60–69.

”Symboler och ritualer i politisk samtidshistoria”, i Qvarsell, Roger & Sandin, Bengt, red., *Den mångfaldiga historien. Tio historiker om forskningen inför framtiden*. Lund: Historiska Media, 2000.

Hotad idyll. Berättelser om svenskt folkhem och kallt krig. Salomon, Kim, Larsson, Lisbeth & Arvidsson, Håkan, red., Lund: Nordic Academic Press, 2004.

En femtiotalberättelse. Populärkulturens kalla krig i folkhemssverige. Stockholm: Atlantis, 2007.

Författarpresentation

Håkan Arvidsson, f. 1943, är lektor i historia vid Roskilde Universitetscenter i Danmark. Han har utgivit flera böcker, däribland *Affären Rami – Bergman* (1994), *Modernisering och välfärd* (1994) och samlingsverket *Tusen år i Europa* (1999–2004). Arvidsson medarbetar dessutom regelbundet på kultursidorna i *Sydsvenska Dagbladet* och *Svenska Dagbladet*.

Marie Cronqvist, f. 1973, är filosofie doktor i historia och verksam vid Historiska institutionen samt Forskningspolitiska institutet vid Lunds universitet. Hon har tidigare publicerat bland annat avhandlingen *Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallkrigskultur* (2004) och arbetar för närvarande på en bok om svensk civilförsvarskultur inom ramen för ett forskningsprojekt med stöd från Vetenskapsrådet. Cronqvist är också sedan 2007 anställd som årsboksredaktör vid Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond.

Kristian Gerner, f. 1942, är professor i historia vid Lunds universitet. Han var 1994–2002 professor i östeuropeisk kultur och historia vid Uppsala universitet. Hans forskningsintressen rör europeisk 1900-tals-historia, särskilt politik och kultur, och med tonvikt på Ryssland och Centraleuropa. Han har bland annat givit ut *The Soviet Union and Central Europe in the Postwar Era. A Study in Precarious Security* (1985), *Svårt att vara ryss. På väg mot postsovetismen* (1989) och *Centraleuropas historia* (1997, 2004). Tillsammans med Klas-Göran Karlsson har han givit ut *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida* (2005).

Erik Hedling, f. 1955, är professor i litteraturvetenskap med inriktning mot film och medier vid Lunds universitet. Han är författare till ett flertal böcker om film och litteratur, bland annat *Lindsay Anderson. Maverick Film-Maker* (1998) och *Brittiska fiktioner. Intermediala stu-*

dier i film, TV, dramatik, prosa och poesi (2001). Som antologiredaktör har han senast gett ut *Cultural Functions of Intermedial Exploration* (2002) och *Solskenslandet. Svensk film på 2000-talet* (2006). Han är också verksam som kritiker i *Sydsvenska Dagbladet*.

Klas-Göran Karlsson, f. 1955, är professor i historia vid Lunds universitet och ordförande i Nationella forskarskolan i historia. Hans forskning är brett inriktad på internationell samtidshistoria, med särskild orientering mot Östeuropa, samt på frågor om historiens plats i samhället. Sedan 2001 har han lett det stora forskningsprojektet Förintelsen och den europeiska historiekulturen. Inom det har han bland annat skrivit *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida* (tillsammans med Kristian Gerner 2005) och *The Holocaust on Post-war Battlefields. Genocide as Historical Culture* (red. tillsammans med Ulf Zander, 2006).

Sara Kärrholm, f. 1974, är filosofie doktor i litteraturvetenskap och verksam vid Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet. Hon disputerade 2005 med avhandlingen *Konsten att lägga pussel. Deckaren och besvärjandet av ondskan i folkhemmet*. Kärrholm har medverkat i det tvärdisciplinära forskningsprojektet Det kalla krigets berättelser och arbetar för närvarande med ett nytt projekt om kvinnliga deckarförfattare.

Mariah Larsson, f. 1972, är filosofie doktor i litteraturvetenskap med inriktning mot drama-, teater- och filmvetenskap vid Lunds universitet. Hon disputerade 2006 med avhandlingen *Skenet som bedrog. Mai Zetterling och det svenska sextiotalet*. Övriga publikationer inkluderar "Drömmen om den goda pornografin" i *Tidskrift för genusvetenskap* 2007:1–2 och "Om kön, moral och sexualitet i *Ett hål i mitt hjärta*" i *Solskenslandet. Svensk film på 2000-talet* (red. Erik Hedling & Ann-Kristin Wallengren 2006).

Jens Ljunggren, f. 1964, är docent i historia och för närvarande verksam som forskarassistent vid Lunds universitet. Han har tidigare publicerat bland annat avhandlingen *Kroppens bildning. Linggymnasetikens manlighetsprojekt 1790–1914* (1999) och *Känsloernas krig. Första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet* (2004). För närvarande forskar Ljunggren om de intellektuella och 1968 i Sverige. Han är även redaktör för *Scandia. Tidskrift för historisk forskning*.

Orvar Löfgren, f. 1943, är professor i etnologi vid Lunds universitet. Han har bland annat forskat kring nationell identitet, konsumtionsmönster och resande med fokus på 1900-talet. Hans två senaste böcker är *Magic, Culture and the New Economy* (red. tillsammans med Robert Willim, 2005) samt *När ingenting särskilt händer. Nya kulturanalyser* (tillsammans med Billy Ehn, 2007).

Lina Sturfelt, f. 1971, är doktorand i historia vid Lunds universitet. Hon arbetar med en avhandling med titeln *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld*. Hon har bland annat medverkat i antologin *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria* (red. Eva Österberg & Marie Lindstedt-Cronberg, 2005) samt tillsammans med Ulf Hedetoft och Bo Petersson varit redaktör för *Bortom stereotyperna. Invandrare och integration i Danmark och Sverige* (2006).

Charlotte Tornbjör, f. 1969, är forskare vid Historiska institutionen vid Lunds universitet. Hon disputerade 2002 med avhandlingen *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*. Därefter har hon bland annat arbetat med ett projekt finansierat av Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond med titeln Att resa till framtiden. Svenska resenärer på jakt efter ett bättre samhälle under mellankrigstiden.

Martin Wiklund, f. 1970, är filosofie doktor i historia och disputerade 2006 med avhandlingen *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*. Han har tidigare bland annat redigerat antologin *Berättande och förnuft* (2004) med texter av Jörn Rüsen. För närvarande arbetar han som postdoktor med projektet Historia som domstol vid Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori vid Göteborgs universitet.

Johan Östling, f. 1978, är doktorand i historia vid Historiska institutionen vid Lunds universitet. Hans avhandling behandlar erfarenheter av nazismen i andra världskrigets efterdyningar. I artiklar och essäer har Östling uppehållit sig vid tysk och allmänneuropeisk 1900-talshistoria. Tillsammans med Henrik Rosengren har han varit redaktör för *Med livet som insats. Biografen som humanistisk genre* (2007).

